

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Diplomová práce

Bc. Jakub Havlík

Vývoj osídlení Baktrie v období helénismu

Settlement development of Hellenistic Bactria

Praha 2018

Vedoucí práce: doc. Ladislav Stančo, Ph.D.

Poděkování

V první řadě se sluší poděkovat vedoucímu práce doc. Ladislavu Stančovi nejen za vedení diplomové práce a mnohdy obětavou pomoc s ní, ale také za to, že mi umožnil zúčastňovat se výzkumů v severní Baktrii, a tím mi dal příležitost k poznání bohatší oblasti, které se věnuji v této práci. Za trpělivost s mými vrtochy, neutuchající podporu, dlouhé disputace a stovky kilometrů, které jsme společně prošli, děkuji své spanilé manželce Hance. Za podporu a příklad, který mi dali do života děkuji svým rodičům Nině a Janovi. Za podporu děkuji též celé své rodině a všem přátelům. Na závěr děkuji Sibylle Marzahn, která mi poskytla milý azyl v Mnichově, kde vznikla převážná část této práce.

Deo Gratias.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Dolanech nad Vltavou, dne 10. srpna 2018

Jakub Havlík

Klíčová slova (česky)

Osídlení, Baktrie, helénismus, Alexandr Makedonský, Střední Asie, pevnosti

Klíčová slova (anglicky):

Settlement, Bactria, Hellenism, Alexander the Great, Central Asia, Fortresses

Abstrakt (česky)

Cílem této práce je předložení obrazu osídlení na území Baktrie (Střední Asie) v helénistickém období, jak o něm vypovídají v současnosti dostupné archeologické doklady. Ústředním tématem je porovnání sídelní situace achajmenovského období se sídelní situací období helénistického, a tedy proměna tohoto regionu, ke které došlo v době téměř dvou set let vlády řeckých panovníků po dobytí oblasti Alexandrem Makedonským.

Jednotlivá sídliště – archeologické lokality – jsou v práci rozříděny s ohledem na svou velikost a předpokládanou funkci v sídelní síti. Sledována je jejich morfologie, ale i poloha, rozmístění a vzájemné vztahy v kontextu přírodních podmínek. Zájem byl věnován jak velkým lokalitám (města, opevněná sídliště), tak drobným zemědělským sídlištím a jejich aglomeracím, popřípadě lokalitám jiného typu, jako jsou svatyně či pevnosti. Soubor lokalit je v práci prezentován formou katalogu a map.

Analýza dat ukázala, že na velké části území Baktrie došlo na konci achajmenovského období k vlně opouštění sídel, a k přerušení vývoje vycházejícího ze starších období. K citelným proměnám došlo jak v intenzitě osídlení, tak v jeho struktuře: oproti relativně vyrovnané hustotě osídlení v achajmenovském období, v období helénistickém je možné pozorovat velmi hustě osídlený jihovýchod oblasti v okolí města Aj Chánumu, v ostrém protikladu k oblastem na západ a na sever od něj, kde dominují spíše řídko rozmístěná sídliště a malé aglomerace. Nashromážděný soubor dat nabízí celou řadu využití pro následný výzkum sídelní dynamiky v oblasti.

Abstract (in English):

Primarily based on the archaeological evidence, the aim of the proposed thesis is to present an image of a settlement situation in the region of Bactria (Central Asia) during the Hellenistic period. The main subject of the study is a comparison of settlement patterns of the Achaemenid and Hellenistic periods, as well as a characterization of settlement transformation, which occurred after the conquest of Alexander the Great, after almost two hundred years of Greek rule in the area.

In this thesis, the individual settlement-sites are classified according to their size and their hypothetical function in the whole settlement structure. Besides the morphology of the site, their position was examined, as well as a distribution and mutual relations within the context of the natural landscape. Attention was paid to larger sites (cities, fortified settlements), and minor ones (rural settlements) and their agglomerations, as well as specific settlement forms, such as fortresses or sanctuaries. All the studied settlements are presented in form of catalogue and maps.

Data analysis shows that a huge decrease in settlement structure and a break in development can be observed in relatively large part of Bactria, at the end of Achaemenid period, what follows traditions of earlier periods. Remarkable transformation took place not only in the intensity of the occupation, but also in its structure. Comparatively equal settlement density of Achaemenid period, is in the Hellenistic period replaced by great differences between densely settled south-eastern Bactria, with Ai Khanoum as a centre, and the regions on north and west, where sparsely distributed occupations or its clusters predominated. The collected database offers manifold applications for the future research of settlement dynamics in the area.

Obsah

	ÚVOD.....	10
1	Pramenná základna, stav a vývoj bádání.....	15
1.1	Literární prameny	15
1.2	Epigrafické prameny	16
1.3	Numismatické prameny	17
1.4	Archeologická data	18
1.5	Vývoj přístupu k bádání	21
2	Geografický rámec	25
2.1	Vymezení oblasti	25
2.2	Fyzická geografie oblasti.....	26
2.2.1	<i>Obecné přírodní podmínky</i>	<i>26</i>
2.2.2	<i>Geografie sledované oblasti</i>	<i>29</i>
3	Historický rámec.....	34
3.1	Baktrie v antických pramenech před Alexandrem	34
3.2	Dějinný přehled a obraz oblasti po ovládnutí Řeky	36
4	Práce s daty a forma jejich prezentace	40
4.1	Zdroje a práce s nimi	40
4.2	Typy archeologických lokalit prezentovaných v této práci	41
4.3	Typologie sídel	41
4.4	Geografické rozdělení sledované oblasti.....	43
4.5	Použitá periodizace a chronologie.....	46
4.6	Poznámky ke sběru dat, ke katalogu a mapové příloze	48
5	Proměna osídlení v jednotlivých regionech Baktrie.....	50
5.1	Region I: Povodí řek Kafirnigan, Vachš a Kokčy	51
5.1.1	<i>Region I: Achajmenovské období</i>	<i>51</i>
5.1.2	<i>Region I: Helénistické období</i>	<i>52</i>
5.1.3	<i>Tacht-i Sangin a okolí.....</i>	<i>53</i>
5.1.4	<i>Region I: Shrnutí.....</i>	<i>56</i>

5.2	Region II: Povodí řek Kundúz, Rúd-i Šahraván a Kokčy, levobřeží	
Pjandže	59
5.2.1	<i>Region II: Achajmenovské období</i>	59
5.2.2	<i>Region II: Helénistické období</i>	63
5.2.3	<i>Region II: Shrnutí</i>	74
5.3	Region III: Povodí řek Darja-i Chulm, Balcháb a Safíd	81
5.3.1	<i>Region III: Achajmenovské období</i>	81
5.3.2	<i>Region III: Helénistické období</i>	88
5.3.3	<i>Shrnutí</i>	95
5.4	Region IV: Povodí Surchandarji a Šérabáddarji	98
5.4.1	<i>Region IV: Achajmenovské období</i>	98
5.4.2	<i>Region IV: Helénistické období</i>	102
5.4.3	<i>Region IV: Shrnutí</i>	108
5.5	Tzv. „Severozápadní Baktrie“	111
6	Diskuse	113
6.1	Charakteristika sídel Baktrie ve sledovaném období	113
6.1.1	<i>Města</i>	114
6.1.2	<i>Neurbánní a rurální sídliště</i>	119
6.1.3	<i>Neurbánní a rurální sídliště v užším slova smyslu</i>	122
6.2	Výchozí stav: závěr achajmenovského období	123
6.3	Přechod mezi achajmenovským a helénistickým obdobím	128
6.4	Sídelní situace v helénistickém období	130
Závěr	139
Seznam použité literatury	141
Seznam obrázků	163
Seznam map	164
Obrazová příloha		I
Mapová příloha		XXI
Katalog sídlišť		XLVII

ÚVOD

Helénistické období je obecně považováno za dobu velkých socioekonomických i kulturních změn, které postihly především oblast východního Středomoří. Pád říše perských Achajmenovců a jejich nahrazení brzy se tříštící řecko-makedonskou vládou ovšem ovlivnil i oblasti mediteránnímu prostoru značně vzdálené – a s ním do doby tažení Alexandra Velikého provázané jen velmi okrajově – které se na konci čtvrtého století staly přímou součástí helénistického světa. Jednou z východních výsep tohoto světa se tak stal i prostor Baktrie, vyvíjející se do té doby spíše v kontextu iránského a skythského kulturního okruhu. Velmi malé množství písemných pramenů vztahujících se k achajmenovskému i helénistickému období v této oblasti ponechává veliký prostor pro jeho zkoumání metodám archeologie, která má pro snahy o vytvoření rekonstrukce dějin této oblasti zásadní a nezastupitelný význam. Z hlediska archeologie je možné tuto proměnu pozorovat mimo jiné studiem vývoje osídlení, které si jako téma vytknul i autor předložené práce.

Cílem této práce je – na základě dostupného archeologického materiálu a za pomoci pramenů písemných, epigrafických a numismatických – předložení co možná nejúplnějšího obrazu osídlení v Baktrii v helénistickém období a jeho vývoje, se zvláštním zřetelem na samotnou proměnu sídelní situace oproti předcházejícímu období achajmenovskému. Představený obraz je v rámci práce dále analyzován: lokality ve sledované oblasti jsou klasifikovány dle své velikosti a úlohy v sídelní síti, sledováno je jejich rozmístění, vlastnosti odvíjející se od jejich pozice v krajině, a vzájemné geografické vztahy. Tento celkový pohled na sídelní situaci je dále rozvíjen synchronně, v rámci jednotlivých regionů (oáz), tak diachronně, sledující dynamiku osídlení v průběhu sledovaného období. Zvláštní zájem je věnován porovnání sídelních vzorců v severní a jižní části Baktrie, s řekou Amudarjou (Oxem) jako hranicí těchto dvou částí.

Jako Baktrie je v této práci vnímána oblast horního povodí Amudarji vymezené ze severu pohořím Pamíru, z východu a jihu pohořím Hindúkuše, a ze západu pouští Karakum. Zkoumaná oblast tak odpovídá dnešnímu severnímu Afghánistánu, jižnímu Tadžikistánu, jižnímu Uzbekistánu a malé části jihovýchodního Turkmenistánu¹. Chronologicky je sledované období vymezeno proniknutím vojsk Alexandra Velikého na území Baktrie v roce 329 př.n.l., a řecko-makedonskou nadvládou definitivně ukončující obsazení téhož území nomádskými kmeny ze severovýchodu kolem poloviny 2. století př.n.l. Sídelní situace v

¹ Pro bližší vymezení a shrnutí problematiky rozsahu antické Baktrie viz kapitola 2.1.

závěru achajmenovského období je vnímána jako situace výchozí, a proto budou v rámci této práce otázky podrobnějšího vývoje osídlení v rámci tohoto období, či sídelní fáze jemu předcházející, řešeny do hloubky jen tam, kde to bude nezbytně nutné vzhledem k tématu práce. Stejně tak bude přistupováno i k osídlení v období, které na to helénistické přímo navazuje, totiž přechodné období mezi helénistickým a kušánským obdobím (2. polovina 2. stol. – 1. stol. př.n.l.), jehož detailní rozbor by sám o sobě vyžadoval podstatně více prostoru, než je mu možné věnovat v této práci.

Sledované osídlení je analyzováno v rámci jednotlivých oblastí, oáz, které povětšinou díky dostatku vody a úrodné půdy poskytují podmínky pro své – v zásadě – samostatné fungování. Při jejich dělení je logicky vycházeno z geografické situace sledovaného prostoru, a zřetel je brán taktéž na několikrát takové rozčlenění, kterého se ujali sovětští i francouzští archeologové (STAVISKIJ 1977; 1968²; MASSON, 1974; PIDAEV 1978; GARDIN 1985) viz oddíl 4.4. Celkový obraz osídlení je pak vytvořen na základě analýzy a porovnání těchto oblastí. Sledován je především počet lokalit, jejich velikost a rozmístění, respektive struktura osídlení v rámci oázy. Lokality jsou klasifikovány především na základě své rozlohy, nicméně v potaz je brána též jejich funkce (městské osídlení, zemědělské osídlení, chrámové okrsky, pevnosti atp.), které se ovšem vzájemně prolínají³. V rámci klasifikace sídlišť v práci vycházím především z typologií vzniklých na základě specifík sledované oblasti (pro helénistické období KOŠELENKO – SERDITYCH 1987; pro kušánské období např. STAVISKIJ 1977; 1986; pro Surchandarijskou oblast obecně STRIDE 2004; 2007), ovšem s přihlédnutím k typům osídlení definovaných obecnou sídelní geografii (SCHWARZ 1989⁴), jejíž metody jsou nicméně vzhledem k povaze dostupných dat do značné míry omezeny. Tam, kde to je možné jsou vedle sídlišť brány v potaz i další primárně ne-sídelní prvky v krajině jako jsou irigace, fortifikační systémy, nebo pohřebiště, které spoluutvářejí komplexní obraz sídelní krajiny.

Problémem vyvstávajícím při studiu sídlišť Baktrie jako celku je rozdílná kvalita a výpovědní hodnota dat pocházejících z jednotlivých současných států: zatímco severní část Baktrie je dlouhodobě, v zásadě kontinuálně, systematicky zkoumána prospekční činností i odkryvem sídelních areálů, a pro údolí Surchandarji byl vytvořen souborný katalog archeologických lokalit (STRIDE 2004), v jižní části sledovaného území, totiž v severním

² Kniha *La Bactriane sous le Kushans: Problèmes d'histoire et de la culture* (STAVISKIJ 1986) je revidovaným francouzským vydáním knihy *Кушанская Бактрия: Проблемы истории и культуры* (STAVISKIJ 1977), které se od ruského originálu příliš neodchyluje.

³ Sídlíště může kupříkladu splňovat zároveň funkci fortifikační, sídelní i kultovní.

⁴ Pro komplexnější pojetí například též BORNSDORF – BENDER 2010.

Afghánistánu, pochází vzhledem k politické situaci většina v současnosti dostupných informací z francouzských a sovětských prospekci probíhajících v 60. a 70. letech minulého století a několika lokalit, které byly v tomto období zkoumány i odkryvem (detailněji viz 1.4). Klasifikaci sídlišť dále do značné míry znesnadňuje podstata převažujícího typu lokalit, totiž polykulturních tellů zvaných *tepa* (popř. *tepe* či *depe*), které nejsou ve většině případů dostatečně detailně prozkoumány, a interpretace jejich účelu a velikosti není v obdobích uložených níže ve stratigrafii lokality vždy dost dobře možná.

Práce je dělena do šesti oddílů: 1. *Pramenná základna, stav a vývoj bádání*, kde jsou předloženy historické prameny týkající se tématu práce, tj. zprávy antických i východních autorů o sledovaném období, prameny numismatické a epigrafické. Pojednány jsou ve stručnosti také archeologické studie, ze kterých je v práci čerpáno. Popsán je velmi rámcově dosavadní výzkum problematiky závěru achajmenovského období a období helénistického jako celku, a dále podrobněji současný stav archeologického výzkumu sídel sledovaného období a vývoj bádání na tomto poli. V oddílu 2. *Geografie sledované oblasti*, ve které je na základě historických i archeologických pramenů detailně vymezen zkoumaný region, je představena jeho fyzická geografie a přírodní vlivy oblasti na možnost sídlení. 3. *Historický rámec osídlení* by měl být spíše stručným zasazením sledované problematiky do historického kontextu a popsáním soudobého obrazu achajmenovského a helénistického období v Baktrii prismatem antických autorů. V oddílu 4. *Práce s daty a forma jejich prezentace* je popsán způsob jakým byla data shromážděna, a jakým s nimi bylo dále pracováno. V této kapitole je definováno použité geografické rozdělení oblasti, typologie archeologických lokalit i předběžná typologie sídel, stejně jako chronologické členění sledovaného období. Jádrem práce je oddíl 5. *Proměna osídlení v jednotlivých oblastech Baktrie*, ve které je deskriptivně popsán vývoj osídlení mezi koncem 4. a první polovinou 2. stoletím př.n.l. v jednotlivých regionech Baktrie, které jsou v této kapitole též jasně definovány. Předložená data jsou dále v kapitole 6. *Diskuse* analyzována jako celek i v rámci větších územních celků. V obecné rovině je představena struktura osídlení v achajmenovském a helénistickém období, sídelní proměna, kterou území Baktrie prošlo, a schémata, která se ve sledovaném osídlení vyskytují. Zvláštní zájem je v této kapitole věnován sídelním formám, které se vyskytovaly v Baktrii achajmenovského a helénistického období stejně jako funkci vybraných lokalit či sídelních aglomerací v rámci celé sledované oblasti nebo jednotlivých regionů.

Tato práce čerpá především z výsledků prospekční a exkavační činnosti francouzských a sovětských, respektive postsovětských badatelů, v menší míře pak badatelů expedic z jiných

zemí. Pro – hůře prozkoumanou – jižní část Baktrie v severním Afghánistánu se jedná především o publikace Sovětsko-Afghánské archeologické expedice (SAE) v severozápadní části státu, a obdobné výzkumy Francouzské archeologické mise ve Střední Asii (MAFAC) a Francouzské archeologické delegace v Afghánistánu (DAFA) operující v současnosti – byť v omezené míře – na území celého Afghánistánu (Archeologické prameny jsou pojednány v kapitole 1.4).

Literatury, která by řešila úzce problematiku, kterou se zabývá tato práce, tedy vývoj osídlení v helénistickém období, je velice málo; v zásadě jde o dva články, totiž dosti stručný text G. A. Košelenka a Z. V. Serditycha z roku 1977 shrnující počty a velikosti sídlišť v achajmenovskému a helénistickému období (*Типология и динамика развития системы расселения в Бактрии эллинистической эпохи*; KOŠELENKO–SERDITYCH 1977), a podobný článek většího rozsahu P. L. Leriche, popisující obecné trendy vývoje osídlení od období achajmenovského po období kušánské v kontextu urbanizace oblasti. (*Bactria, Land of Thousand Cities*; LERICHE 2007⁵). S těmito dvěma články je možné porovnat podobné popisy schématu vývoje antického osídlení vyslovené v rámci širěji zaměřených studií (např. STAVISKIJ 1977; 1986; PUGAČENKOVA–RTVELADZE 1990, 62–68). Výsledky archeologického bádání je možné velmi dobře porovnávat s výsledky bádání historického. Problematika helenistického osídlování orientu je již z pohledu studia písemných pramenů v obecné rovině relativně dobře vědecky podchycena, co se týče jak zakládání kolonií jako takového i jednotlivých v písemných pramenech se objevujících sídlišť a jejich dějin. Již spíše překonanou prací, která je částečně pojatá jako katalog kolonií helénistického období, je kniha *Die Hellenistische Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit* Victora A. Tcherikovera (TSCHERIKOWER 1927). Jako – podstatně obsažnější – katalog je pak pojata i kniha téměř o sto let mladší Getzela M. Cohena *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India* (COHEN 2013), která navazuje na dvě autorovy knihy zachycující stejným způsobem oblasti zbytku helénistického světa (COHEN 1995; COHEN 2006). Tato kniha čerpá především z písemných pramenů, ovšem bere v potaz i archeologické výzkumy uplynulého století⁶. Obraz antického osídlení části Střední Asie je presentován též v atlasu *Barrington atlas of the Greek and Roman world* (TALBERT

⁵ Německá, poněkud kratší, varianta viz LERICHE 2010

⁶ V jednom katalogu se tak ovšem objevují na stejné úrovni sídliště známá díky jediné zmínce v antických textech společně s dobře prozkoumanými archeologickými lokalitami, nebo místy náhodných mincovních nálezů či epigrafických památek.

(ed.) 2000), souboru 102 map zobrazující území římské říše a část oblastí na východ od něj. V tomto atlasu jsou obsažena jak místa známá z historických pramenů, tak i archeologické lokality. Jako publikaci, která do značné míry ovlivnila přístup historiků i archeologů není možné ještě v úvodu uvést knihu *The Greeks in Bactria and India* Williama W. Tarna (TARN 1951), která – stavě především na numismatických dokladech – je již dosti překonaná, ovšem Tarnův vklad jako zakladatelské osoby systematického vědeckého výzkumu oblasti, jehož součástí bylo i snaha o rekonstrukci osídlení oblasti, nicméně nelze zpochybnit.

Vzhledem k nejednotnému způsobu zápisu místních názvů jak ze strany států sledované oblasti, tak ze strany evropských jazyků jsou veškeré místní názvy transkribovány foneticky, aby byla jejich výslovnost pro českého čtenáře na první pohled jasná. (Tedy například Aj Chánom, nikoli Ai Khanoum, Ay Chānom, Ay Khanum, Ai Xanum nebo Aï Khanoum.) Sledována jsou *Jazyková pravidla pro standardizaci jmen sídelních a nesídelních geografických objektů z území mimo českou republiku* (VEČEŘE 2016). Azbuka je transkribována podle pravidel obecně platných v České republice (tj. *Narizení vlády č. 594/2006 Sb.*). Slova v čínštině jsou transkribována podobně foneticky podle českými sinology používaných pravidel Oldřicha Švarného (ŠVARNÝ 1967; TRÍSKOVÁ, H. (Ed.) 1999). V psaní řeckých a latinských jmen, názvů a termínů je dodržováno jejich původní znění podle zásad stanovených ve *Slovníku antické kultury* a *Encyklopedii antiky* (SVOBODA *et al.* (eds.) 1973; BAHNÍK *et al.* (eds.) 1974).

1 Pramenná základna, stav a vývoj bádání

Pro studium sledovaného tématu je možné použít celou řadu zdrojů, které se ovšem různí v množství i ve kvalitě. Tyto je možné rozdělit dle typu do čtyř skupin, totiž písemných, epigrafických, numismatických a archeologických. V následující kapitole je pozornost věnována jejich zhodnocení a využitelnosti pro potřeby této práce. V závěrečné části kapitoly (1.5) je shrnut vývoj přístupu k zájmové problematice i současný stav bádání.

1.1 Literární prameny

Písemných pramenů literárního charakteru vztahujících se k prostoru Baktrie v achajmenovskému a helénistickému období je relativně velmi malé množství. Co do počtu největší skupinu tvoří pouhé zmínky týkající se určitých osob, či míst, které ovšem povětšinou nepřinášejí pro téma osídlení příliš mnoho relevantních informací. O území a jeho obyvatelích se zmiňuje již Hérodotos (např. *Hist.* I.153; IV.204) nebo Xenofón (např. *Kyr.* IV.5), nicméně jeho detailnější popis poskytují až autoři popisující tažení Alexandra Velikého, respektive antičtí historici z nich čerpající, zejména Curtius Rufus (*Hist. Alex. Magni*, VII-VIII) a o generaci mladší Arriános (*Anab.* III-IV), kteří působili až v prvním a druhém století našeho letopočtu. Autory, ze kterých čerpali byli především Aristobúlos, Ptolemaios či Kleitarchos, kteří pravděpodobně všichni zájmovou oblastí prošli v době Alexandrova tažení (*NP* 2, 414). Jejich díla jsou nicméně do dnešních dnů dochována jen ve zlomcích. Arriános i Curtius Rufus poskytují množství detailních informací, které se ovšem povětšinou týkají pouze krátkého časového úseku Alexandrova tažení. Zájem je pak upřen především na samotného dobyvatele, a události odehrávající se v jiných částech Baktrie pod vedením jeho pobočníků jsou popsány jen velmi povrchně. Podobně je tomu i u méně rozsáhlých Alexandrových životopisců (Plútarchos, *Alex. Magni; Alex.*; Diodoros Sicilský, *Bibl. hist.*).

Obecný geografický popis oblasti je možné najít u Strabóna (*Geogr.* XI, 11), kratší popis Klaudia Ptolemaia (*Geogr. hyp.* VI, 11) je sice obohacený o katalog měst a vodních toků se souřadnicemi, nicméně výklad tohoto pramene je právě kvůli projekci souřadnicového systému do značné míry problematický. Velmi stručný popis, spíše informaci o umístění a národech na místě žijících, pak poskytuje ve svých popisech východních oblastí antického světa Plinius Starší (*Natur. hist.* VI.18), nebo Ammianus Marcellinus (*Res gest.* XXIII, 6.55), baktrijská města je možné najít i v abecedním soupisu Stefana z Byzantia (*Ethn.*). Pro zkoumání helénistického období, a zejména osídlení tohoto období se ovšem v těchto

případech opakuje situace z předcházejícího odstavce, a nejrelevantnějším zdrojem informací o území Baktrie jako takové je zřejmě Curtius Rufus poskytující nejdetailnější popisy jednotlivých regionů (HOLT 1988, 13–14)⁷.

Další cenné zmínky o sledovaném území pro období počátku řecko-baktrijského království jsou skrze dílo Marca Iuniana Iustina obsaženy v nepříliš dlouhé tzv. *Epitomě Pompeia Troga* (Iustinus, *Epit. Hist. Phill. XXXI*, 4.1-20). Vládu Euthydéma I. pak částečně přibližuje ve svých dějinách Polybios (*Hist. X*, 49; *XI*, 34). Většina známých drobných zlomků písemných pramenů vypovídajících o dějinách řecko-baktrijského království je shromážděna v příloze knihy Franka L. Holta *Thundering Zeus* (HOLT 1999, 178–184).

Literární prameny čínského původu zachycují období helénismu jen velmi okrajově (viz např. KORDOSIS 1994 či POSCH 1995), nejstarší známé relevantní texty (kronika *Š'-ti* připisovaná autorovi jménem S'-ma Čchien) zachycují území Baktrie až v období od poloviny 2. století př. n. l., tedy v samém závěru helénistického období, respektive již po rozpadu řecko-baktrijského království.

1.2 Epigrafické prameny

Epigrafických památek shromážděných pro závěr achajmenovského a helénistického období je velmi málo, a možnost jejich uplatnění pro tuto práci není vzhledem k jejich charakteru příliš velká (shrnutí materiálu viz MAIRS 2011, 38–43 či HOLT 1999 174–178 s překlady vybraných inskripcí). Tyto texty jsou dochovány především v podobě inskripcí na kameni a keramice, popřípadě na pálené či nepálené hlíně, ale i na kůži, na papyru, nebo na cenných kovech. Jazykem těchto pramenů je především řečtina, dále pak aramejšťina, a v případě pozdějších textů též řeckým písmem psaná baktrijština, používána ovšem především v kušánském období. V oblastech na jih od Baktrie, zejména v Gandháře a v Indii, jsou pak texty v malé míře dochovány i v kharóšthí psaném prákrtu; zde se jedná především o přepisy řeckých jmen (MAIRS 2011, 42). Pro studium helénistického období ve Střední Asii jsou relevantním zdrojem též klínopisné záznamy z Babylonu (viz například SHERWIN-WHITE 1987, VAN DER SPEK 1987), nicméně pro potřeby této práce jejich obsah využit nebyl. Epigrafické doklady se známým nálezovým kontextem pochází přirozeně především z dobře prozkoumaných lokalit jako Aj Chánúm, Dalverzin Tepe, Emši Tepe, Kampyr Tepe, Afrasjab, Dilberdžin, Tacht-i Sangin a Kuljab.

⁷ Pro debatu mezi zastánci Curtia Rufa a Arriána viz např. BOSWORTH 1980, 24–34 a HORNBLLOWER 1981.

Co do obsahu dominují záznamy ekonomického charakteru (např. RAPIN – GRENET 1983), následované nápisy funerálními a dedikačními (např. BERNARD – PINAULT – ROUGEMONT 2004). V tzv. Pokladnici v Aj Chánumu byly ovšem nalezeny i papyry s filosofickými a dramatickými texty (RAPIN – HADOT – CAVALLO 1987). Relativně aktuální kompendium řeckých nápisů ve Střední a Jižní Asii představuje Canali De Rossi (CANALI DE ROSSI 2004). Za zmínku stojí též z Baktrie pocházející soubor dokumentů ze 4. století psaný v aramejštině na kůži, papyru a dřevu nacházející se v současnosti v Chaliliho sbírkách (NAVEH – SHAKED 2012). Jedná se především o ekonomické záznamy a fragmentární dopisy státních úředníků. Část dokumentů vznikla pravděpodobně již po porážce achajmenovské říše Alexandrem.

1.3 Numismatické prameny

Mince pocházející ze Střední Asie byly až do začátku systematických archeologických výzkumů – vedle nemnoha literárních dokladů – určujícím pramenem pro studium helénistického období v Baktrii, na kterém byl do značné míry vystavěn obraz jeho dějin (viz níže, shrnutí tohoto vývoje podává např. HOLT 1999). Většina mincí použitých v rámci historické práce byly ovšem spíše náhodné nálezy pocházející mnohdy ze středoasijských trhů 19. a 20. století, které nejsou vzhledem k zaměření této práce využitelné více než jako obecný historický pramen vhodný například k sestavování souslednosti panovníků. Zásadní roli naopak hrají mince s dobře zdokumentovaným nálezovým kontextem, které tak mohou relativně velmi přesně pomoci s – jinak málo citlivou – datací lokalit, respektive jednotlivých fází osídlení. I přes nové nálezy z aktuálně probíhajících výzkumů je takovýchto mincí ovšem stále spíše malé množství.

Shrnující práce sledující mince helénistického období v Baktrii jsou *Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques: catalogue raisonné* (BOPEARACHCHI 1991), aktuálnější *Handbook of Coins of Bactria and Ancient India* (HOOVER 2013), či stále citovaný, nicméně již citelně zastaralý devítidílný katalog *Indo-Greek and Indo-Scythian Coinage* (MITCHINER 1975/1976)⁸. Práce shrnující numismatiku postsovětské Střední Asie (ZEJMAL 1983; RTVELADZE 1987) jsou jen o málo aktuálnější než Mitchinerův katalog, a pro nové nálezy mincí je tak nutné odkázat na reporty probíhajících výzkumů (např. DVUREČENSKAJA – GORIN

⁸ Z české produkce lze zmínit ve své podstatě spíše populárně naučnou knihu *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí* (MAŠEK 2010).

– ŠEJKO 2016; RTVELADZE 2017). To ostatně platí i pro francouzské výzkumy v Afghánistánu (BERNARD 1985; RAPIN 1992).

1.4 Archeologická data

Tato práce je postavena zejména na datech nashromážděných od první poloviny minulého století do současnosti na poli – především sídelní – archeologie, která, jak již bylo zmíněno, hraje v poznání historického obrazu sledované oblasti naprosto zásadní roli. V potaz jsou brány jak výsledky výzkumů jednotlivých lokalit odkryvem, tak data vzniklá na základě prospekcií.

Jak už bylo zmíněno, většina lokalit, které mají pro zkoumání helénistického období potenciál jsou rozsáhlé polykulturní telly zvané *tepa* (var. *tepe*, či *depe*) tvořené zpravidla složitou stratigrafií – pro oblast typických – konstrukcí z nepálených cihel, či taufu (zde zvaný též *pachsa*) a spíše výjimečně užitých kamenných prvků. Chronologické rozpětí takových tepa je mnohde velice široké, často sestávající z pozůstatků kontinuálního osídlení od pozdní doby bronzové či rané doby železné po před-mongolské období, po kterém – se vši pravděpodobností zásluhou právě mongolských nájedníků – celá řada sídlišť zaniká. Stratigrafické vrstvy sledovaného helénistického, respektive pozdně achajmenovského období se tak mnohdy nacházejí pod tisíciletým nánosem dalšího osídlení, a jejich dosažení je – vyjma stratigrafické řezy – buď velmi obtížné, časově náročné, nebo vůbec nemožné. Důležité jsou tak lokality s nízkou stratigrafií, či lokality monokulturní (Aj Chánúm, Tacht-i Sangin, Uzundara atp.), kterých je ovšem relativně velmi málo, a stav poznání větších z nich je i přes dlouholetou práci stále nedostatečný⁹. Do malé hloubky je v současnosti poznána problematika pohřebišť helénistického období v Baktrii; nepočítaje Aj Chánúm lze pohřby tohoto období počítat v jednotkách (GRENET 1984, 67–75), a sledování vztahu sídlišť k pohřebišťům tak není možné nijak generalizovat. Dalším problémem v bádání je dlouhodobá neutěšená politická situace v Afghánistánu, na jehož území se nachází jižní část antické Baktrie. Tato situace na jednu stranu znemožňuje rozsáhlejší archeologickou činnost, a na stranu druhou umožňuje činnost vykradačů lokalit.

⁹ V případě Aj Chánumu i Tacht-i Sanginu se dosavadní výkopové práce zaměřovaly především na náboženské, a palácové okrsky, a malá pozornost byla doposud věnována běžné obytné zástavbě. Výjimku nicméně tvoří například DRUZHININA 2016. Poslední díl výkopové série Aj Chánumu (Díl IX; LECYUOT 2013) přináší nové informace zejména o obydlí elit, ale i o zemědělské zázemí v planině přiléhající Aj Chánumu.

Jak již bylo konstatováno v úvodu, aktuální rozdělení antické Baktrie hranicemi čtyř současných států zapříčiňuje rozdílnou kvalitu i kvantitu dat zejména v porovnání jižní (současný severní Afghánistán) a severní (jižní Turkmenistán, Uzbekistán a Tádžikistán) části sledovaného území. Hlavní dvě badatelské skupiny pro obě tyto části tvoří dlouhodobě především vědci ruští, respektive rusky píšící autoři postsovětské Střední Asie, a francouzští, z čehož se odvíjí i jazyky publikací, se kterými je třeba při zpracování sledovaného tématu pracovat, a které způsobují stálou bariéru mezi badatelskými skupinami¹⁰. Co se týče Baktrie jižní, v případě rusofonní literatury je možné vycházet především z trojdílné řady *Древняя Бактрия* z let 1976-1984 (KRUGLIKOVA (ed.) 1976; 1979; 1984) či z analytického soupisu lokalit publikovaným v rámci řady *Проблемы истории, филологии, культуры* (KRUGLIKOVA 2005). Mezi monografiemi je dále možné zmínit výkopovou studii lokality Dilberdžin (KRUGLIKOVA 1986). Pro poznání osídlení severovýchodního Afghánistánu hraje nezastupitelnou úlohu trojdílná publikace *Prospectiones Archéologiques en Bactriane Orientale* (1974–1978) skládajícího se z dílu paleogeografického věnujícího se především irigačním systémem (GENTELE 1989), dílu věnujícímu se keramice vzešlé z prospekce (LYONNET 1997) a dílu analyzující samotné lokality (GARDIN 1998). Úhelných kamenem studia helénismu v jižní, či spíše východní Baktrii je pak řada výkopových publikací města Aj Chánúm odkrývaného souvisle mezi lety 1964–1979, která vychází do současnosti. Pozdější aktivity francouzských badatelů v Afghánistánu (např. lokality Balch či Češme Šafa) jsou pokryty formou kratších statí publikovaných povětšinou v rámci *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (např. Bernard – Besenval – Marquis 2006; Besenval – Marquis 2008), dílčí témata jsou pak analyzována v celé řadě časopisů a sborníků. Soubornou prací snažící se představit formou katalogu v té době známé archeologické lokality v celém Afghánistánu je *Archaeological Gazetteer of Afghanistan* (BALL 1982), ve kterém jsou prezentovány lokality zkoumané jak francouzskými, tak ruskými badateli¹¹. Prezentované informace se v rámci této publikace kvalitativně nicméně značně liší¹².

¹⁰ Nutno podotknout, že ruština nepůsobí tolik problém francouzským archeologům, jako spíš západním badatelům primárně nearcheologického zaměření, kteří tak často ruskou literaturu recipují minimálně, nebo vůbec.

¹¹ Nutno podotknout, že na území severního Afghánistánu proběhlo i několik výzkumů expedic jiných států cit, nicméně jejich publikace nemají na současný obraz osídlení přílišný vliv (např. Hayashi – Sahara 1962).

¹² Problematická je též, skutečnost, že lokality severovýchodního Afghánistánu popisované v Ballově katalogu P. Gardinem – jinak nad ostatními záznamy vynikající – byly v závěrečné publikaci jeho prospekce

V rámci severní Baktrie je – ve srovnání s ostatními oblastmi – již relativně dobře zpracována a publikována archeologická situace v jižním Uzbekistánu (v provincii Surchandarja). Dílem shrnujícím celé prehistorické i historické období je rozsáhlá disertace Sebastiana Strida *Géographie archéologique de la province Surkhan Darya* (STRIDE 2004), které ovšem předcházely rozsahem i formou spíše skromnější publikace sovětských a uzbekistánských autorů jako například sborníky *Древняя Бактрия* či *Бактрийские древности* (MASSON ed. 1974; 1976) nebo *монографии Северная Бактрия – Тохаристан. Древность и Античность* (PUGAČENKOVA – RTVELADZE 1990) atp., které vedle množství samostatných článků řešících dílčí témata poskytují základní vhled do poznání obrazu studovaného období. Zmínit je možno také reporty Francouzsko-Uzbecké archeologické mise v severní Baktrii (MAFOUZ) shrnující výzkumy mezi lety 1993–2005 (Leriche 1993; Leriche – Pidaev 2005), které ovšem přinášejí nová data zejména o kušánském období. Mezi většími hlouběji zkoumanými lokalitami zasahujícími do helénistického období, které se dočkaly vlastní publikace, je nutné zmínit lokality jako Chalčajan (Pugačenkova 1966), Termez (LERICHE – PIDAEV 2008), nebo Kampyrtepa (Rtveladze 2017), pro závěr achajmenovského období pak například Kučuktepa (ASKAROV 1979) či Kyziltepa (SAGDULLAEV 1987). V době relativně nedávné byla systematicky prozkoumána pevnůstka helénistického období Kurgansol (SVĚRČKOV 2008; 2013). Výzkum helénistické pevnosti Uzundara, vymykající se mimo jiné rozsáhlým použitím kamene jako stavebního materiálu, doposud nebyl ukončen, a byl publikován zatím jen formou předběžných zpráv (např. DVUREČENSKAJA 2015). V prostoru severovýchodní Baktrie (jižní Tadžikistán) doposud nebyly vypracovány žádné shrnující studie, a jednotlivé periodické reporty ze starých výzkumů týkající se mimo jiné osídlení achajmenovského a helénistického období je nutné hledat v časopise *Археологические работы в таджикистане* (РТА) nebo *Труды Таджикской Археологической Экспедиции* vycházející především v rámci řady *Материалы и исследования по археологии СССР* (МИА), ale i samostatně. Nejlépe prozkoumanou helénistickou lokalitou tohoto prostoru je pak zřejmě Tacht-i Sangin (LITVINSKIJ – PIČIKJAN 2000). Dále je možné uvést lokality, které sehrály důležitou roli při sestavování stratigrafických sekvencí v oblasti, totiž Kobadjánské lokality Kalali-Mir a Kej-Kobad-Šách

(GARDIN 1999) relativně často předatovány. Tato změna datace se nevyhnula lokalitám achajmenovského ani helénistického období. Gardinův způsob datace (na základě keramikologického rozboru Bertille Lyonnet), respektive velmi poctivý způsob její prezentace taktéž neodpovídá jednoznačnému škatulkování Ballova katalogu (viz níže).

(DJAKONOV 1953), v jejichž případě ovšem nevyšla žádná výkopová práce, či nově zkoumanou lokalitu Torbulak (LINDSTRÖM 2017) prezentovanou doposud jen předběžnými reporty.

Užitečným příspěvkem pro prvotní orientaci v literatuře je kritická bibliografie Rachel Mairs *The Archaeology of the Hellenistic Far East: A Survey* (MAIRS 2011), která je na blogu autorky cyklicky doplňována o nejnovější historickou i archeologickou literaturu k tématu helénistického období ve Střední a Jižní Asii.

1.5 Vývoj přístupu k bádání

Helénistické období v Baktrii zaujalo badatele již před více než dvěma sty padesáti lety, nicméně až v posledních desítkách let se zájem o něj pozoruhodně rozhojnil, a je tak nyní velmi dobře možné sledovat měnící se přístupy k tématu. V textu je sledováno především archeologické bádání, nicméně značnou část musí vzhledem ke kontextu tématu zabírat i zhodnocení bádání historického, na němž i archeologie doposud staví. Jako východisko pro toto téma se mimo jiné nabízí článek Galiny Pugačenkové *Histoire des recherches archéologiques en Bactriane septentrionale* (POUGATCHENKOVA 1997) a příslušné pasáže knihy *Thundering Zeus* Franka Holta (HOLT 1999).

Zájem evropských badatelů o řeckou Baktrii začíná – možná překvapivě – již velmi brzy, v roce 1738 vydáním spisu *Historia Regni Graecorum Bactriani* (BAYER 1738) petrohradského orientalisty G. S. Bayera, který se pokusil o první rekonstrukci dějin řecko-baktrijského království na základě písemných pramenů a dvou mu dostupných řecko-baktrijských mincí. Zkoumání numismatického materiálu antické Střední Asie zažilo rozkvět ve druhé polovině 19. století, v době tzv. „Velké hry“, kdy o prostor Střední Asie soupeřilo Britské a Ruské impérium, a kdy se skrze cestovatele ve službách těchto mocností začaly do evropských metropolí (zejména Londýna, Paříže a Petrohradu) dostávat předměty středoasijského původu, mimo jiné i mince, na jejichž základě bylo možné vytvořit první souslednosti řecko-baktrijských panovníků, na kterých staví již relativně ucelené historické publikace první poloviny dvacátého století, totiž *Bactria: The History of a Forgotten Empire* z roku 1912 H. G. Rawlinsona, a *The Greeks in Bactria and India* W. W. Tarna z roku 1938 (revidované vydání pak z roku 1951). Obě tyto knihy navazují na v té době rozšířený pohled na Řeky na východě, jako na šířitele civilizace a kolonizátory barbarského východu (viz např. BEVAN 1902, zejm. úvod a první kapitola) reflexe soudobého kolonialismu je evidentní, a

paralela mezi britskou koloniální mocí a řeckou správou Střední Asie pak nasnadě¹³. Badatelé tohoto období projevovali velký zájem o interakci řeckého a místního elementu: fenomén byl ovšem nahlížen spíše jednostranně jako pořečťování oblasti, totiž z pohledu antické civilizace, s jejíž tradicí se ostatně Britské impérium do značné míry identifikovalo (BREADLY (ed.) 2010, zejména kapitola 7: ROGERS – HINGLEY 2010; v obecné rovině dále např. GOFF 2005). Na základě numismatických dokladů a skrovných písemných pramenů tak v této době vznikla představa páté¹⁴ helénistické říše ležící uprostřed Asie (TARN 1951, xx).

V ostrém rozporu s touto představou se nicméně ocitly výsledky výzkumů nově založené *Délégation archéologique française en Afghanistan* v Balchu (antická Baktra či Baktry), probíhající mezi lety 1923-1925¹⁵. (FOUCHER – BAZIN-FOUCHER 1942-1947) Vykopávky na lokalitě označované v antických spisech za hlavní město Baktrie totiž nepřinesly jediný doklad řecké přítomnosti, natožpak očekávané velkoměsto v řeckém stylu. A. Foucher se vepsal do dějin bádání svým přirovnáním antické Baktrie k přízraku či fata morgáně, „*mirage bactrien*“. Řecké vlivy byly nicméně jasně pozorovatelné na umění následujících období, jejichž lokality začaly být v průběhu dvacátého století ve střední a jižní Asii taktéž prozkoumávány. Zájem badatelů se tak vrátil, či ještě více zaměřil na studium materiálu dostupného, totiž hmotné kultury Baktrie a přilehlých regionů v pozdějších obdobích, popřípadě helénistických vlivů na ní. (např. PUGAČENKOVA 1966, FOUCHER 1905; 1922; 1951) Samotné helénistické období se z archeologického hlediska ukázalo být jen velmi těžce uchopitelným, hmotná kultura následujících období však byla nahlížena zejména prismatem antického umění, a oceňovány byly badateli zejména právě prvky z řeckého umění převzaté (MAIRS 2011, 14-15). V této době byla zkoumána řada lokalit v severní, sovětské,

¹³ Nutno akcentovat, že W. W. Tarn, byť zřejmě do značné míry ovlivněn kolonialismem jako takovým, řecké panovníky do polohy „přinašečů-dárců“ řecké kultury však nestaví. K jejich motivů se staví spíše střídmě, utilitaristicky:

„They knew the weakness of their position over against their vast and strange inheritance, and set to work to remedy it in their own way, by filling Asia with Greek settlements. I see no reason to believe that they (Seleucids) had any deliberate intention of helenising Asia; their object was not to spread greek culture or turn Asiatics into Greeks, but to make of their unwieldy empire a strong state. Certainly they were hard-working, conscientious men who meant to govern as well as they could according to their lights; but their lights were the commonplace Greek lights of Plato and Aristotle – the barbarian was a person who was to be kept in his place and ruled by Greeks, though the Seleucid kings added *well* ruled.“ (TARN 1951, 5)

¹⁴ Prvními čtyřmi jsou myšleny říše Seleukovců, Ptolemiovců, Antigonovců a Attalovců.

¹⁵ Výzkumy byly formou rozsáhlých systematických sondáží obnoveny v roce 1949 ředitelem DAFA Schlumbergerem (ALLCHIN 1957, 131), v určitém rozsahu zde práce probíhají přerušovaně až do současnosti.

části Baktrie, kde od druhé čtvrtiny 20. století začaly probíhat rozsáhlé vykopávky i prospekční aktivity s prvky krajinné archeologie. V této době byla například sestavena chronologie lokality Kej Kobad Šáh s jasně identifikovanými helénistickými vrstvami (DJAKONOV 1953). Dobrý vhled do tehdejšího stavu poznání i do očekávání tehdejších badatelů nabízí článek F. R. Allchina „*The Culture Sequence of Bactria*“ vyšlý v časopise *Antiquity* (ALLCHIN, 1957).

Zlom v bádání a počátek nového období zkoumání přinesl objev a výzkum (1964-1978), afghánské lokality Aj Chánumu (Fouilles d'Aï Khanoum I-IX, SCHLUMBERGER 1965 aj.), první odkryté monokulturní lokality helénistického období ve Střední Asii, relativně velkého města v řeckém stylu, ovšem s celou řadou lokálních prvků. Zkoumání přineslo – či spíše konečně potvrdilo – obraz řeckého státu fungujícího v této překvapivé vzdálenosti od mateřské země, a zájem o fenomén helénisace a řecké vlivy ve Střední Asii nadále pokračoval. Silný řecký vliv byl sledován nejen na umění a architektuře, nicméně také na keramice, která – zdá se – nezaostávala za vývojem ve Středomoří ani v době odtržení řecko-baktrijského království a osamostatnění Partské říše Arsakovců. (GARDIN 1985; 1990) Aj Chánum dal badatelům velké množství srovnávacího materiálu, který jen prohloubil obraz šíření řeckých prvků na východ (viz např. ALTHEIM – REHORK 1969, PIČIKJAN 1991). S přibývajícím znalostmi a proměnou společnosti v druhé polovině 20. století bylo nicméně nutné konstatovat, že celá problematika nabývá podstatně komplikovanější kontury, a náhled se, ostatně shodně s obecnými badatelskými přístupy oné doby, posunul: Místo pouhého sledování řeckého vlivu začal být celý fenomén pomalu vnímán spíše jako oboustranná interakce, ze které ve finále jako silnější vychází mnohdy prvek místní. Pohled jasně ovlivněný evropským kolonialismem (Rawlinson, Tarn) nahlížející na řecké dobyvatele jako na šířitele kultury přinášející (zaostalému) obyvatelstvu východu civilizovaný způsob života a výdobytky středomořského světa, je postupně nahrazován pohledem spíše postkolonialistickým¹⁶. Posun je možné pocítit už jen v terminologii: předmět či fenomén již často není vnímán jako *helénistický* ale spíše jako předmět či fenomén *helénistického období* (tomuto v obecné rovině odpovídá např. BOARDMAN 1994). Tuto proměnu, je – v souladu se soudobým vývojem humanitních věd – přibližně od konce osmdesátých let dvacátého století

¹⁶ Indický autor Narrain ovšem pohled již v 50. letech ve své knize *Indo-greeks* obrací do téměř opačného extrému, kdy jsou přišedší vlivy marginalizovány a naopak akcentováno „poindičtění“ řeckých panovníků (NARAIN 1957, 8–11). Úvod své knihy končí Narain v reakci na úvod knihy Tarnovy slovy: „Their (Indo-Greek) history is part of the history of India and not of the Hellenistic states; they came, they saw, but India conquered.“ (NARAIN 1957, 11).

vidět v pracích a sbornících řešících problematiku interakce mezi místním obyvatelstvem a nově příchozími Řeky (KUHRT – SHERWIN-WHITE 1987; sborník *Helenism in the East* zaměřený v tomto duchu šířeji na celou oblast předního východu). Pozornost je nově upřena na otázku sebeidentifikace, identity či etnicity pospolu žijících skupin (např. MAIRS 2007, 2010). Stále je zkoumána otázka helénisace, dalo by se ale říci, že je obohacena o otázku orientalisace, a celé spektrum dalších fenoménů. Otázky vyvstávající ze studia této problematiky je možné velmi dobře zodpovídat z velké části právě na archeologickém materiálu, ať už se jedná o předměty běžné potřeby, umělecké předměty, architekturu či dokonce o městské plánování (např. HELD 2002).

V souvislosti s rostoucím zájmem o život běžného obyvatelstva začaly být v poslední době na sídlišťích helénistického období – tam, kde to je možné – odkrývány i běžné obytné prostory, jak již bylo naznačeno výše (Kampyrtepa: ДВУРЕЧЕНСКАЯ 2011; Tacht-i Sangin: DRUZHININA 2016). Již od sedmdesátých let minulého století se k exkavacím velkých sídlišť připojily i rozsáhlé intenzivní prospekce, zejména v pláních okolo Aj Chánumu. (FRANCFORT 2013) nebo v severní Baktrii, mnohdy i se zřetelem i na drobnější osídlení, respektive zemědělské zázemí velkých lokalit, kterým nebylo dříve věnováno mnoho pozornosti¹⁷; Během druhé poloviny minulého století byly systematicky odkrývány akropole a citadely velkých sídlišť (Kampyrtepa, Tacht-i Sangin), či, v případě Aj Chánumu, především velké městské – administrativní a palácové – budovy, tedy objekty, kde bylo možné očekávat větší koncentraci dokladů přítomnosti a aktivit (řeckých) elit. Celkový obraz sídelní situace je tak jistě stále poněkud zkreslen. Při výzkumu Aj Chánumu také výkopci – dle Mairs – interpretací odkrývaných komplexů budov (palác, úřednická čtvrť) mohli spíše naplňovat své představy o tom, jak by helénistické město, administrativní centrum oblasti, mělo vypadat, a je možné, že jeho případné porovnání s vrstvami helénistického období v Balchu, popřípadě jiných velkých lokalit, jej ještě rekontextualisuje (MAIRS 2011, 23), bude-li tedy těchto vrstev v dostatečné míře dosaženo. V současnosti se – navzdory stále nedostačujícímu množství zkoumaných lokalit způsobeným převrstvením a politickou situací – pomalu vytváří stále ucelenější obraz o fungování Baktrie nejen helénistického období.

¹⁷ V sledované oblasti zřídka užívanou metodu intenzivních povrchových sběrů uvedla nedávno do praxe v Šerabádsském okrese jižního Uzbekistánu Česko-uzbecká archeologická expedice (TUŠLOVÁ 2010; STANČO – TUŠLOVÁ *v tisku*).

2 Geografický rámec

2.1 Vymezení oblasti

V badatelské obci nepanuje dlouhodobě ohledně přesného vymezení území Baktrie soulad¹⁸, v následku čehož je nezbytně nutné jasně vytyčit jaké území je v rámci této práce sledováno, a tedy jak je vnímán prostor Baktrie. Ve starší západní literatuře, ovšem i v řadě nových prací (např. SIDKY 2000), je jako Baktrie označován prostor severního Afghánistánu, z jihu ohraničený pohořím Hindúkuše, a ze severu pak řekou Amudarjou (Oxem) (např. *RE*, 2 II, 2804–2805; III A 1, 788–789). Toto vymezení vychází ze svědectví antických autorů, především Strabóna, označujícího stručně Oxus za hranici mezi Baktrijci a Sogdijci (*Geogr.* XI, 11.2), a Curtia Rufa, který popisuje Bessův úmysl překročit Oxus a vzdorovat Alexandrovi ze „země Sogdijců“ (*Hist. Alex. Magni VII*, 4.5-6), přičemž – jak upozorňuje Holt (HOLT 1988, 20) – Sogdianu na jiných místech situuje jižně od Baktrie, a o obou územích pak hovoří spíše jako o jednom regionu (Např. *Hist. Alex. Magni VII*, 7.2; *Hist. Alex. Magni VII*, 7.2.). Plinius jako hraniční řeku uvádí řeku Ochus (*Nat. Hist. VI*, 18). Jak už bylo řečeno tato svědectví pochází z druhé ruky, a za povšimnutí stojí též v textech častá lokalizace národů, a nikoli přesná definice území. Též význam slova Baktrie bylo možné – jak poukázal Leriche (LERICHE 2007, 125) – užít vícero způsoby, totiž jako název regionu, státního celku, administrativní oblasti, nebo pouze oázy města Baktry. Dogmatické pojetí jasné hranice mezi regiony není v antických dějinách nic obvyklého (HOLT 1988, 21), a neodpovídá (jak bude ještě řešeno níže) ani širšímu sledovanému regionu, kde jsou přirozenými hranicemi spíše pouště nebo část roku neprostupné horské průsmyky, na rozdíl od kterých řeky, jakožto zdroje vody, obyvatelstvo usedlé i kočovné spíše přitahují a spojují, než aby je rozdělovaly. V modernější, především historické literatuře se – v poslední době relativně často – objevuje pojetí Baktrie, jako *Baktrie-Sogdiany* s neurčitým předělem mezi těmito dvěma regiony, zabírající dosti rozlehlý prostor mezi Hindúkušem a řekou Syrdarjou (Jaxartem). Toto vymezení vychází především z rozsahu seleukovské provincie s hlavním městem v Baktře, která se později stala jádrem odtrhnuvšího se řecko-baktrijského království (např. HOLT 1988; SHERWIN-WHITE – KUHRRT 1993)¹⁹.

¹⁸ Pro diskusi viz například HOLT 1988, 11–32, nebo BERNARD – FRANCFORT 1987.

¹⁹ Nutno ovšem podotknout, že tento termín používal již v meziválečném období W. W. Tarn (TARN 1951).

Užší pojetí Baktrie, historicky dlouhodobě používané sovětskými, respektive postsovětskými archeology (např. MASSON 1974; RTVELADZE 2002), ke kterému se ovšem nikoli nedávno přidala i část archeologů francouzských (např. BERNARD – FRANCFORT 1978; LERICHE 2007), je přijato i pro potřeby této práce. V rámci této práce je jako prostor Baktrie totiž považována oblast horního povodí Amudarji²⁰, ve své podstatě rozlehlá členitá kotlina odpovídající dnešnímu severnímu Afghánistánu, a jižním částem Turkmenistánu²¹, Uzbekistánu a Tádžikistánu (**Mapa 1–3**). Přírozenými hranicemi vydělujícími toto území jsou pak ze severu pohoří Pamír, z východu a jihu pohoří Hindúkuš a ze západu poušť Karakum²². Tento krajinně jasně definovaný logický celek představuje z archeologického hlediska uzavřenou oblast vyznačující se již od pravěku v zásadě shodným kulturním vývojem (např. KUZMINA 1976; GARDIN 1985). Pod pojmem severní Baktrie je v této práci chápána oblast na sever od Amudarji, respektive Pjandže, pod pojmem jižní Baktrie pak afgánská část vymezeného území.

2.2 Fyzická geografie oblasti

2.2.1 Obecné přírodní podmínky

Vymezené území²³ (později nazývané též Tocharistán) se nachází v jižní části Střední Asie (**Mapa 1**), v prostoru rozsáhlého pásu stepí a polopouští táhnoucího se mezi oblastí východního Středomoří a Tarimskou pánví v dnešní západní Číně. Zároveň jde o oblast na

²⁰ Za počátek toku je konvenčně považován soutok řek Vachš a Pjandž na tádžicko-afgánských hranicích.

²¹ V případě Turkmenistánu se jedná skutečně o velmi malé území podél toku Amudarji, definované sovětskými archeology (PILIPKO 1985; STAVISKIJ 1986) jako *Severozápadní Baktrie*. Francouzskými badateli (např. GARDIN 1985) tato oblast není recipována.

²² Na rozdíl od hranic středoasijských států, které nerespektují národnostní, ani přírodní geografické dělení krajiny, nižší správní celky těchto států povětšinou toto členění zachovávají, a sledovanou oblast je tak možné definovat i skrze tyto správní jednotky: V Uzbekistánu provincie (vilójat) Surhandarja, v Tádžikistánu celý vilájet Chatlon a západní a střední část Centrálně spravovaných okresů (tj. okresy Tursunzoda, Šahrinav, Chisor, Rudaki, Varzob, Dušanbe, Vachdat a Faizobod). V Afghánistánu pak provincie Farjáb, Džuzdžán, Balch, severní, k Amudarji se svažující, část provincie Sar-e Pol, Samangán, Baghlán, Kundúz, Tachár, a Badachšán vyjma Váchánského okresu na východě. V Turkmenistánu pak Kojtendagský etrap (okres) Lebapského vilájetu.

²³ V geografickém popisu je čerpáno z více zdrojů, především ze starší, byť doposud zřejmě nepřekonané publikace *Afghanistan* L. Dupreeho (DUPREE 1980), popisu širší oblasti v encyklopedii *Encyclopaedia Iranica* (*Enc. Ir.* V, 160–161) a v obecných archeologických publikacích (KOHL 1984; BOWLBY 1978), a dále ze sovětských topografických map oblasti.

rozhraní – pro severnější oblasti typických – rozsáhlých stepí a hornatých oblastí rozprostřených defacto kontinuálně v širokém pásu mezi centrální Anatolií a Tarimskou pánví, totiž přes Íránskou náhorní plošinu a Afghánistán až na území Číny. Podnebí v této oblasti je kontinentální s horkými léty a studenými zimami, typické minimální oblačností, prudkými výraznými teplotními rozdíly mezi dnem a nocí, ale i náhlými přechody mezi jednotlivými ročními obdobími. Terén je povětšinou suchý, nížiny jsou tvořeny převážně stepí, střídající se místy s písečnými pouštěmi. V případě dostatečného množství vody jsou planiny pokryty travou, ale místy i bohatší vegetací. V horských oblastech se objevují i řídké jehličnaté lesy. Stepí začínají obvykle vysychat začátkem června, a holé zůstávají do přelomu října a listopadu, kdy se nad prostor střední Asie dostává oblačnost z atlantické oblasti (*Enc. Ir.* V, 161).

Krajina Baktrie je definována pohořími oddělujícími od sebe říční údolí. Pohoří člení území Baktrie v jasně rozlišitelné regiony různé velikosti, údolí jednotlivých přítoků Amudarji, která tvoří středovou východo-západní osu oblasti. Amudarja má čtyři velké pravobřežní přítoky, totiž Vachš, Kyzylsu, Kafirnigan a Surchandarju²⁴, a dva velké přítoky levobřežní, Kokču a Kundúz. Západně od Surchandarji se až do jejího ústí v Aralském moři v současnosti žádné velké přítoky nenacházejí²⁵. Tyto řeky jsou napájeny především táním ledovců a sněhové pokrývky Pamíru a severního Hindúkuše, od čehož se odvíjí i stav vody, který je nejvyšší pozdě na jaře²⁶. Jednou ze základních charakteristik celého západního Turkestánu je nestabilita hydrologického režimu: řeky ustavičně mění své toky, obvykle působením místních faktorů bez zjevného sjednocujícího rámce vyjma obecnou tendencí řek k posunu doprava (respektive k východu) vlivem zemské rotace (GERASIMOV 1978, 331–332). Prostor severní části sledovaného území v Uzbekistánu a Tádžikistánu je ovlivněn především severojižně orientovanými výběžky Hissaru²⁷, který tvoří ze severu předěl mezi povodím

²⁴ Mezi pravobřežní přítoky je v tomto výčtu počítán i Vachš, který je ovšem spíše pravou zdrojnicí. Zdrojnicí levou je východozápadně orientovaný Pjandž.

²⁵ Dříve do Amudarji – mimo prostor vymezený této prací – pravděpodobně ústil i Zeravšán, který ovšem v současnosti zaniká v poušti (GERASIMOV 1978). Podobný osud ostatně postihl v relativně nedávné době i samotnou Amudarju, která vzhledem k intenzivnímu využívání vody k zemědělským účelům do Aralského moře nedotéká. Po určité dějinné údobí mohlo dle některých teorií jedno rameno či celý tok Amudarji ústít do Kaspického moře (k diskusi na toto téma viz LÉTOLLE *et al.* 2007).

²⁶ Amudarja obvykle dosahuje nejvyššího stavu vody v červenci, výjimečně v červnu nebo v srpnu, na nejnižší úrovni se pak nachází v období ledna a února (KOHLE 1984, 29).

²⁷ Hissar je pak sám jedním ze západních výběžků Pamíru.

Zeravšanu a Syrdarji na severu, a Amudarji na jihu. Část údolí mezi jednotlivými výběžky zde skýtá úrodné roviny podél řek rámované podhorskou stepí. Odlišná je situace v říčních údolích západního Pamíru a severních výběžků Hindúkuše. Zde se jedná spíše o rychlé toky zařezávající se hluboko do terénu, a tak vytvářející úzká do nížiny orientovaná údolí, ve kterých není možné rozvíjet zemědělství. Z přítoků Amudarji vytváří široké planiny zejména Surchandarja a Kundúz, v menší míře pak Vachš, jinak se jedná o přítoky spíše rychlého typu. V centrální části Baktrie, na jih od Amudarji, se nachází rozlehlé, jen málo přerušované nížiny, nyní z velké části pokryté pouští či suchou stepí. V této oblasti se voda přiváděná hlubokými údolními vedoucími řekami z jihu z Hindúkuše a jeho západních výběžků rozlévá ve vnitrozemské delty, které umožňují závlahové zemědělství²⁸. Půda v celé oblasti – dokonce i pod pouštními písky – je povětšinou žlutá spraš, velmi úrodná, za předpokladu dostatečného přísunu vody, využitelná ovšem velmi dobře též jako stavební materiál. V rozlehlých podhorských nížinách lze v Baktrii sledovat podobné schéma typů krajiny jako v západnějších částech Turkestánu, například podhůří Kopet Dagu a vnitrozemských delt Tedženu či Murghábu, totiž vystřídání biotopů hor, podhůří a podhorské stepi následované často pouští, popřípadě oblastí takyrů (solných plání), a samotných oáz podél vodních toků (HIEBERT 1994, 5–6). Podhůří, tvořící přechod mezi horským a pouštním biotopem, sestává ve sledované oblasti povětšinou z nesouvislých svažujících se plání či spíše plošin rozdělených údolními, a v nich protékajícími, většinou sezónními, řekami, které slouží jako osy komunikace mezi nížinou a horami. Tyto komunikace jsou důležité nejen pro transhumanci, a přesuny obyvatelstva mezi jednotlivými horami oddělenými regiony, ale též jako cesta za v nížinách nedostupnými surovinami, zejména kovovými rudami a drahými kameny²⁹. Vegetace podhorských oblastí je většinou tvořena travinami, ve vyšších polohách řídce rostoucími stromy. Podhorská oblast skýtá jak možnost sezónního pastevectví, tak suchého zemědělství, a v omezené míře, v blízkosti pramenů a vodních toků, i zemědělství závlahového (HIEBERT 1994, 9–10). Ve Střední Asii je osídlení typicky koncentrováno do tzv. oáz, oblastí, které je možné trvale, nebo alespoň po většinu roku zavlažovat. Tyto vznikly vyčištěním rákosových houštin, typických pro přirozené vnitrozemské delty řek, a rozváděním vodních toků skrze

²⁸ V některých místech vznikají podél Amudarji a jejích přítoků dokonce bažiny, podobně jako je tomu například v deltě Murghábu (DUPREE 1980, 1; HIEBERT 1994, 6–7).

²⁹ V případě pohoří Hissar jsou doložena ložiska mědi, cínu, stříbra a zlata (GRIŠIN 1980), v pohořích Safíd Kúh a Kugitang pak nejen stříbro a měď, ale též železná ruda, vápenec, alabastr, ametyst či onyx (HIEBERT 1994, 6). Ložiska lapisu, karneolu a achátu v Badachšanu jsou obecně známá (WOLFART – WITTEKINDT 1980, 62; 422).

umělé kanály za účelem pěstování zemědělských plodin různých typů, ale například i ovocných stromů (např. SUSLOV 1954, 580-592). V takto upravovaných oázách dochází – oproti přirozeným deltám a stepnímu či pouštnímu okolí – ke zmírnění lokálního klimatu, a zvednutí vlhkosti vzduchu. Úrodnost oáz je zvedána též množstvím aluvia přinášeného řekou z horního toku³⁰ (HIEBERT 1994, 6). V současnosti jsou tyto oázy enormně rozšířeny díky moderním kanálům a (v severní Baktrii) kolektivizaci zemědělství. Pohled na aktuální mapu či satelitní snímek tak v případě rozlehlých nížin, kde bylo možné v průběhu minulého století provést tyto rozsáhlé úpravy, v žádném případě neodpovídá historické situaci, kdy bylo možné – s ohledem na politicko-ekonomickou situaci příslušného období v různé míře – zavlažovat jen zlomek půdy (STRIDE 2004). Stride uvádí (STRIDE 2004, 102), že dle badatele Jergešova bylo bez použití moderních zavlažovacích technologií v Surchandarijském vilojatu (provincii) Uzbekistánu možno zavodnit maximálně pouze 5% území tohoto relativně vodnatého regionu. V ostatní částech Baktrie nebude toto číslo pravděpodobně o mnoho větší³¹.

2.2.2 Geografie sledované oblasti

Jižní Uzbekistán a Jižní Tádžikistán

Budeme-li v rámci sledovaného území postupovat ve směru hodinových ručiček od západu na východ, jeden z výběžků Hissarského hřbetu, pohoří Kugitangtau-Bajsuntau (nejvyšší vrchol 4424 m) orientované severo-jihně, tvoří západní vymezení Baktrie. Současně ze západu vymezuje údolí dvou řek, totiž Surchandarji a Šérabáddarji. První jmenovaná řeka je nejzápadnějšího velký pravobřežní přítok Amudarji vlévajícího se do ní nedaleko Termezu. Druhá řeka, Šérabáddarja se do Amudarji vlévá na západ od Termezu u Šurobu. Ze správného hlediska tvoří toto údolí současný stejnojmenný vilájet Uzbekistánu Surchandarja. Úrodné nížiny severní části vilojatu v okolí města Denau přecházejí v současnosti volně na severozápad, do Tádžikistánu, přes město Chisor až k Dušanbe, které se ovšem již nacházejí v povodí řeky Kafirniganu. Z východu – vyjma zmíněnou nížinu mezi Denau a Dušanbe – je toto údolí vymezeno pohořím Babatag (nejvyšší vrchol 2292), které zároveň tvoří hranici mezi Uzbekistánem a Tádžikistánem, a na něj na jihu navazujících drobnějších pohoří, jako Kojnitau a Tujuntau (nejvyšší vrcholy okolo 1600 m). Za tímto masivem leží údolí řeky

³⁰ V případě Amudarji – jak uvádějí Gvozděckij a Michajlov – jde o 3,3 kg aluvia na metr čtvereční vody (GVOZDĚCKIJ – MICHAJLOV 1972, 28).

³¹ Knihu Š. E. Jergešova *Ландшафты Сурхандарьинской области* (1974), kterou Stride cituje se autorovi této práce přese všechnu snahu nepodařilo získat.

Kafirnigan, které je na jih od Dušanbe v zásadě velmi úzké, a do nížiny se rozšiřuje až na samém dolním toku okolo města Šachrtuz, a před ústím do Amudarji u města Ajvandž. Na východní straně údolí leží další pás hor a vrchovin (zejm. Rangon, Naršitau, Gardaniušti, Pajrjagatau; vyjmenováváno ze severu na jih. Nejvyšší vrcholy okolo 1400 m.), za nímž se rozkládá podstatně rozsáhlejší a rovinatější údolí řeky Vachš s hlavním městem vilájetu Kathlon, Kurgantepa. Na jihovýchod od Šachrtuzu se řeka Vachš spojuje s řekou Pjandž, která přináší množství vody z Pamíru na východě. Soutok těchto dvou řek je považován za počátek řeky Amudarji. Za obligátním severojižně orientovaným pásem hor (Optau, Terenlitau a Naratau; nejvyšší vrcholy okolo 1400 m) následují tři v paralelních oddělených údolích tekoucí řeky, Tojrsu, Kyzylsu a Jachsu, které po svém postupném spojení před tádžickým městem Fajzabádem vtékají – již jako Kyzylsu – do řeky Pjandže, která před svým soutokem s Vachšem tvoří hranici mezi Tádžikistánem a Afghánistánem. Úrodné oblasti podhůří Pamíru (v této oblasti vrcholy dosahují výše okolo 2500 m) okolo měst Kuljab a Farchár na Tádžické straně, či Jang-i Kala na straně afghánské, tvoří východní okraj sledovaného území.

Severovýchodní Afghánistán

Při cestě zpátky na západ je nutné zmínit, do zvedajícího se Hindúkuše (v nižších polohách přibližně 1400–1700 m vysokého, ovšem v centrální části přesahující 7000 m) se zařezávající, údolí levobřežních přítoků Pjandže, totiž méně významnou řeku Džilsaji Jang-i Kala, která se do Pjandže vlévá poblíž města Jang-i Kala, a na jejím horním toku ležící městečko Rostak, Dále po proudu, na jihozápad se do Pjandže u lokality Aj Chánúm vlévá řeka Kokča. Na rozdíl od hornatého severního břehu Pjandže, na břehu jižním se nachází aluviální planina, a oba břehy přítékající Kokčy jsou do současnosti osídleny městečky Dašt-i Kala, Chodžagar a přilehlými usedlostmi. Západně od Chodžagaru přitéká do Pjandže stejnojmenná řeka, na vyšším toku nazývaná Rúd-i Šahraván, která odvádí část vody i z planiny Talokánu, a spojuje ji tak s planinou Dašt-i Kala. Údolí Talokánu bude popsáno níže. Na západ od soutoku Pjandže a Kokčy začíná v jižní Baktrii část levobřežních planin, které se – jen s drobnými přerušeními – táhnou až na samý západ Baktrie do pouště Karakum. Dupree (DUPREE 1980, 21–24) nazývá celý tento pás „Turkestánskými pláněmi“, prostor na jih od nich, který se také nachází v zájmové oblasti této práce, je pak popsán jako „Severní hory a podhůří“, tedy podhůří Hindúkuše a jeho výběžků v centrálním Afghánistánu (pohoří Kúh-e Baba, Safid Kúh a Sija Kúh), které tvoří jižní hranici vymezeného prostoru Baktrie. Dál na západ od soutoku Pjandže a Kokčy se na obou stranách první jmenované řeky rozkládají úrodné planiny. Na levém břehu se jedná o okolí městečka Imám Sáhíb, na

protějším, tádžickém, břehu se na východě planiny nachází městečko Pjandž, ze severozápadu pak navazují nížiny okolo Bolševiku, které volně přecházejí v zemědělsky intenzivně využívané okolí řeky Vachš. Obě řeky v tomto prostoru před svým soutokem značně meandrují, a Amudarja je dále již opravdu mohutným tokem razícím si cestu dále na západ, směřující ke svému poslednímu levobřežnímu přítoku, totiž řece Kundúzu. Kundúz³² pramenící na západě afghánské provincie Bamján svádí vodu z velmi rozsáhlého hornatého území říčních údolí Hindúkuše a jeho podhůří na jihovýchod od svého soutoku s Amudarjou. Na „baktrijskou stranu hor“ se tak dostávají i mezi hory sevřená údolí přiléhající k oázám městeček Doši a Baghlánu v provincii pojmenované po druhém jmenovaném, odkud se řeka severním směrem doslova prokousává až k nížině okolo města Kundúz a jeho rozsáhlé oázy, která na severozápad volně přechází v okolní stepi a pouště. Od východu přes Chánabád přitéká do Kundúzske oázy voda ze dvou směrů: Od jihovýchodu přitéká řeka Bangui, která svádí vodu z jižně položené oázy města Iškamiš (řeka Rúd Iškamiš), a semknutých horských údolí na východ od něj. Od východu přitéká k Chánabádu řeka Talokán protékající stejnojmenným městem a k němu přilehlou trojúhelníkovitou nížinou sevřenou ze všech stran horami. Na sever z této nížiny vytéká řeka Rúd-i Šahraván, zmiňovaná výše, jejíž údolí spojuje Talokán s planinou Dašt-i Kala a okolím Aj Chánumu. Před tím, než řeka Talokán vteče to oázy města Talokánu, prochází od jihovýchodu úzkým údolím (afghánského) Farcháru. Řeky Bangui a Talokán se spojují poblíž města Kundúz, u Chanabádu, kdy tak vytváří řeku Chanabád, která protéká na západ paralelně s řekou Kundúzem, aby se do ní vlila, a spojila se poblíž vesnice Kuluchtapa s Amudarjou. Amudarja teče dál na západ, kde cestou na svém levém břehu skýtá pouze úzký pruh úrodné půdy, záhy z jihu pohlcený východním výběžkem pouště Karakum, táhnoucím se defacto až k levému břehu dolního toku řeky Kundúz. Jak již bylo řečeno, z pravého břehu se v této části řeky připojuje Kafirnigan a Surchandarja, na kterých je v současnosti značně rozvinutý systém závlah. Směrem dál na západ, v Turkmenistánu pokračuje situace úzkého úrodného pruhu půdy podél řeky, který je v různé míře, především však na severním, turkmenském, břehu, obděláván.

³² Jak je v těchto oblastech obvyklé, Kundúz nese během svého toku celou řadu jmen: na horním toku je znám jako Surcháb, v okolí Baghlánu pak jako řeka Baghlán.

Severozápadní Afghánistán

Čtyři řeky stékající z Hindúkušských výběžků Safíd Kúh (nejvyšší vrchol 4755 m)³³ a Sijah Kúh (nejvyšší vrchol 2782 m) na západ od řeky Kundúz nedotékají do Amudarji, ale rozlévají se v nížině do vnitrozemských delt mizících v poušti mezi nimi a Amudarjou. Jedná se o řeky (ze západu na východ) Širintagau, Darja-i Safíd, Balcháb a Samagán, a přibližně severojižně orientovaná horská údolí těchto řek podél nichž jsou umístěna menší sídla (ve stejném pořadí) Širin Tabag, Sar-e Pol, Šulgara a Hajbak, ze kterých svádí svou vodu. V rozlehlých deltách jsou i v současnosti relativně prosperující centra jako Andchoj, Šeberghan, Balch, Mazár-e Šaríf, a Taškurgan (Cholm).

Komunikace a propojení oblastí

Jak je vidno na základě tohoto geografického přehledu, krajinu Baktrie není v žádném případě možné v celé jeho ploše vnímat jako jednotlivé území, ale spíše jako jednotlivé, do značné míry samostatné regiony – oázy a jejich okolí, a spojnice mezi nimi³⁴, obklopené pouštěmi a horskými masivy. Jak již bylo naznačeno, tyto spojnice jsou vedeny nejčastěji podél řek, respektive v jejich údolích, a skrze horské průsmyky. Tyto spojující řeky – podél kterých je, a historicky povětšinou i bylo, rozmístěno spíše řídké osídlení (viz níže, zejm. oddíl 5.2) – jsou logicky všechny jasně orientovány na Amudarju do které vtékají. Z této krajinné dispozice lze usuzovat, že přirozená komunikační síť v rámci Baktrie má spíše paprscitou podobu s centrem v nížině než podobu sítě, ve které jsou regiony vzájemně propojené, byť není pochyb, že horské stezky skýtají místy možnost průchodu mezi jednotlivými regiony i bez sestupu do údolí³⁵. Toto jistě platí spíše pro podhorské a horské regiony v jižní a východní části Baktrie, než například v Baktrii severní (údolí Surchandarji, Kafirniganu a Vachše), kde je místy průchod do značné míry možný i směrem východozápadním, tedy nikoli převažujícím směrem shodným s orientací údolí a vodních toků.

Možnosti nadregionálních kontaktů

Za hlavní logické trasy průchodu mezi Baktrii a okolními regiony je možné – bez ohledu na archeologickou situaci, pouze na základě prostého studia terénu a současných komunikací – uvést na západě rovinu podél Amudarji na pomezí Afghánistánu a

³³ Safíd Kúh je – v návaznosti na antické autory – někdy i v moderní literatuře – nazývaný Parapomisos (např. HIEBERT 1980, 9).

³⁴ Jednotlivé regiony tak, jak jsou sledovány v této práci, jsou popsány v oddílu 4.4.

³⁵ Možnosti propojení regionů by bylo záhodno detailněji prozkoumat například na základě modelu průchodnosti terénu.

Turkmenistán, ve směru na Turkmenabád, nebo podél západního podhůří Hissaru směrem ke Karší (vilájet Kaškadarja, Uzbekistán) a Samarkandu (vilájet Samarkand, Uzbekistán). Přímé spojení s touto oblastí dále nabízí ze severozápadu údolí Surchandarji tzv. Železná brána u Darbandu, průrva procházející pohořím Bajsuntau. Další potencionální spojnici Baktrie s regiony na sever od ní je údolí řeky Varzob přibližně 20 km severně od Dušanbe vedoucí horskými údolím k Anzobskému průsmyku³⁶, skrz který je možné v letních měsících překročit hory, a sestoupit do údolí horního toku řeky Zeravšanu (vilájet Sughd, Tádžikistán), a podél řeky na západ až do Pandžikentu a Samarkandu, popřípadě skrze horská údolí směrem na východ do Ferganské kotliny náležející v současnosti Uzbekistánu. Do Ferganské kotliny je možné se skrze hory dostat též přes horní tok Vachše (zvaný zde Surcháb) a dále Alajskou dolinou přes obec Sary Taš (oblast Batken, Kyrgyzstán), odkud je možné pokračovat dál také na východ do oblasti Tarimské pánve v dnešním čínském Sin-ťiangu, nebo na jih směrem do Váchánu³⁷ na samém východě Afghánistánu. Horská údolí na východním okraji vymezeného území, směřující právě do Váchánského úvalu a k Vakdžírskému průsmyku na hranici Sinťangu, tvoří další potenciální trasy pro kontakty Baktrie s okolím. Na jižní hranici Baktrie je průchod možný opět skrz nemnoho, v zimních měsících nepřůchozích, průsmyků přes Hindúkuš; zejména se jedná o průsmyk Salangský a Šibarský přístupné skrz údolí řeky Kundúz, které propojují prostor severního Afghánistánu s údolím Kábulu, nížinami za ním, potažmo s Kandahárem (provincie Kandahár, Afghánistán) na jihozápadě, nebo s prostorem dnešního Pákistánu. Spojení s Kandahárem je ze severního Afghánistánu možné také skrze poněkud nižší hory v provincii Bamján přes města Jakavlang a Pandžáb, ke kterým vede ze severu cesta údolím řeky Balcháb. Cesta nížinou se pak nabízí v prostoru na jihozápad od Andchoje a Šeberghanu podél západního podhůří Hindúkuše směrem k Herátu ve stejnojmenné afghánské provincii.

³⁶ V nejvyšším bodě 3372 m.n.n. Trasa je v současnosti podstatně zkrácena Anzobským tunelem.

³⁷ Propojení těchto čtyř regionů v současnosti zajišťuje tzv. „Pamírská dálnice“ M-41.

3 Historický rámeček

3.1 Baktrie v antických pramenech před Alexandrem

O Baktrii achajmenovského období se na několika místech zmiňuje – a jedná se tak o nejstarší dochované západní historické zmínky o tomto území, již Hérodotos (např. *Hist. I*, 153; *III*, 92; *IV*, 204; *VII*, 64–66; *IX*, 31). Slovo Baktrie (*Βακτρία*) se ovšem vyskytuje v textu pouze výjimečně: historik mluví povětšinou o národě Baktrijců, popřípadě o jejich zemi (*γῆ των Βακτριων*). Později, u Polybia, je běžné spíše slovo *Βακτριανη* (Polybios, *Hist. X*, 10.48). U Hérodota se čtenář setká povětšinou se zmínkami o obyvatelích tohoto území v situacích, kdy se nacházejí mimo svou otčinu, totiž jako účastníků popisovaných vojenských tažení. Mimo to, že jsou obyvatelé Baktrie uváděni na jednom místě společně s polokočovnými a kočovnými národy perské říše, kterým mají být podobní svým krojem a způsobem života (např. Hérodotos, *Hist. III*, 102, stejné konstatování pozdějšího data viz Strabón, *Geogr. XI*, 11.1–4), jsou pro studium osídlení zajímavé v zásadě dvě informace, jedna týkající se daní odváděných perskému králi a druhá týkající Řeků přesídlených perskými králi do Baktrie: Co se daní odvedených perskému králi (Dareiovi I.) týče, Hérodotos uvádí:

Od Baktřanů až po Aigly činila daň třistašedesát talentů; to byl dvanáctý obvod.

(Hérodotos, *Hist. III*, 93.1)

Vymezení „až po Aigly“ sice není úplně jasné (LAIRD 1921, 308), nicméně v porovnání s ostatními dvaceti regiony perské říše odvádějícími daně, se Baktrie³⁸ objevuje na pomyslném 11.-12. místě společně s třetím daňovým obvodem, totiž obyvateli „pravé strany Helespontu, asijskými Thráky, Myriandiny a Syrii“, kteří měli dohromady odvádět stejné množství stříbra jako Baktrijci (Hérodotos, *Hist. III*, 90). Baktrie je tak Hérododem zařazena spíše mezi středně bohaté oblasti perské říše, jejíž hodnota je ovšem pravděpodobně navýšena často zmiňovanými baktrijskými vojáky, především jezdci, ve službách Peršanů (Hérodotos, *Hist. VII*, 113). Vyjma Indů³⁹, ovšem dle Hérodotova popisu patří Baktrijci v rámci východní části říše mezi ty bohatší národy. Obyvatelé třináctého obvodu, velmi

³⁸ Nutno podotknout, že její přesné vymezení je v tomto kontextu otázkou.

³⁹ Indové měli do Persepole odvádět 360 talentů zlatého prachu, čímž mnohanásobně překonávali i Babylonii odvádějící 1000 talentů stříbra a dvě stě padesát kleštěných chlapců. Hérodotos uvádí jako převodní kurz mezi stříbrem a zlatem 13:1 (Hérodotos, *Hist. III*, 92–95)

rozlehlé území zahrnující všechny národy sousedící s Baktrií, které byly součástí perské říše, tedy „Parthy, Chorasmie, Sogdijce a Arie“ mělo dle Hérodota dohromady odvádět perskému velkému králi 300 talentů stříbra, tedy o 60 méně než samotní Baktrijci (Hérodotos, *Hist. III*, 93). Je samozřejmě otázka, nakolik je možné data řeckého historika 5. století př. n. l. používat jako měřítko ekonomické prosperity sledovaného regionu. Popis ovšem jistě odpovídá soudobému řeckému obecnému povědomí o jednotlivých regionech perské říše.

V závěru své čtvrté knihy Dějin poskytuje Hérodotos druhou detailnější informaci o sledovaném regionu: zmiňuje přesídlení řeckých obyvatel poraženého řeckého města Barky ze severoafrické Kyrény do Baktrie v době vlády Dareia I. V Baktrii⁴⁰ měla být založena vesnice pojmenovaná po řecké kolonii, která měla být dle Hérodota obydlena ještě v jeho době (Hérodotos, *Hist. IV*, 200–204). Podobným způsobem měla v Baktrii v době Achajmenovců vzniknout ještě minimálně jedna osada obydlená Řeky, totiž Město Branchovců, zmiňované mimo jiné Curtiem Rufem (Curtius Rufus, *Hist. Alex. Magni, VII*, 5.28) a Strabónem (Strabón, *Geogr. XI*, 11.5) v souvislosti s jeho zničením Alexandrem Velikým v rámci jeho tažení Baktrií a Sogdiánou⁴¹. Zakladatelé této osady měli být do Baktrie přesídlení dobrovolně v době řecko-perských válek králem Xerxem poté, co zradili své milétské spoluobčany. Hérodotos se o možném přesídlování Řeků do Baktrie zmiňuje ještě na začátku své deváté knihy: zde je před bitvou u Ladé jako jedna z hrozeb, které jsou Iónové vystaveni jmenováno odvedení iónských dívek do Bakter (Hérodotos, *Hist. VI*, 9). Jak si povšimnul Holt (HOLT 1988, 73), Baktrie tak byla pravděpodobně v očích Řeků spíše místem trestu či – dobrovolného nebo vynuceného – vyhnanství než zemí, kterou by bylo vhodné osidlovat.

Co se krajiny a přírodních podmínek Baktrie týče, jejich skrovné popisy pocházejí až z podstatně pozdějších období, než je doba Hérodotova či Alexandrova. Popis Baktrie, který by zřejmě měl odpovídat době, kdy jí procházel Alexandr poskytuje Curtius Rufus:

The geographical features of Bactria are diverse and heterogeneous. In one area plentiful trees and vines produce abundant crops of succulent fruits. The rich soil here is irrigated by numerous springs and the more fertile land for their animals. After that a large area of the country is engulfed by desert sands, and this desolate

⁴⁰ Na tomto jediném místě používá Hérodotos slovo „Baktrie“, a nikoli „země Baktrijců“ (Hérodotos, *Hist. IV*, 204.1)

⁴¹ K problematice zničení Města Branchovců Alexandrovým vojskem viz HOLT 1999, 73–74.

and arid region supports no human or vegetable life. When the winds blow from the direction of Pontic Sea⁴², they sweep together the sand lying on the plains. When this is piled up, it has the appearance at a distance of large hills, and all traces of roads, that existed before are obliterated. (...) When the soil is more fertile, it supports large populations of human and horses; and thus the Bactrian cavalry totalled 30,000. Bactra itself, the area capital, lies at the foot of Mt Parapanisus. The Bactrus river, which runs past its walls, gave the city and the region its name.

(Curtius Rufus, *Hist. Alex. Magni*, VII, 4.26–31)

Curtiův text, který by do značné míry bylo možné použít i při popisu sledované oblasti v současnosti: představuje oblast jako úrodný kraj, jehož bohatství spočívá především v zemědělství a v chovu zvířat. Strabón – spíše o pozdějších obdobích – dokonce uvádí, že právě úrodnost Baktrie zapříčinila to, že „baktrijsí Řekové se stali pány nejen Arie, ale též Indie“ (Strabón, *Geogr. XI*, 11.1–4). Na stejném místě Strabón uvádí, že baktrijská zem „produkuje vše, kromě oleje“. Na základě antických pramenů je tak Baktrie před tím, než byla podrobena Alexandrem, popisována v zásadě jako region obývaný alespoň částečně nomádkým obyvatelstvem, který je ceněn jako oblast úrodná a bohatá na lidské zdroje – jezdce sloužící v armádě perských králů. Pro Řeky se jedná o oblast spíše nelákavou, spojenou s nuceným exilem či tresty (HOLT 1988, 73).

3.2 Dějinný přehled a obraz oblasti po ovládnutí Řeky

Počátek řecké přítomnosti v Baktrii nastal na jaře roku 329 př. n. l., v momentě, kdy vojsko Alexandra Velikého, stíhající Bésa, samozvaného nástupce v té době již mrtvého perského velkého krále Dareia III., překročilo pohoří Hindúkuše a spustilo se na sever do Turkestánských plání do měst Drapsaky⁴³ a Bakter a odsud dál na sever přes Oxos (Arriános, *Anab. III*, 29; Curtius Rufus, *Hist. Alex. Magni VII*, 4–5). Alexandrovo vojsko prostoupilo bez větších problémů celým prostorem Baktrie i Sogdiany (Arriános, *Anab. III*, 29–30; Curtius Rufus, *Hist. Alex. Magni VII*, 4–5), Ptolemaios zajal a přivedl Alexandrovi oponenta Bésa, a na severní hranici Sogdiány bylo založeno město Alexandria Eschaté (Curtius Rufus, *Hist. Alex. Magni VII*, 5.11–13). Po tomto úspěšném tažení nastal zvrát způsobený povstáním

⁴² Překladatel upozorňuje, že Curtius zřejmě myslí moře Kaspické (HECKEL 1984, 287).

⁴³ Úkolem této podkapitoly není v žádném případě představit komplexní vhléd do současného stavu historické geografie a dohledávání jednotlivých známých toponym. Pro studie tato témata řešící viz BERNARD – FRANCFORT 1978; RTVELADZE 2002, SAGDULLAEV 2009)

místních kmenů v Baktrii a Sogdiáně, který zde Alexandra i jeho vojsko zdržel dva roky, totiž až do konce jara roku 327 (Arriános, *Anab. IV*, 15–22; Curtius Rufus, *Hist. Alex. Magni VII*, 10–VII, 4; detailní popis tažení viz HOLT 1988; RTVELADZE 2002; Holt 2005). Na závěr těchto dvouletých bojů bylo Alexandrem povstání definitivně potlačeno, a místní populace zůstala tvrdě zpacifikována, v moci dosazených správců, řeckých posádek, na které byly navázány vojenské kolonie, a spřátelených místních vůdců (HOLT 2005, 106–107). Strabón (*Geogr. XI*, 11.5) informuje o tom, že Alexandr v Baktrii a Sogdiáně založil celkem osm měst, nicméně řadu měst vyvrátil, a dobyl horská refugia místních obyvatel, o čemž informují i další autoři (např. Arriános, *Anab. IV*, 18–21; Curtius Rufus, *Hist. Alex. Magni VII*, 11).

Poté co Alexandr v roce 327 opustil Baktrii a vydal se přes Hindúkuš směrem do Indie, se jeho životopisci o této oblasti odmlčují, a v obecné rovině se tak zdá, že po násilném potlačení povstání zavládl v Baktrii a Sogdiáně klid. U Diodora Sicilského nicméně z několika zmínek (Diodoros, *Bibl. hist. XVIII*, 4.8; *XVIII*, 7.1–9); vysvítá, že po Alexandrově smrti⁴⁴ v roce 323 začali řečtí kolonisté ve východních oblastech říše opouštět svá stanoviště, a ve velkých množstvích se navracet zpátky na západ, což se neobešlo bez odezvy správců Alexandrova dědictví, a tito dezertující kolonisti byli pobiti v rámci trestné výpravy. Takovéto situace, a dokonce i společná povstání původních místních obyvatel a usídlených Řeků, nebyla ojedinělá (k této tématice viz HOLT 1988, 89–91; HOLT 2005, 114–117), a Cohen (COHEN 2013, 32–33) si všímá toho, že prostor Horních Satrapií, tedy východ někdejší perské říše, byla jediná oblast, kde se kolonizační snahy Alexandra Velikého a jeho nástupců setkávaly s odporem nejen zvenčí, ze strany místních původních obyvatel, tak zevnitř, tedy ze strany samotných kolonistů, zatímco například z prostoru Perského zálivu nebo Mezopotámie nejsou žádná taková povstání kolonistů doložena (COHEN 2013, 33), a je pravděpodobné, že tyto skutečnosti měly nutně další negativní dopad na sídelní situaci v Baktrii raně helénistického období.

Po válkách diadochů se Baktrie dostala do sféry vlivu Seleukovců, jejichž říše obsáhla – vyjma Egypt a jižní Sýrii – téměř celý prostor někdejší perské říše, a do značné míry převzala i její systém správy tohoto rozlehlého území (KUHRT – SHERWIN-WHITE 1993). Nicméně, z doby po úspěšném východním tažení Seleuka I., je známo jen velmi málo informací, zvláště pak takových, které by měly zásadní vliv na sídelní situaci. V rámci Seleukovy východní *anabaze* byla situace v horních satrapiích konsolidována. Seleukos si ve

⁴⁴ Diodoros se zmiňuje, že první takováto situace nastala dokonce ještě za Alexandrova života, když se po říši roznesla falešná zvěst o jeho smrti (Diodoros, *Bibl. hist. XVII*, 99.5).

východní části říše vytvořil klidné zázemí pro nadcházející boje na západě a pro nadcházející vládu svého syna Antiocha I. (GRAINGER 1990, 104–107), který – sám z poloviny Baktrijec – byl správcem východní části říše mezi lety 295–281 př. n. l., po jeho nástupu na trůn v Sýrii byla Baktrie spravována satrapy (HOLT 1999, 23–24; HOLT 2005, 125). Vláda Alexandra i Seleuka I. je mezi antickými autory spojena s intenzivním zakládáním kolonií a měst, jistě nutných pro správu dobytých území. Dle Plútarcha založil Alexandr na svých taženích – napříč celou Asií – více než 70 měst (*De Alex. Magni*, 328E), Seleukos pak ve stejném prostoru založil, či znovu-založil třicet čtyři měst nesoucích dynastická jména, a *další města*, nesoucí jména jiná (Appiános, *Syr* 57), nicméně, nicméně, co se týče prostoru Baktrie, jediná konkrétní zmínka se týká osmi měst založených Alexandrem v Baktrii a Sogdiáně (Strabón, *Geogr. XI*, 11.5), který byla již uvedena výše.

Již za vlády vnuka Seleuka I., totiž Antiocha II. se v Baktrii osamostatnil místodržící, jistý Diodotos, po němž na nově vzniklý „řecko-baktrijský trůn“ nastoupil se vši pravděpodobností jeho syn, Diodotos II., o nichž není z dochovaných pramenů známo o příliš mnoho více, než bylo vyjádřeno v této větě (Justinus, *Hist. Phill. XXXI*, 4.1-20; HOLT 1999, 48–60⁴⁵). Zájem antických autorů, respektive jediného totiž Polybia (Polybios, *Hist. X*, 48–49; *XI*, 34.1–10) se k Baktrii upřel znovu v době východního tažení Seleukovce Antiocha III, který zde vedl válku proti Euthydémovi I., řeckého kolonisty původem z Magnésie v Malé Asii, který měl svrhnout vzbouřence, se vši pravděpodobností právě Diodotovce. Po (pro Antiocha III.) vítězné bitvě u města Gúriana (Polybios, *Hist. X*, 49) a dva roky trvajícím nerozhodným obléháním Zariaspy (Bakter) uzavřeli protivníci mírovou smlouvu a Antiochos III. odtáhnul dál do Indie, obohacen o Euthydémovi slony (Polybios, *Hist. X*, 34.10–11). V krátkém popisu baktrijského tažení hraje důležitou roli blízká hrozba Euthydémovi (a potenciálně i Antiochovi) nepřátelských kočovníků, před kterými má Euthydém bránit své království. O dalších osudech Euthydéma I., či jeho syna a nástupce Demétria, kterému Antiochos III. slíbil jednu ze svých dcer, již dochované texty mnoho neříkají (viz Strabón, *Geogr. XI*, 11.1), a velmi povrchní data, či spíše pouze jejich jména, zbyla po následujících řecko-baktrijských králích jako jsou Menandros, Eukratidés I. Veliký, který pravděpodobně vládl jak v baktrijské, tak indické části řeckého panství ve Střední a Jižní Asii, či Eukratidés

⁴⁵ Celá Holtova kniha *Thundering Zeus. Making of Hellenistic Bactria* (1999) je věnována vedle rekonstrukce vzniku řecko-baktrijského království, téměř ve stejné míře i dějinám bádání, a procesu skládání velmi fragmentárních historických pramenů, především numismatického materiálu, díky kterému je v současnosti možné vytvořit – byť stále velmi obecný – obraz politických dějin tohoto království.

II., který je považován za posledního řecko-baktrijského krále. V době dvou jmenovaných Eukratidů pravděpodobně došlo ke stažení řecké moci z Baktrie směrem na jih kvůli pronikání kočovných národů ze severu na její území (HOLT 2005, 128; HOLT 2012, 13; LYONNET 2012, 144–146).

Osídlení Baktrie, dle Strabóna odpovídající helénistickému období, popisuje starověký geograf jako oblast rozdělenou do několika satrapií, ve které se nachází blíže nespecifikovaný počet měst:

Their cities were Bactra (also called Zariaspa, through which flows a river bearing the same name and emptying into the Oxus), and Darapsa, and several others. Among these was Eucratidia, which was named after its ruler. The Greeks took possession of it and divided it into satrapies, of which the satrapy Turiva and that of Aspionus were taken away from Eucratides by the Parthians.

(Strabón, *Geogr. XI*, 11.1–2)

Relativně známá a opakovaná je zmínka Pompeia Troga o “tisíci městech Baktrie“ dochovaná v díle Justinově (*Epit. Hist. Phill. XXXXI*, 4.1–20), byla Tarnem (TARN 1951, 118) spojena se zmínkou Čang Čchieny o opevněných městech, které měl vidět v Baktrii v prvním století př. n. l. (*Š’ ťi*, 123). Tarn viděl v těchto městech odkaz helénistického období, nicméně – jak bude předvedeno i níže – archeologická realita odpovídá pravděpodobně spíše obdobím pozdějším, jak již bylo konstatováno Lerichem (LERICHE 2007, 147–148).

4 Práce s daty a forma jejich prezentace

Před přistoupením k samotnému popisu jednotlivých sledovaných oblastí a lokalit je nutné objasnit způsob, jakým byla shromažďována data, jak s nimi bylo dále pracováno, a jak jsou tato data v rámci textu a katalogu prezentována.

4.1 Zdroje a práce s nimi

Tato práce čerpá z výsledků prospekční a výkopové činnosti za posledních – bez mála – sto let. Sběr dat sice do značné míry ulehčuje existence katalogů lokalit pokrývajících větší část sledovaného území, nicméně údaje obsažené v těchto kompilacích byly vždy když to bylo možné⁴⁶ verifikovány v původní literatuře (stav archeologického bádání i jeho publikace byl již popsán výše). Při sběru dat byly v rámci sestavování katalogu k této práci využity veškeré dostupné materiály, a prezentovaná data by tak měla představovat obraz odpovídající aktuálně poznané archeologické situaci. Jak již bylo naznačeno, nutno podotknout, že zejména v případě jižního Tádžikistánu zůstala z důvodu nedostatečného stavu publikování⁴⁷ pravděpodobně určitá část lokalit nezaznamenána, a porovnání této oblasti s ostatními je tak možné jen s velkou rezervou. Všechny sledované lokality byly dohledány na satelitních snímcích, a co možná nejpodrobněji popsány. Sledovány byly jak jejich vlastnosti vnitřního charakteru (datace, stratigrafie, typy budov, popřípadě jiných struktur, rozměry lokality, a jejich jednotlivých částí), tak i vlastností vnějších (vztah k okolním lokalitám, poloha v krajině, funkce atp.).

⁴⁶ V katalogu by tak vedle citace těchto dvou zdrojů měla vždy stát i původní publikace. U Strida (2004) tvoří výjimku data, která shromáždil on sám, respektive informace o lokalitách zkoumaných v rámci projektu MAFOUZ (Stride 2004, N° 376–607), které nejsou jinak publikovány. V případě Balla (1982) neodkazují na původní publikace v případě, že jsem neměl možnost se s nimi seznámit. V takovém případě se většinou jedná o nepublikované reporty DAFA v Kábulu.

⁴⁷ Naprostá většina lokalit jižního Tádžikistánu se nedočkala vlastní publikace, nebo souborného zpracování jednotlivých výzkumů, a byla tak publikována buď formou předběžných zpráv v množství sovětských a postsovětských archeologických časopisů a ročenek, nebo dokonce vůbec. Čestnou výjimku tvoří výkopová práce chrámu na lokalitě Tacht-i Sangin (LITVINSKIJ–PIČIKJAN 2000; LITVINSKIJ 2010). Dále například výkopová studie lokality Adžina-Tepe (LITVINSKIJ – ZEJMAL 1971), nebo, funerálních památek kušánského období (LITVINSKIJ – SEDOV 1984), které ovšem přímo nespádají do zájmové oblasti této práce.

4.2 Typy archeologických lokalit prezentovaných v této práci

Co se týče typu archeologické lokality ve smyslu charakteru jejích pozůstatků v krajině, jsou v této práci rozeznávány v zásadě tři typy, z nichž dva jsou morfologicky zřetelně vymezeny, zatímco třetí nikoliv:

- **Tepa:** Nejtypičtější druh archeologické lokality ve sledované oblasti. Hliněný tell tvořený ukládáním pozůstatků sídelních aktivit po dlouhou dobu. Jasně vymezená lokalita odpovídající povětšinou sídelní jednotce.
- **Skupina tepa:** Pod termínem *skupina tepa* je v této práci rozuměn prostor kontinuálně pokrytý sídelními relikty, drobnými nízkými tepa. Jedná se o alternativu tepa vzniknuvší kratším či málo koncentrovaným způsobem sídlení. Nejedná se o aglomerace jednotlivých jasně oddělitelných tepa: ta jsou vedena v databázi vždy samostatně, a jejich vztah v rámci skupiny je definován sekundárně.
- **Rozptyl keramiky:** Odpovídající anglickému *pottery scatter*, francouzskému *aire de tessons*, či ruskému *россыпь керамики*. Jedná se o plochu, na které se ve větší koncentraci vyskytují střepy, popřípadě jiný archeologický materiál, ale která se v terénu jinak neprojevuje. Tento typ může indikovat umístění archeologické lokality v pravém slova smyslu, nicméně může vzniknout i jinými způsoby. V práci je na tento typ „lokality“ brán zřetel, nicméně je k němu přistupováno s podstatně větší opatrností než k jasně definovanému tepa.

Jako archeologická lokalita v této práci nejsou považovány drobné náhodné nálezy (např. mincovní depoty), které samy o sobě neindikují přítomnost sídliště či jiného areálu aktivit. V samotném katalogu jsou vedeny pouze lokality sídelního charakteru. Lokality charakteru jiného (pohřebiště, fortifikace primárně nespojené se sídlištěm), mají-li vztah k osídlení oblasti, jsou komentovány v textu.

4.3 Typologie sídel

Při prezentaci sledovaných lokalit bylo v rámci sledování hierarchie sídlišť a míry zasídlení krajiny nutné tyto lokality jasným způsobem rozčlenit. Během uplynulých desetiletí byla sídliště ve sledované oblasti v různém rozsahu a se zaměřením na různá časová období –

pokud je autorovi práce známo – takto rozdělena již čtyřikrát: Typologie Š. R. Pidaeva⁴⁸ (PIDAEV 1975, 4), V. J. Staviského⁴⁹ (STAVISKIJ 1977, 44) zaměřené na sídliště kušánského období vycházejí primárně z velikosti lokalit (Staviskij zohledňuje městské hradby a opevněné citadely.), bez udání bližších kritérií, proč byla tato rozdělení použita. Dvojice autorů G. A. Košelenko a Z. V. Serditych (KOŠELEŇKO – SERDITYCH 1987) nabízí ve své krátké stati rozdělení spíše intuitivní, částečně vycházející z velikosti, a částečně koncepce sídla, zejména na základě presence či absence hradeb⁵⁰. S. Stride ve své typologii sídelních lokalit (v práci se zabývá i lokalitami nesídelního charakteru), zahrnující lokality Surchandarijské oblasti od pravěku po vrcholný středověk sice předkládá dělení odvozené primárně od velikosti sídel⁵¹ (STRIDE 2004, 68–69), nicméně v textu lokality dále analyzuje na základě jejich funkce v rámci sídelní struktury.

Pro primární rozčlenění lokalit v rámci této práce byla použita Jenksova optimalizační metoda (též *Jenks Natural Breaks Classification Method*; JENKS 1967), jejímž účelem je objektivní klasifikace souboru dat dle skupin, které v rámci souboru přirozeně vznikají (*Natural Breaks*). Toho je dosaženo minimalizací průměrné odchylky jednotlivých tříd od průměrné hodnoty, a zároveň maximalizací odchylky jednotlivých tříd od střední hodnoty ostatních skupin. Použitím této metody byly – nehledě na dataci – sledované lokality u kterých jsou známy rozměry⁵² rozříděny následovně:

⁴⁸ Pidaevovo dělení: I. typ: do 1 ha; II. typ: 1-4 ha; III. typ 6-16 ha; IV. typ větší než 16 ha.

⁴⁹ Staviského dělení: *Velké město*: větší než 100 ha s hradbami a citadelou; *Město*: plocha 15–80 ha s hradbami a citadelou; „*Městečko*“, *Malé město*: 5-13 ha; *Velké sídliště*: 1.5-4 ha; *Sídliště*: do 1 ha; *Usedlost*: Menší než 0.6 ha.

⁵⁰ Dělení Košelenka a Serditycha není explicitní, vychází z textu vystupuje takto: První skupina: *Města*: *Veliká města*: 150-400 ha; *Města*: 4-24 ha; druhá skupina: venkovská sídliště (menší než 4 ha): *I. typ*: malá nevysoká tepe okrouhlého tvaru; *2. typ*: větší opevněná sídliště; *3. typ*: relativně velká opevněná sídliště; *4. typ*: opevněné sídliště čtvercového tvaru; Čtvrtá skupina: *pevnosti*.

⁵¹ 1: Velké lokality městského typu: *1a – Hlavní města (capitales)*; *1b – Malá města (ville) / centrální místa*: větší než 15 ha; *1c Velká městečka (bourg)*: větší než 5 ha); 2: Malé lokality: *2a Malé městečko (bourg)*: větší než 2,5 ha; *2b Vesnice*: větší než 1 ha); *2c Usedlost*: větší než 0.5; *2d Malé usedlosti / samostatné stavby*: menší než 0,5 ha).

⁵² Výjмка byla učiněna u lokalit lokality na pláni Dašt-i Kala označené Gardinem jako *sité amorphe a groupe de maisons* (viz oddíl 5.2.1.2; 5.2.2.2), kterým byla přidělena středová hodnota lokalit této skupiny, u kterých je rozloha známá (0.17 ha), a které byly Gardinem označeny stejným způsobem. Dle Gardina se jedná o malé lokality zemědělského charakteru (viz též níže). Jako lokality o rozloze 0.17 ha jsou tyto lokality prezentovány – mimo katalog – v této práci i dále. Do tohoto výpočtu také nejsou zahrnuty rozměry lokalit typu *rozptyl keramiky*, neboť tam je údaj o rozsahu lokality ze své podstaty zkrácený.

Třída	Velikost lokality (ha)	Počet lokalit
I	0.002–0.14	114
II	0.15–0.65	193
III	0.69–1.8	52
IV	1.9–3.7	28
V	4.0–7.2	16
VI	7.8–12.5	9
VII	14.0–20.0	8
VIII	25.7–49.4	8
IX	100.0–160.0	3

Tab. 1: Klasifikace sledovaných lokalit dle Jenksovy optimalizační metody

Jenksova metoda umožňuje přizpůsobit počet kategorií dané (sídelní) situaci. Devět kategorií – byť se jedná o relativně velké číslo – bylo zvoleno kvůli citelné převaze menších lokalit, a zvětšení možnosti jejich rozlišení.

Lokality jsou zejména v deskriptivní části práce prezentovány v rámci těchto stanovených kategorií. Při prezentaci a třídění lokalit je dále důraz kladen na další morfologické prvky (zejména relativně dobře sledovatelné opevnění či citadelu), které mohou přiblížit funkční podstatu sídlišť. Záměrem této práce je ovšem sledovat charakter osídlení nejen na základě rozměrů a vnější struktury lokalit, jejichž časté stratigrafické převrstvení nepochybně zkresluje obraz osídlení, ale také ve smyslu funkce sídel spojené s jejich polohou v terénu či regionu, a umístění mezi ostatními sídlišti daného období, a provázání s ním. Autor úmyslně nepoužívá v této základní klasifikaci ustálené kategorie odpovídající známým sídelním jednotkám, jako je usedlost, vesnice, nebo město. Dělení tohoto typu je samo o sobě do značné míry problematické, a pokus o něj je učiněn v závěrečné části práce, tedy v diskusi a v závěru.

4.4 Geografické rozdělení sledované oblasti

Gardin (GARDIN 1985) nabízí základní systematické archeologické dělené území Baktrie ve čtyři sektory, totiž I. Severovýchod: údolí pravobřežních přítoků Amudarje (Kafirnigan, Vachš a Kyzylsu); II. Jihovýchod: pláně zavlažované vodou Amudarji a jejích levobřežních přítoků (oblast Rustaku, Kokčy, Kundúzu a Talokánu); III. Jihozápad: oázy Taškurganu, Balchu a Akči; IV. Severozápad: údolí Surchandarji a okolní hory (**Mapa 2, 3**). U Staviského (STAVISKIJ 1977; 1986) můžeme najít podrobnější dělení v jedenáct oblastí dle údolí jednotlivých jmenovaných řek, a samostatnou oblast západního Pamíru, které se věnuje jen okrajově. Gardin (GARDIN 1998) dále ve svých prospekcích ve východní Baktrii nabízí pro

toto území velmi podrobné dělení odpovídající historickým závlahovým systémům, které byly v rámci jeho projektu identifikovány (GENTELE 1989). Podobné rozdělení pro západní část severní Baktrie (region IV) nabízí V. M. Masson (MASSON 1974, 4–5). V rámci této práce jsou prostorové přístupy těchto badatelů ke sledovanému regionu kombinovány, a přizpůsobeny hustotě a struktuře osídlení sledovaného období, stejně tak jako stavu bádání v jednotlivých oblastech⁵³. Lokality v rámci celé Baktrie byly tak rozděleny do třiceti čtyř skupin – oblastí. (4 v sektoru I, 17 v sektoru II⁵⁴, 6 v sektoru III a 7 v sektoru IV počítaje Kojtendagský okres v Turkmenistánu (viz výše). Prostor okolo Dušanbe, jižní podhůří Hissaru, sice při pohledu na mapu působí jako protažení údolí Surchandarji, nicméně jedná se již o povodí řeky Kafirnigan, a tak je tato oblast počítána do sektoru I. Toto podrobné rozdělení je spíše organizační, a v rámci deskripce nejsou tyto skupiny představovány striktně jednotlivě: naopak jsou slučovány podle geografické blízkosti. Tomuto dělení ovšem plně podléhá katalog: abecedně jsou v rámci nadřazené jednotky řazeny jak skupiny, tak jednotlivé lokality.

⁵³ V některých případech jsou ovšem z praktických důvodů osamocené lokality přichýleny k větším skupinám (např. ve skupině IV-An; Angor).

⁵⁴ Dělení této části bylo cele převzato od Gardina (GARDIN 1998). Vysoký počet oblastí je zde způsoben jednak členitostí terénu, ale také relativně dobrou znalostí tamějších závlahových systémů.

Sektor (dle Gardina 1985)	Název skupiny	Zkratka
I	Hissar	I-Hi
I	Kafirnigan	I-Kf
I	Kyzyl Su	I-Kz
I	Vachš	I-Va
II	Baglán	II-Ba
II	Bangui	II-Bi
II	Čašma – Šer	II-Cs
II	Dašt-i Arči	II-Da
II	Dašt-i Kala	II-Dk
II	Farchar	II-Fa
II	Hazar Bagh	II-Hb
II	Chajab	II-Ch
II	Imam Sahib	II-Is
II	Iškamiš	II-Ik
II	Jangi Kala	II-Jk
II	Kalafgan	II-Ka
II	Khwadža Gar	II-Kg
II	Kundúz, dolní	II-Ku
II	Kundúz, oáza	II-Kz
II	Rostak	II-Ro
II	Talokan	II-Ta
III	Akča	III-Ak
III	Balch, jih	III-Bj
III	Balch, oáza	III-Bo
III	Balch, sever	III-Bs
III	Šebergan	III-Se
III	Taškurgan	III-Ts
IV	Angor	IV-An
IV	Bajsun	IV-Bn
IV	Bandyčán	IV-Bd
IV	Denau – Šurči	IV-Ds
IV	Džarkurgan	IV-Dz
IV	Kojtendag	IV-Kj
IV	Šerabád	IV-Sr

Tab. 2: Geografické rozdělení lokalit ve sledované oblasti

4.5 Použitá periodizace a chronologie

V určení datace jednotlivých sledovaných lokalit byl autor práce z pochopitelných důvodů v naprosté většině případů plně odkázán na dataci udanou ve zdrojových publikacích, nicméně jednotlivé datace bylo nutno utřídit tak, aby vytvářely koherentní celek. Východiskem se staly v oblasti běžně používané periodizace, které vycházejí z chronologických sekvencí místních lokalit (Zejména Jaz-Depe (MASSON) 1959, Kučuk-Tepe (ASKAROV – ALBAUM 1979), Afrasjab (KABANOV 1969), Kobadijan (DJAKONOV 1953; MENDELŠTAM – PEVZNER 1958), o jejichž synchronizaci se usiluje již několik desetiletí (LYONNET 1997; 2013).

Jako achajmenovské období (6.–4. stol. př. n. l.) je tak, v souladu s obecným konsenzem (viz zmíněné odkazy) považováno období odpovídající stupni III kultury Jaz a stupni IV kultury Kučuk. Zájem je v této práci věnován samotnému závěru tohoto období, nicméně vzhledem k nepříliš citlivé chronologii je mnohde velice těžké odlišit i alespoň „pozdně-achajmenovské období“, jak to činí například Sverčkov a Boroffka u lokalit v jihouzbekistánském Bandyčáně; fáze Bandyčán V (SVERČKOV – BOROFFKA 2007). Stejní badatelé předkládají – na příkladu lokality Kurganzol (SVERČKOV 2008; 2013) – též keramický materiál, který by měl odpovídat přechodové periodě mezi obdobími achajmenovským a helénistickým, tedy třetí třetině čtvrtého století před naším letopočtem a samému začátku století třetího; Kurganzol I. Stejně období definuje v keramickém materiálu již též Pugačenkova na lokalitě Džiga-Tepe (vrstvy XIII-IX) (PUGAČENKOVA 1979; PIDAEV 1984), a jako období stále silně ovlivněné přecházejícími keramickými formami se jeví úroveň I-III lokality Aj Chánum⁵⁵. Co se týče pozdějších fází helénistického období, vnitřní chronologie toho je na základě keramického materiálu stále rozlišena jen v obrysech (LYONNET 2012). Helénistické období v Baktrii obecně je tak definováno jako samotný závěr 4. stol. př. n. l. až první polovina 2. stol. př. n. l.⁵⁶ (viz např. LYONNET 1997, 121–122).

⁵⁵ Vzhledem k tomu na jak malém množství lokalit byl materiál odpovídající závěru 4. století rozpoznán, není možné v katalogu lokalit automaticky počítat s tím, že lokalita, která byla osídlena v achajmenovském i helénistickém období byla nutně osídlena i na samém konci 4. století, byť je to mnohdy pravděpodobné. Příslušná datace je tedy v katalogu přiznána skutečně jen lokalitám, kde jsou doloženy stratigrafické vrstvy datované do tohoto období.

⁵⁶ Dle současného stavu bádání se jako závěr helénistického období v Baktrii, respektive řecké vlády na tomto území jeví rok 145 př. n. l. (Bernard 1985, 99-102; Rapin 1992, 114). Ozývají se ovšem i hlasy pro pozdější dataci (LERNER 2005).

Tomuto období s velkou pravděpodobností odpovídají fáze I-VIII v Aj Chánumu, (LYONNET 2012, 144–157). Do 3.–2. století př. n. l. je datována fáze Bandyhán VI (SVERČKOV – BOROFFKA 2007, 129), dále pak Afrasjab II⁵⁷ (Samarkand) v Sogdianě (LYONNET 2012). Přesnější chronologii umožňují v tomto období pouze mincovní nálezy. Poněkud problematické navazující období (2. polovina 2. stol. – 1. stol. př. n. l.), totiž období přechodné, či období „nomádského vpádu“ je v práci a v katalogu řešeno spíše, aby bylo demonstrováno, na kterých lokalitách dochází s koncem helénistického období k přerušení osídlení, a na kterých nikoli. Toto období v práci – jak už bylo řečeno výše – řešeno jako takové není.

Na tomto místě je nutné se vyjádřit ke způsobu převzetí dat týkajících se achajmenovského osídlení z výsledků Gardinových prospekcí v severovýchodním Afghánistánu. Na rozdíl od tří-, či čtyřstupňového dělení rané doby železné, kde – jak již bylo vyloženo – období III (Jaz-Depe), respektive IV (Kučuk-Tepe) odpovídá achajmenovskému období, které používá i Lyonnet v části práce věnující se keramice vyšlé z prospekcí (Lyonnet 1997), ve třetím díle publikace, kde jsou předloženy sledované lokality (GARDIN 1998) bylo přistoupeno k dělení dvojstupňovému, totiž *P1 – P2*⁵⁸, které ovšem čtenáři neumožňuje jasné rozlišení achajmenovského období, jak bylo definováno. Datace achajmenovských lokalit, které pochází z Gardinových prospekcí tedy byly přiřazeny na základě porovnání jím prezentovaných dat s lokalitami předloženými pro achajmenovské období v krátkém přehledu téhož u Lyonnet (LYONNET 1997, 105–119; Fig. 37). V Gardinově katalogu jsou na druhou stranu prezentovány i lokality s nejednoznačnou datací, například takové, které jsou datovány na základě materiálu odpovídajícímu celé době železné bez možnosti rozlišení jednotlivých fází. V této práci jsou ovšem brány v potaz skutečně jen ty lokality, které jsou Lyonnet označeny jako achajmenovské, tedy ty, které byly s největší pravděpodobností osídleny právě ve sledovaném období⁵⁹.

⁵⁷ Fáze I by pak měla odpovídat achajmenovskému období. Dle nových analýz Lyonnet je však možné, že některé pozdější subfáze afrasjabské fáze I spadají již do ranějšího helénismu (LYONNET 2012, 161–166).

⁵⁸ Toto dělení používá i Stride (STRIDE 2004), nicméně k němu připojuje zpřesňující absolutní dataci, popřípadě odkaz na své zdroje, které používají dělení trojstupňové. Raná doba železná je v absolutní dataci datována ca. 1500 př. n. l. – 330 př. n. l. Toto období je v zásadě shodné s chronologickým rozptylem kultur Jaz I – III, respektive Kučuk I – IV (GARDIN 1998, 20).

⁵⁹ Vzhledem k velkému množství omezení způsobeném častým převrstvením sledovaných lokalit by zahrnutí lokalit, které v současnosti není možné přesně datovat ještě více rozměnilo vypovídací hodnotu shromážděného souboru lokalit.

4.6 Poznámky ke sběru dat, ke katalogu a mapové příloze

Každé lokalitě byl přidělen specifický kód odpovídající jejímu umístění v rámci jednoho ze čtyř Gardinem vymezených oddílů Baktrie⁶⁰, a regionu (údolí, irigační systém) v rámci kteréhož je lokalita pojednávána, jak bylo popsáno výše (např. *III-Bo-I*). Pořadové číslo za těmito dvěma dvojmístnými zkratkami má pak charakter čistě rozlišovací.⁶¹

Na rozdíl od přístupu některých autorů, ze kterých databáze čerpá, je v rámci tohoto katalogu jako samostatná jednotka – lokalita vedeno každé samostatně stojící tepa⁶² (popřípadě skupina tepa, či rozptýl keramiky). Celkové počty lokalit se tak mohou odlišovat od počtů uváděných v příslušných publikacích, ze kterých bylo čerpáno. Jedná se o technické opatření: oddělení je praktické z více důvodů, zejména odehrává-li se na každém tepa odlišný historický vývoj. Archeologická lokalita, která pochopitelně může sestávat z vícero různě propojených částí je i nadále vnímána ve své celistvosti. Jednotlivá tepa dané lokality jsou od sebe odlišena přidáním písmenem, popřípadě číslem, je-li písmenem již v původní publikaci lokalita opatřena (např. *Chuš Baj A4*). Vždy, je-li to možné, je respektován název i písmenné rozlišení uvedené v původní publikaci, aby bylo zamezeno záměnám.

Všechny lokality, které byly dohledány na satelitních snímcích („A“ v kolonce „Přesnost polohy“) byly přeměřeny v prostředí GIS. Přesnost měření je zajištěna zvoleným projekčním souřadnicovým systémem, totiž *WGS 1984 UTM*, zóna *42N*, který je pro sledovanou oblast nejpřesnějším možným. Veškeré změřené vzdálenosti by se tak měly od reality odlišovat maximálně v jednotkách metrů. Rozměry lokalit byly verifikovány, neboť údaje měřené povětšinou pouze za pomoci velmi jednoduchých nástrojů, uvedené v původních publikacích různého stáří, se od reality mnohdy značně odlišují (GARDIN 1995, 83–85). V případě, že byly lokality dohledány pouze přibližně, nebo vůbec („P“, popřípadě „N“ v katalogu (viz poznámky před samotným katalogem), jsou-li informace o umístění příliš vágní, lokalita je převrstvena současnou zástavbou, zničena orbou, nebo ji není z jiného důvodu možné identifikovat), jsou informace přímo převzaty ze zdrojového textu. Výška lokalit je přebírána ze zdrojového textu vždy, neboť tuto hodnotu není možné v prostředí GIS ověřit. Rozměry jsou vždy měřeny od paty tepa, na osách shodných s jeho orientací. Umístění

⁶⁰ Toto rozdělení bylo preferováno před rozdělením odpovídajícím správním jednotkám, jelikož některé skupiny lokalit se vyskytují na hranicích současných provincií, a byly by tak nesmyslně rozděleny.

⁶¹ V textu tak při zmínkách o jednotlivých lokalitách a jejich dataci nejsou běžně uváděny citace; odkazy je možné dohledat v katalogu.

⁶² Neplatí pro tepa, která jsou očividně mechanicky oddělena, například cestou, nebo z důvodu eroze.

lokalit by se v případě *přibližného určení pozice* nemělo od reálného umístění odchylovat o více než několik stovek metrů, v případě poloh převzatých z relativně přesných map, které poskytuje Gardin (GARDIN 1998) se jedná o odchylku spíše v řádu desítek metrů.

Velmi relevantním problémem pro presentovaná data je časté převrstvení sledovaných lokalit. Zatímco u sídelních jednotek nejmenších typů se dá předpokládat, že se jejich rozměry během dějin neměnily zásadním způsobem, u větších, či morfologicky složitějších lokalit, které byly obývány i po skončení helénistického období, je – bez zásadního zásahu destruktivních archeologických metod – nemožné přesně určit rozsah osídlení ve sledovaném období. V katalogu je u každé lokality vyznačeno, jedná-li se o lokalitu převrstvenou či nikoli (z pohledu helénistického období), a jsou-li data získána pouze na základě povrchových prospekcí nebo i na základě vykopávek. Naprostá většina pojednávaných lokalit nebyla doposud zkoumána odkryvem, a většina prezentovaných dat tak skutečně odpovídá spíše pozdějším obdobím. Autorovi nezbylo než pracovat s daty, o kterých si uvědomuje, že mohou být zavádějící, a přizpůsobil této situaci svůj přístup.

Jako mapové podklady byly pro potřeby této práce použity satelitní snímky sledované oblasti. Autor si je vědom, že pro lepší prezentaci dat by zřejmě posloužila fyzická mapa, či digitální model terénu, nicméně vzhledem k velikosti sledovaného území a podrobnosti s jakou bylo nutné data prezentovat bylo mimo možnosti této práce takové podklady obstarat, nebo vytvořit. Satelitní snímky na druhou stranu – zejména v suchých pouštích oblastech – mnohdy vyjevují sledovanou podstatu terénu ve stejné kvalitě, jako by tomu bylo u umělého modelu terénu.

5 Proměna osídlení v jednotlivých regionech Baktrie

V této kapitole jsou představeny čtyři definované regiony Baktrie, jednotlivé v nich osídlené oblasti, stejně tak jako sídelní struktura a proměna v rámci sledovaných období⁶³. Regiony jsou představovány ve směru hodinových ručiček od severovýchodní Baktrie v Tádžikistánu přes jižní části v Afghánistánu až po část severozápadní v dnešním jižním Uzbekistánu a Turkmenistánu. Neboť není dobře možné se věnovat jednotlivě všem pěti stům dvaceti třem lokalitám, které byly osídleny v achajmenovském, helénistickém, či v obou těchto obdobích, je sídelní situace popisována spíše obecně, s občasnými zastaveními u oblastí či lokalit, které poskytují informace nad rámec ostatního osídlení. Mezi těmito 523 lokalitami⁶⁴ (**Mapa 3**) převažují jasně lokality typu *tepa* v počtu 435. V případě 41 lokalit se jedná o *skupiny tepa*, a ve 46 případech již o podstatně hůře interpretovatelné *rozptyly keramiky*⁶⁵.

Z tohoto množství lokalit bylo pouze 66 zkoumáno vykopávkami různého rozsahu; v případě zbytku pocházejí informace z povrchových sběrů. Více než 26% (138) sledovaných lokalit nebylo v obdobích pozdějších helénistickému převrstveno, a poskytují, či mají potenciál poskytnout, relativně mnoho informací o sledovaném horizontu. V 59 případech se jedná o lokality achajmenovského období, které již nebyly později osídleny, na zbylých 79 lokalitách pak stratigrafie končí helénistickým obdobím. Pouze v případě 10 ne-převrstvených lokalit je možné sledovat vrstvy obou období. 83 % (115) ze všech ne-převrstvených lokalit ovšem tvoří lokality menší než 2 ha.

⁶³ Základní prezentované informace o sledovaných lokalitách jsou obsaženy v katalogu, kde jsou uvedeny zdroje pro každou lokalitu. Proto, je-li lokalita v textu pouze jmenována s uvedením datace nebo velikosti, není kvůli odlehčení textu zdroj citován: u lokality je vždy uveden její kód dle kterého je možné zdroj snadno najít v katalogu. Všechny informace nad rámec pouhého výčtu lokalit jsou citovány standardně.

⁶⁴ Toto číslo je poněkud navýšeno tím, že jako *lokalita* je považováno každé samostatné *tepa*, jak již bylo zmíněno výše. V případě lokalit Tacht-i Sangin a Dalverzin-Tepe je pak pro potřeby práce oddělena citadela a spodní část osídlení (I-Kf-7, 8 a IV-Ds-7,8).

⁶⁵ Jednu zbývající lokalitu, Torbulak (I-Ky-7) nebylo možné zařadit ani do jedné z těchto tří kategorií, neboť není jasné, jakým způsobem se původně projevovala v terénu.

5.1 Region I: Povodí řek Kafirnigan, Vachš a Kokčy

V severovýchodní části Baktrie je na základě shromážděných dat známo 20 sídelních lokalit⁶⁶ osídlených v achajmenovském a/nebo helénistickém období. Tyto lokality jsou spíše řídko rozmístěny v rozlehlém podhůří povětšinou severo-j jižně orientovaných horských hřbetů, tedy v povodí jednotlivých pravobřežních přítoků Pjandže – Amudarji, jak již bylo popsáno výše.

5.1.1 Region I: Achajmenovské období

Na základě dostupných informací se zdá se, že osídlení této oblasti v achajmenovském období bylo v zásadě velice slabé (viz **Mapa 4**), pravděpodobně zakládané na do té doby doposud neosídlených místech; pro oblasti podél Amudarji se – nepočítaje nomádská pohřebiště – jedná o první doklady osídlení od neolitu (DRUZHININA 2016, 53–54). Sídliště známá pro počátek rané doby železné se v severovýchodní Baktrii koncentrují (v počtu tří známých k roku 2015) na samém severovýchodním horském okraji v povodí řek Vachš a Kyzylsu (TEUFER – FABBINDEK – KÜHNE 2015).

V povodí dolního Kafirniganu byly v oblasti Kobadjánu a okolí identifikována tři sídliště achajmenovského období, totiž Kalai Mir (I-Kf-2), kde byl definován stupeň Kobadjan I, a dále, za Tešik-Tašským hřbetem, který tvoří jihovýchodní okraj údolí, Tacht-i Kuvad (I-Kf-6) a Tacht-i Sangin položené nad soutokem Amudarji a Vachše. V případě Tacht-i Sanginu osídlení achajmenovského období pravděpodobně příliš nepřesahovalo rozsah citadely (I-Kf-7) pozdějšího helénistického sídliště (DRUZHININA 2016, 71–76; 91; LITVINSKIY – PICHIKIYAN 1981, 136–136; LITVINSKIY 2010, 15–16), jak bude ještě popsáno. Druhá polovina z celkem šesti sídlišť achajmenovského období v této části Baktrie je od tří jmenovaných relativně vzdálená: Dušanbšké tepa (I-Hi-1) se nachází v samém horním povodí Kafirniganu, v podhůří Hissaru, totiž na pravém břehu řeky Varzob, v severní části současného hlavního města. Boldaj-Tepe (I-Va-1) a Tamošo-Tepe (I-Va-2) jsou pak položeny asi 50 km od sebe v severní části údolí Vachše. Vyjma Tamošo-Tepe a citadely Tacht-i Sanginu jsou jmenovaná sídliště spíše menších rozměrů; 1–2 ha, a spadají tak do III-IV třídy dle dělení užitého v rámci této práce (viz **Graf 1**). Dušanbšké tepa, jehož rozloha známa není (achajmenovských vrstev bylo dosaženo pouze v nejnižších úrovních stratigrafického řezu; ABDULLAEV 2005), pravděpodobně nedosahovalo ani rozlohy tepa současného, tedy 1 ha.

⁶⁶ Sídliště Tacht-i Sangin (I-Kf-7–8) je ovšem vedeno jako lokality dvě, totiž tepa citadely a skupina tepa „dolního města“.

Tacht-i Sanginská citadela (5 ha) a sídliště Tamošo-Tepe (7,8 ha), které dosahují třídy V jsou pak sídla nepochybně větší, ovšem spíše mikro-regionální důležitosti. Ani u jednoho z těchto dvou sídlišť ovšem není možné říct, bylo-li v achajmenovském období obeháno hradbou (např. DRUZHININA – KHUDZHAGELDIYEV – IANAGAKI 2010; ABDULLAEV 1979)⁶⁷. Leriche (LERICHE 2007, 128) se zmiňuje o osmi menších lokalitách achajmenovského období v oblasti údolí Pjandže a Kyzylsu. Neuvádí ovšem zdroj, jména, ani konkrétní charakter lokalit, a v jiných publikacích nebylo možno tato sídliště dohledat.

5.1.2 *Region I: Helénistické období*

V helénistickém období se počet osídlených lokalit v severovýchodní Baktrii zvedl více než trojnásobně, na 19 sídel⁶⁸. Na žádném z šesti sídel achajmenovského období není osídlení přerušeno, a 14 z nich je ke konci 4. století př. n. l., nebo na začátku 3. století př. n. l. nově osídleno (viz **Mapa 5**). Mimoto, v bezprostředním okolí Tacht-i Sanginské citadely (I-Kf-007) se intenzivně osídlená plocha zvětšuje více než dvacetinásobně (I-Kf-008), jak bude záhy detailně popsáno.

K nárůstu osídlení dochází v povodí řek Kafirnigan a Kyzylsu, zatímco v údolí Vachše se sídelní situace jeví oproti předchozímu období neměnná. V údolí Kyzylsu, kde není pro achajmenovské období známá jediná lokalita se v helénistickém období nachází lokalit osm, nicméně publikované informace o nich jsou značně omezené⁶⁹. V západní části údolí, v převážně hornatém Dangarinském okrese Kuljabské oblasti, by se mělo nacházet lokalit celkem pět, totiž Torbulok (I-Ky-007) a čtyři další tepa (I-Ky-001; 002; 005; 008), která ve stratigrafickém řezu poskytují materiál helénistického období (FILIMONOVA – LINDSTREM – DRUŽININA 2012, 230). Bližší informace a poloha jsou nicméně autorovi neznámé. V případě lokality Torbulok se jedná o drobné neopevněné osídlení (přibližně 0,5 ha, třída II), ke kterému pravděpodobně přináležela venkovská svatyně, možný posvátný háj (LINDSTRÖM

⁶⁷ Na základě množství stratigrafických řezů je možné v případě Tamošo-Tepe předpokládat, že v achajmenovském i následujícím helénistickém období dosahovalo rozměrů současného tepa. Vnitřní struktura osídlení ovšem poznaná není (ABDULLAEV 1976; ABDULLAEV 1977; ABDULLAEV 1979; JUSUPOV – SOLOVJEV 1970).

⁶⁸ V tabulkách a grafech níže figuruje číslo dvacet, neboť vzhledem k svému odlišnému charakteru je v katalogu odlišena citadela Tacht-i Sanginu od „dolního města“.

⁶⁹ Detailní informace o řadě z nich by měly být dostupné v publikaci *Siedlungswesen in Baktrien in achämenidischer und hellenistischer Zeit* Anželiny Družininy, na kterou autorka na několika místech odkazuje. Kniha byla v době psaní práce stále v tisku.

2017). V západní části údolí Vachše se nacházejí tři sídliště, totiž Tepaj Diniston (I-Ky-006) v Muminabádkém okrese (bližší informace opět nejsou známy), a dvě lokality na území dnešního města Kuljabu. Na základě série stratigrafických řezů (JAKUBOV – DOBUTOV – FILIMONOVA 2004; DOBUDI – SAFARZODA – KURBANOV 2009) se dá předpokládat, že tepe Čarmagaroni Pojon (I-Ky-003) se svým rozsahem podobalo dnešní lokalitě (1,2 ha; třída III), nicméně odhaleny byly jen objekty neurčitého charakteru. Na lokalitě Kupčinator pak byly helénistické vrstvy zjištěny pouze jako nejnižší úrovně stratigrafického řezu tohoto rozsáhlého, převážně středověkého, tepea (*ibid.*).

Výrazný rozvoj je možné pozorovat v dolním povodí řeky Kafirniganu, a to na obou stranách Tešik-Tašského hřbetu. Na severu v údolí Hissaru zůstává jako jediné známé sídliště tohoto období Dušanbe. Na dolním toku jsou lokality koncentrovány ve třech skupinách; V okolí Kobadžanu přibýly k sídlišti Kalai Mir (I-Kf-2) další dvě, totiž o něco větší Langar Ata Tepe (I-Kf-3) a lokalita I-Kf-4 uvedená u Družininy pod číslem 369 (DRUZHININA 2016, 54), jejíž velikost není známá. Další dvě lokality – Hirman-Tepe (I-Kf-1) a lokalita uvedená u Družininy jako 399 (I-Kf-5) – jsou položeny na levém břehu Kafirniganu asi 8 km od jeho soutoku s Amudarjou. Bližší informace o těchto lokalitách si Družinina (*ibid.*) nechává pro sebe.

5.1.3 *Tacht-i Sangin a okolí*

Situaci vybočující z tohoto řídce rozmístěného osídlení nevelkých rozměrů skýtá v helénistickém období okolí sídliště Tacht-i Sangin. Co do počtu jasně definovaných lokalit se množství zvedá pouze o jedno z prospekci známé tepea v blízkosti vesnice Tešik Taš (I-Kf-9) na západní straně stejnojmenného hřbetu, nicméně na severo-východně orientovaném pobřeží Amudarji se v tomto období rozvíjí pozoruhodná sídelní struktura, jíž pravděpodobně jako citadela sloužilo starší tacht-i-sanginské sídliště (pro komplexní popis viz GELIN 2015 A DRUZHININA 2016⁷⁰; **Obr. 1–3**). Různě hustě osídlená oblast je ze západu vymezená zvedajícím se masivem, z východu pak okrajem říční terasy, jejíž šíře se různí od 120 do 450 m v okolí opevněné citadely (250×190 m, ca.5 ha), která tvoří logické centrum této sídelní jednotky. Osídlení se v tomto úzkém prostoru táhne v délce 3900 m (přibližně 1,5 km na sever od citadely a 2,3 km na jih). Na obou stranách bylo jasně vymezeno kamennými

⁷⁰ Na následujících stranách týkajících se sídelní části lokality Tacht-i Sangin nezbývá než vycházet z tohoto v zásadě jediného zdroje, totiž článku, který nejaktuálněji shrnuje dosavadní archeologické aktivity mimo citadelu.

hradbami, jejichž pozůstatky jsou na terase jasně viditelné i v současnosti. Těchto lineárních, východo-západně orientovaných struktur přepažující terasu v celé její šíři je možné pozorovat více, a zdá se, že osídlená oblast jimi byla nejen ohraničena na stranách, ale i vně osídleného prostoru, takže mimo vymezenou a vyvýšenou citadelu sestávalo sídliště z oddělené vnitřní části uprostřed, a dvou vnějších částí na sever a na jih (DRUZHININA 2016, 57–88). Mimo tyto umělé východo-západní předěly pravděpodobně sídelní oblast na jihu členilo ještě suché říční koryto. Družinina dále uvádí (DRUZHININA 2016, 57; 100–101), že pozůstatky spíše řídkého osídlení jsou rozmístěny na téže říční terase i v prostoru mezi jižními vnějšími hradbami a 2,5 km na jih vzdáleném opevněném sídlišti Tacht-i Kuvad, které bylo v helénistickém období nepochybně osídleno v plné šíři (1,65 ha; DRUZHININA 2016, 57), a za nímž je průběh terasy uzavřen výběžkem Tešik Taškého hřbetu. Tento prostor na jih od hradeb zabírá plochu přibližně 50 ha. Podobné řídké rozmístěné struktury se vyskytují též dále na severní straně, za vnějšími hradbami přibližně další kilometr až na úroveň soutoku Vachše a Amudarji; toto osídlení se má rozkládat na prostoru 20 ha (DRUZHININA 2016, 57), čemuž odpovídá i morfologie terénu. Bližší informace o jednotlivých strukturách mimo prostor vymezený hradbami zatím nebyl publikován. Soudě podle Družinina popisu (*ibid.*) lze ovšem usuzovat, že celková – nutno podotknout, různě intenzivně – osídlená oblast zaujímal prostor prakticky celé říční terasy (přibližně 7,8 km × 0,12–0,45 km).

Značné rozdíly v intenzitě osídlení je možné sledovat i vně hradeb. Z celkové plochy 105 ha bylo dle Družininy v rámci hradeb osídleno přibližně 83 ha (DRUZHININA 2016, 57) s tím, že – pokud je možno soudit⁷¹ – sídelní struktury jsou nejhustěji koncentrovány zejména ve dvou oddělených klastrech v centrální části sídliště na sever a na jih od citadely (sektor C; 35 ha a G; 20 ha). Navzdory relativně velkému množství sondáží v ploše sídliště a dobře sledovatelným obvodovým zdem velké části domů (zejm. sektor C a G) není vnitřní struktura sídliště jako taková stále poznána do té míry, aby bylo možné definovat systém ulic, či členění domů v bloky. Z plánů je možno vyčíst, že mezi jednotlivými domy obdélného či čtvercového půdorysu převažuje severojižní orientace ve shodě s orientací celého sídliště, nicméně celková sídelní struktura se zdá být spíš rozvolněná, sledující svažitost terénu.

⁷¹ Vhled může být zkrácen lokálním použitím kamenných základů. Na lokalitě zřejmě doposud nebyly použity metody geofyziky, které by zřejmě prozradily více.

Velmi časté je zde – vedle, v Baktrii naprosto převažující, nepálené cihly – použití kamene kombinovaného s pachsou v základech domů a v hradbách sídliště⁷². Mimo citadelu jsou doloženy v zásadě pouze budovy menších rozměrů, jejichž účel byl pravděpodobně primárně obytný (**Obr. 4**). Výjimku možná tvoří poněkud větší „Dům P“ (**Obr. 5**), jehož účel by mohl být i kultovní (DRUZHININA 2016, 70–71), nebo hrnčířské dílny na jihu sektoru B (DRUZHININA 2016, 65). Vedle domů s kamennou podezdívkou jsou relativně časté též polozemnice (DRUZHININA 2016, zejména 65–76). Monumentální architektura byla doposud detekována pouze v prostoru samostatně opevněné, obdélné citadely, kde se nacházel – vedle prostých budov podobných těm mimo citadelu – dlouhodobě zkoumaný a známý chrám, fungující i po konci řecké vlády v oblasti (LITVINSKIJ – PIČIKJAN 2000), a (na jihu citadely) budova větších rozměrů interpretovaná Družininou jako správní centrum města a kultu (DRUZHININA 2016, 73). Na základě orientace chrámových propylejí a nalezených kamenných bloků se předpokládá existence rampy nebo schodiště, které mělo spojovat chrám, respektive citadelu, s říčním přístavem umístěným v téže ose (DRUZHININA 2016, 72). Pozůstatky samotného přístavu nicméně nebyly nalezeny, nebo se o nich výkopci nezmiňují. Je taktéž možné, že se pozůstatky nedochovaly z důvodu relativně prudkého svahu mezi terasou a říčním korytem. Za spíše monumentální prvek dělící prostor považuje Družinina též kamenné hradby na severní i jižní straně lokality (DRUZHININA 2016, 58). Tyto hradby jsou výkopci datovány jako nejstarší po-achajmenovské struktury na říční terase, jejichž stavba měla těsně předcházet osídlení prostoru mezi nimi (DRUZHININA 2016, 100). V ohrazeném prostoru sice je keramika achajmenovského období – spíše sporadicky – nacházena, nicméně mimo citadelu s ní zatím není možné spojit žádnou odhalenou strukturu (DRUZHININA 2016, 91-101). Citadela⁷³ samotná vykazuje jako jediná část osídlení znaky kontinuálního osídlení od achajmenovského období do pozdní antiky, spojené pravděpodobně s kultovní funkcí místa. Vše ovšem nasvědčuje tomu, že intenzivní osídlení okolního prostoru – jak intra-, tak extramurálního – lze spojit pouze s helénistickým obdobím (DRUZHININA 2016, 91-101).

Rozvoj místa spojuje Družinina jednak s jeho kultovní funkcí, ale též s jeho strategickou polohou vhodnou pro obchodní trasy spojující oblast na jihovýchodě, v povodí řeky Kundúzu a za ním, s přirozenými cestami zejména údolím Kafirniganu, ale i Vachše na

⁷² Využití kamene pro stavbu domů a hradeb je v prostoru Baktrie spíše zřídka (viz například pevnost Uzundara (IV-Bn-008))

⁷³ Na západ od citadely byl detekován prostor, který byl Družininou předběžně interpretován jako pohřebiště odpovídající zoroastrijské tradici, tedy místo, kde byla mrtvá těla předkládána dravcům. Tato hypotéza zatím nebyla potvrzena (DRUŽININA 2016, 88).

sever, do údolí Hissaru a do Sogdiany, ovšem i dál na východ. Pozůstatky středověkých(?) karavanních cest jsou dle Družininy viditelné na pobřeží doposud (DRUZHININA 2016, 100). Přímo za citadelou se skrz Tešik Tašský hřbet otevírá úzká proláklina spojující lokalitu s oázou vesnice Tešik Taš, kde bylo detekováno minimálně jedno tepa osídlené v helénismu (I-Kf-009)⁷⁴, odkud se dá podél západního okraje velmi pohodlně dostat do taktéž osídlené Kobadjánské oázy, a dál na sever (DRUZHININA 2016, 54). Je pravděpodobné, že právě tato trasa fungovala i v helénismu, a činila tak z Tacht-i Sanginu důležité lokální centrum, nezbytnou zastávku po překročení Amudarji.

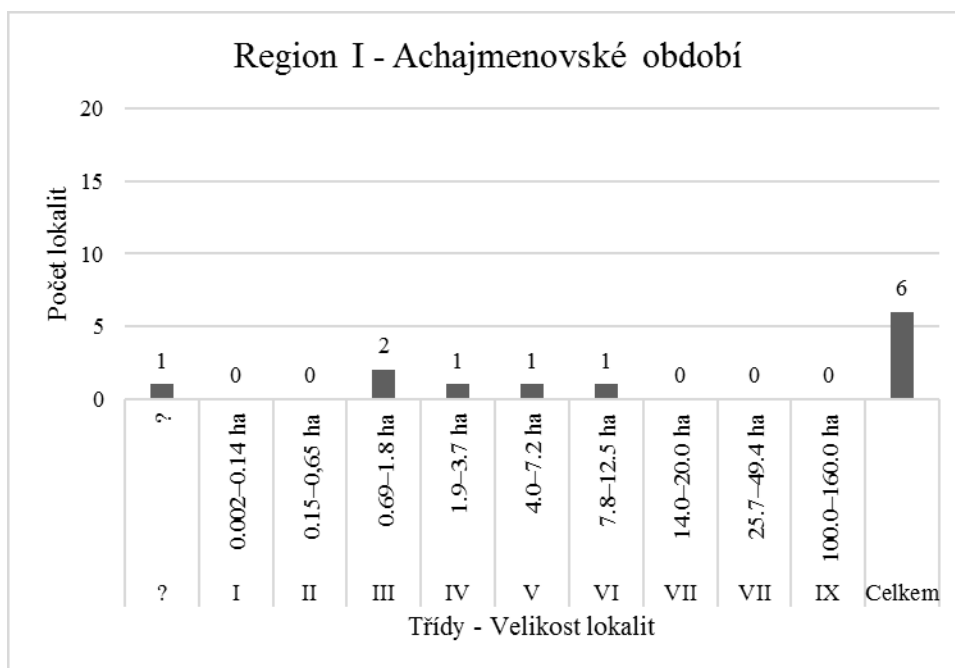
5.1.4 *Region I: Shrnutí*

V oblasti povodí řek Kafirnigan, Vachš a Kyzylsu došlo mezi achajmenovským a helénistickým obdobím k citelné proměně osídlení. Zatímco v achajmenovském období je v oblasti doloženo šest spíše středně velkých (III-VI. třída), řídců rozmístěných sídel (**Graf 1**), v období helénistickém narůstá nejen počet lokalit (19), ale radikálně se zvedá zejména plocha, kterou sídliště zabírají (**Graf 2, 3**), totiž z pouhých 17,25 ha na 126,6 ha⁷⁵. Do této plochy nejsou započítány extramurální osídlené plochy zmiňované Družininou (přibližně 20 a 50 ha za severními a jižními hradbami Tacht-i Sanginu, neboť jsou definovány příliš vágně, stejně jako sídliště, u kterých není známa rozloha. Vzhledem k vágnosti informací, nebo silnému převrstvení je lokalit, u kterých není možné stanovit rozlohu dokonce lehce nadpoloviční většina, což ještě více znesnadňuje už tak složité možnosti interpretace⁷⁶. Reálná sídelně využívaná plocha v obou obdobích byla tedy pravděpodobně větší (v helénismu pravděpodobně 200 a více hektarů). Oblast dolního toku Kafirniganu tvoří zjevně sídelní jádro oblasti, kde jsou koncentrována i tři ze čtyř (čtyři z pěti, počítáme-li citadelu Tacht-i Sanginu samostatně) opevněných sídlišť helénistického období. Opevněné bylo v helénistickém období se vši pravděpodobností i sídliště Tamošo-Tepe na horním toku Vachše. Poměr opevněných sídel nicméně není kvůli nedostatečným informacím možné stanovit.

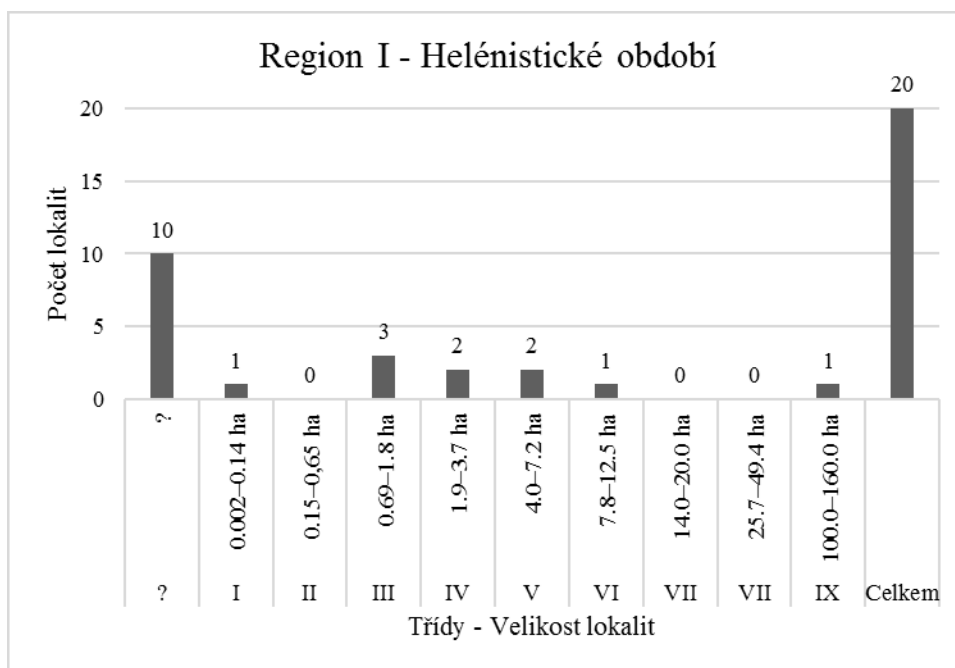
⁷⁴ Družinina mluví ovšem o usedlostech v této oblasti v plurálu (DRUZHININA 2016, 101).

⁷⁵ Do tohoto výpočtu jsou započítány pouze plochy sídlišť. Pro stanovení plochy, která byla reálně obyvateli užívána mimo sídliště v současnosti pro tuto oblast není dostatek dat.

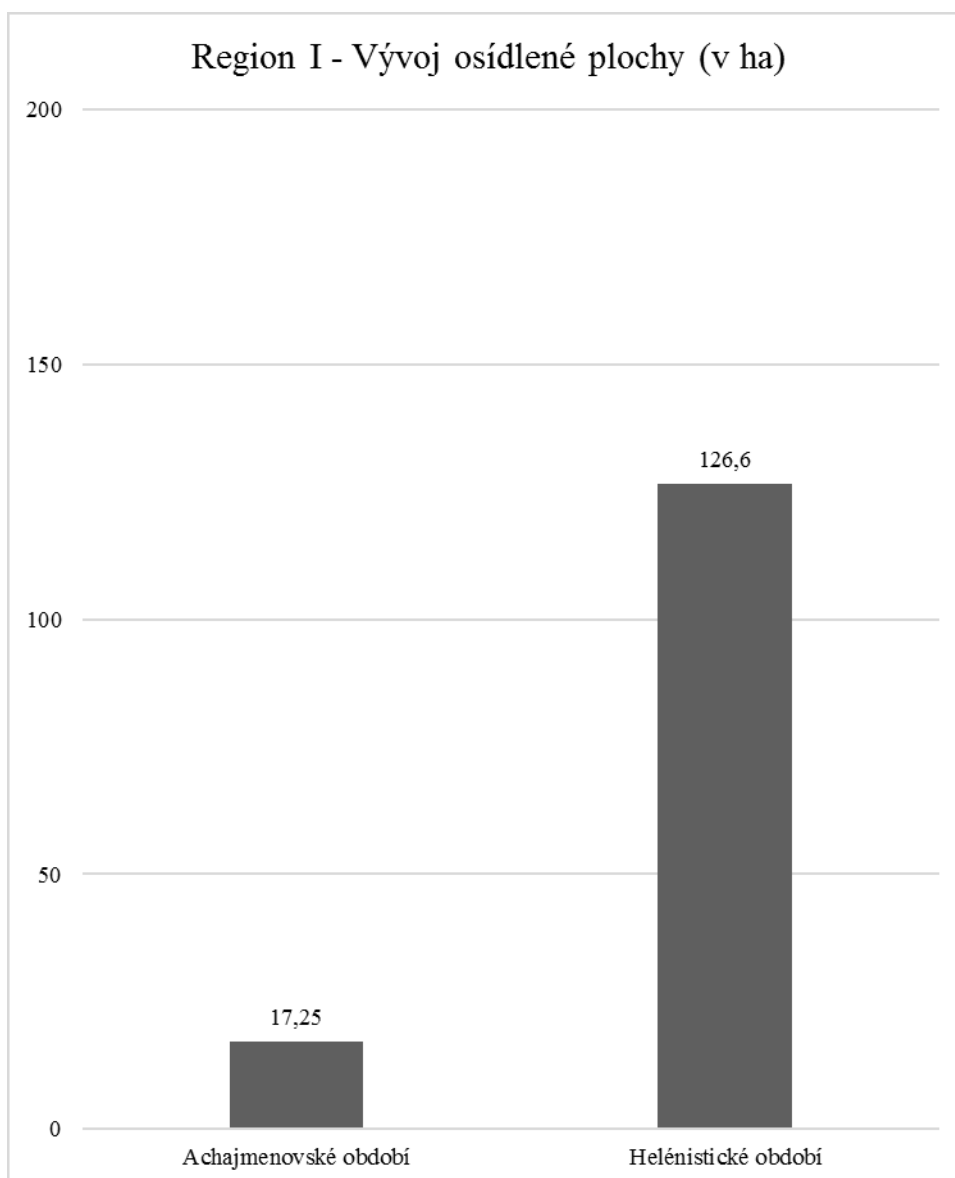
⁷⁶ Vzhledem k fragmentárnosti dat tak u této oblasti nepřistupuji k porovnání průměrné rozlohy sídel atp.

Graf 1: Region I. Hierarchie sídlišť achajmenovského období

Graf 2: Region I. Hierarchie sídlišť helénistického období

Graf 3: Region I. Vývoj známé osídlené plochy v rámci sídlišť

5.2 Region II: Povodí řek Kundúz, Rúd-i Šahraván a Kokčy, levobřeží Pjandže

Ve druhém baktrijském regionu⁷⁷ jsou sídla obecně koncentrována – díky jasně definovaným přírodním podmínkám – jednak na říčních terasách levého břehu Amudarji a Pjandže (z východu na západ: pláně v okolí Jang-i Kala, pláně Dašt-i Kala, Dašt-i Arči a plán v okolí městečka Imám Sáhib) a dále v horských údolích, kterými si razí cestu přítoky těchto dvou řek (z východu na západ: Darja-i Rostak, Kokča, Rúd-i Šahraván, Kundúz a drobnější přítoky tvořící jejich povodí). Tato údolí jsou povětšinou spíše úzká, nicméně v místech, kde se rozšiřují vznikají místa přirozeně vhodná k obývání (drobná izolovaná údolí Rostaku, Kalafganu a Farcháru, větší pak v okolí Talokánu a Kundúzu, na západ od kterého, směrem k soutoku řeky Kundúzu s Amudarjou, se již rozevírají široké pláně a pouště proložené stejně nehostinnými bažinami v okolí dolního toku řeky. V těchto podmínkách přirozeně vznikají separované shluky osídlení, jejichž rozsah se ovšem v průběhu dějin podstatně měnil. Jinak tomu nebylo ani v období, kdy zdejší krajina spadala do sféry vlivu perských a řeckých vládců.

5.2.1 Region II: Achajmenovské období

V jihovýchodní Baktrii bylo detekováno celkem 351⁷⁸ lokalit spadajících do achajmenovského, helénistického, nebo obou těchto období. Z tohoto počtu bylo v achajmenovském období osídleno lokalit celkem 74 (**Mapa 6**). Největší koncentrace lokalit se nachází na pláni Dašt-i Kala, menší pak v údolí Talokánu a v oáze Kundúzu, zejména v její severozápadní části, a dále v říčních údolích, která tyto oblasti spojují. Ve zbylých oblastech se jedná spíše o lokality umístěné samostatně, nebo v malých skupinách, jak je tomu v severozápadní části pláně u města Imám Sáhib, na jihu pláně Dašt-i Arči, nebo poblíž Jang-i Kaly. Většina lokalit (49) spadá do dvou nejmenších tříd osídlení. Velké lokality třídy VII (3

⁷⁷ V celé této oblasti jsou prezentovaná data takřka výlučně omezena na prospekční aktivity J.-C. Gardina. Mimo několik vybraných lokalit na pláni Dašt-i Kala nebo v Kundúzu neprobíhaly v této oblasti systematické archeologické výzkumy v podobě vykopávek prakticky vůbec, anebo jen ve velmi omezené míře, a rozsah jednotlivých převrstvených lokalit v příslušném období tak není možné definovat. Při práci s takovými daty vychází autor z toho, že rozsah osídlení v celé ploše jednotlivých tepa *není možné* vyloučit, a lokality jsou tak prezentovány ve svých aktuálních rozměrech.

⁷⁸ Toto číslo je ovšem navýšeno enormním množstvím drobných lokalit (165) převážně helénistického období na pláni Dašt-i Kala.

lokality) a VIII (3 lokality), se vyjma Kundúz Bala Hisar (II-Kz-19) nacházejí v severovýchodní části druhého regionu, nicméně následné středověké osídlení těchto lokalit může informaci o jejich rozloze zkreslovat. To samé platí o Kundúz Bala Hisar položené na západě regionu. Tyto větší lokality jsou většinou umístěny spíše osamoceně, naopak menší lokality se relativně často objevují ve shlucích podobně velikých lokalit.

5.2.1.1 *Povodí Darja-i Rostak v achajmenovském období*

V povodí řeky Darja-i Rostak (**Mapa 8**) byly lokalizovány čtyři lokality, mezi nimiž – ale i mezi lokalitami achajmenovského období ve východní Baktrii obecně – vynikají velikostí i přítomností opevnění dvě, totiž v oáze městečka Rostak lokalita Kafír Kala (II-Ro-6, 18, 4 ha), a u ústí řeky na pláni Jang-i Kala lokalita Chvadža Hafíz A (II-Jk-1; 16,9 ha). Obě lokality třídy VII byly kontinuálně osídleny až do středověku (GARDIN 1998, № 495; № 546), a je tedy velmi pravděpodobné, že jejich rozsah v achajmenovském období nedosahoval tak velikých rozměrů. O lokalitě Chvadža Hafíz – byla-li opevněna již v době železné – Gardin uvažuje jako o možném kontrolním bodu u přechodu přes řeku (GARDIN 1995, 85).

5.2.1.2 *Pláň Dašt-i Kala v achajmenovském období*

Mezi 25 lokalitami, z nichž 23 lze s jistotou označit za drobné (2× třída I, 21× třída II), rozptýlenými na pláni táhnoucí se v délce přibližně 30 km a široké 1–9 km v prostoru vymezeném stýkajícími se řekami Pjandžem a Kokčou (**Mapa 8**), vynikají dvě lokality. První, opevněné sídliště Kuchna Kala (II-Dk-168; 10 ha, třída VI; **Obr. 6**), které má tvar neúplného polokruhu a uprostřed umístěnou citadelu (GARDIN 1998, 42). Ze severozápadu je lokalita lemována Pjandžem. Byla-li lokalita původně větší, nebo měla-li tvar uzavřeného kruhu, či oválu není možné ověřit⁷⁹. Zajímavé je, že toto sídliště stojí od jemu současných sídlišť poněkud stranou; nejbližší lokalita achajmenovského období se nachází více než 3,5 km na severovýchod, kde se pak od ní (dál na severovýchod), na ploše přibližně šest a půl tisíce hektarů, nachází 17 drobných lokalit (třída II). 7 km na jihovýchod od Kuchna Kaly se byla detekována koncentrace malých lokalit, jejímž centrem se zdá být lokalita DQ 448 o rozloze 15 ha (II-Dk-164, třída VII), která ovšem není jednoznačně definovaným tepa a nejeví ani

⁷⁹ Průměr dokonalého kruhu by činil přibližně 940 m, tedy jen o 160 m méně, než má největší kruhové sídliště v oblasti Bala Hisar v Balchu, nutno ovšem podotknout, že s takovými rozměry by sídliště přehradilo řeku, která je na druhém břehu velmi jasně definována horským masivem. 7,5 km po proudu na pláni Dašt-i Arči se nachází velmi podobné sídliště, Čim Kurgan (II-Da- 22), datované do rané doby železné (fáze II) a znovu osídlené v helénismu (GARDIN 1998, № 9, LYONNET 1997, Fig. 36; 38). Je možné, že se jedná o jakousi místní při-říční variantu opevněných kruhových sídlišť, která jsou jinak ve střední Asii relativně častým jevem (KOŠELENKO – GAIBOV 2013).

známky opevnění. Jedná se o souvislou skupinu malých tepa, Gardinem (GARDIN 1998, 42) označenou za pozůstatky „osady či vesnice“ ("*plusieur aire d'habitat continu; hameau ou village*"), která mohla hrát centrální roli pro pět okolo stojících podstatně menších sídlišť třídy I a II.

Mimo pláň Dašt-i Kala na jižním protějším břehu Kokčy stojí osamoceně další velká lokalita uvedená Gardinem pod kódem 0413 (II-Kg-1, třída VIII), jejíž konkrétní podstatu nebylo možné na základě povrchové prospekce určit. Jedná se opět o plochu souvisle pokrytou drobnými tepa (celkem 27,5 ha), v rámci které je možno rozeznat tři oddělené paralelní části rozložené na jasně definovaném výběžku nad řekou (GARDIN 1998, 50). Toto sídliště, či silně koncentrovaná aglomerace, stojí u ústí úzkého údolí, který spojuje oblast Dašt-i Kaly s Kalafganem, a dál na jihu s oblastí Hindúkuše. Je ovšem také položené přibližně 1 km proti proudu od současného hlavního přechodu přes Kokču, které je zajištěno mostem. Sloužilo-li toto místo tomuto účelu i ve sledovaném období je otázka. Jedná se ovšem o místo velmi příhodné: Kokča zde již vychází z úzkého údolí, ale ještě se nerozšiřuje, jak je tomu dál na sever u soutoku s Pjandžem.

5.2.1.3 Pláně Dašt-i Arči a Imám Sáhíb v achajmenovském období

Levobřežní pláně Pjandže (**Mapa 8**) táhnoucí se po jejím soutoku s Kokčou v délce přibližně 50 km byly v achajmenovském období zřejmě osídleny jenom velmi řídko⁸⁰. Na celé této relativně rozlehlé ploše jsou známy čtyři lokality, totiž Arči B (II-Da-2) a Deh Nahr-i Džadid B (II-Da-24) na pláni Dašt-i Arči, a Watagan-Tepe (II-Is-8) s Kurgan-Tepe C (II-Is-5) na pláni Imám Sáhíbu. Ani jedna z nich nepřesahuje svými rozměry 2 ha.

5.2.1.4 Údolí řeky Rúd-i Šahraván a údolí Talokánu v achajmenovském období

Vyjma lokalitu 0413 není levý břeh řeky Kokčy v achajmenovském období osídlen, nicméně pás sedmi malých lokalit (třída I, ve čtyřech případech se jedná pouze o drobné koncentrace keramiky) je možné pozorovat podél řeky Rúd-i Šahraván, která oblast Dašt-i Kaly spojuje s údolím Talokánu na jihu od ní.

⁸⁰ Problémem pláně Arči je – soudě podle toho, jak jsou data prezentována (GARDIN 1998, 53–60) – nejednoznačná možnost datace sesbíraného materiálu rané doby železné, který mnohde neumožňuje přesné zařazení do jedné z fází tohoto období. Je tedy možné, že situace v achajmenovském období je vinou nedostatku studovatelného materiálu podhodnocena.

V samotném talokánském údolí – na obou březích řeky Chanabádu⁸¹, která jej dělí na dvě poloviny – bylo detekováno celkem deset lokalit achajmenovského období. Vyjma skupinku tří drobných lokalit Lalmi Buz A-C (II-Cs-9–11) na samém západě údolí, jsou zdejší drobné lokality rozmístěny s jistou pravidelností, nicméně v relativně velkých rozestupech (3–6 km). Mezi malými lokalitami do dvou hektarů (třída I–III) vyniká pouze kruhová opevněná lokalita Kurgan-Tepe (II-Cs-7; třída IV, 4,36 ha).

Na východ od Talokánu je achajmenovské osídlení známo pouze v údolí Kalafganu, které je vzdálené 30 km vzdušnou čarou. Zastoupeno je dvěma lokalitami třídy I (Kalafgan – Východ B a C; II-Ka-3–4)

5.2.1.5 Údolí řeky Bangui a oblast Kundúzu v achajmenovském období

Řeka Chanabád se po opuštění údolí Talokánu spojuje s řekou Bangui, podél které (cestou proti proudu, na jih) byla detekována skupina sídlišť (3× třída I, 1× třída II), která jako by lemovala cestu směrem do malého horského údolí města Iškamiš (lokalita Biš Ten Tag A – II-Ik-3; třída I – pak leží přímo v údolí řeky Rúd Iškamiš), které ovšem nebylo – pokud je známo – v rámci rané doby železné vůbec osídleno (GARDIN 1998, 99–101) (**Mapa 10**). Trasa podél řeky Bangui i podél Rúd-i Iškamiš ovšem skýtají možnost přechodu přes vícero horských průsmyků Hindúkuše, zejména východněji položené průsmyky Khotal-e Anžuman a Chavak, nebo více na západě – v současnosti intenzivněji používané – průsmyky Salang a Kaošan.

V rozlehlém údolí Kundúzu, kam se všechny zmíněné řeky stékají, bylo Gardinem detekováno 16 lokalit, z nichž je větší počet (a mezi nimi ty větší v tomto údolí) rozmístěn spíše mimo současné centrum oázy na pravém (severním) břehu řeky Kundúzu. Na levém břehu se nachází dvě osamocené lokality na samém východním okraji oázy (Taghaj-Tepe, II-Kz-36; třída II, a Išan Tup D, II-Kz-11, rozptýl keramiky na ploše 400×400 m, pravděpodobně rozorané tepa; GARDIN 1998, № 499), pět lokalit třídy I na ploše přibližně 2 ha (Kuči B1-B5; II-Kz-16–18) ve středu oázy, a pět kilometrů na sever od nich, na břehu řeky, lokalita Kanum B (II-Kz-13; třída I). Největší lokalita, Kundúz Bala Hisar (II-Kz-19, třída VIII), se nachází spíše osamoceně, přibližně 5 km od nejbližšího shluku menších lokalit (Kuči B1–B5), na západním okraji osídleného prostoru. Pro okolní drobná tepa rozmístěná po oáze bylo nicméně jistě dobře dostupné. Toto rozlehlé (29 ha; **Obr. 7**) tepa s citadelou bylo od

⁸¹ V údolí Talokánu jsou lokality rozděleny do dvou skupin (*Ta* – Talokán v severní části a *Cs* – Čašma Šer – Činsaj v části jižní) protože každá polovina tohoto údolí spadá do povodí jiné řeky, a tak i jiného irigačního systému.

achajmenovského období odděleno pravděpodobně kontinuálně až do 16. století a v rámci krátkých vykopávek nebylo vrstev achajmenovského období vůbec dosaženo (HACKIN 1959; GARDIN 1998, № 490).

Soudě podle koncentrace lokalit bylo zemědělské centrum kundúzske oázy v achajmenovském období v dnes již suché oblasti za severozápadním okrajem oázy dnešní, nejednalo se však zřejmě o výrazně rozlehlé osídlení. Na ploše přibližně 9×4 km fungovala v achajmenovském období aglomerace sestávající ze sedmi tepa (1× třída I, 3× třída III, 2× třída IV a jedno malé tepa neznámých rozměrů), totiž Kungurát A, G, J, N a O (II-Kz-20, 26, 29, 31, 32), a tepa Čul-i Abdal a Čok-Tepe (II-Kz-7, 8). Na západ a na jih od oázy Kundúzu není pro achajmenovské období v oblasti známa žádná lokalita.

5.2.2 *Region II: Helénistické období*

Závěr achajmenovského období byl ve druhém regionu (**Mapa 7**) spojen s citelným zánikem drobných lokalit; Z původních 74 detekovaných lokalit po druhé třetině čtvrtého století zaniká celkem 31 (42%), nicméně již ve třetím století je tato ztráta mnohonásobně nahrazena: v helénistickém období je v jihovýchodní Baktrii nově (byť mnohde na místech dřívějšího osídlení doby bronzové, nebo ranějších fází rané doby železné; viz GARDIN 1998, 109–114) založeno celkem 278 lokalit, mezi nimiž tvoří silnou většinu lokality drobné (70 lokalit kategorie I, 142 lokalit kategorie II a 24 lokalit kategorie III⁸²). Pokud je možno na základě dat z prospekci usuzovat, dochází v jihovýchodní Baktrii též ke vzniku nových větších sídlišť (zejména středně velké lokality třídy IV a V), nicméně v tomto období vzniká i to jednoznačně největší v oblasti, Aj Chánúm, jehož rozloze bude věnována pozornost níže.

5.2.2.1 *Povodí Darji-i Rostak v helénistickém období.*

Rozvoj sídelní struktury v jihovýchodní Baktrii je možné pozorovat již na případě malého (15×1,5-3 km) údolí na samém okraji Baktrie (**Mapa 9**): k jedné lokalitě známé pro achajmenovské období (Kafir Kala, II-Ro-6) se na úrodné planině na levém břehu řeky Darji-i Rostak přidává 7 lokalit nových (4× třída I, 2× třída II, 1× velikost neznámá). Zajímavé je zejména seskupení čtyř lokalit v řadě za sebou – zřejmě sledující irigaci – totiž Biš Kajk A-D (II-Ro-1–4).

Na dolním toku řeky se objevuje jediná lokalita helénistického období v oblasti Chajabu, Kala-i Hissar (II-Ch-1; třída II). V oblasti u ústí Darji-i Rostak (v oblasti Jang-i

⁸² Co se lokalit, u kterých nejsou známy přesné rozměry a rozptyly keramiky (16 lokalit helénistického období), jedná se až na pár výjimek taktéž spíše o lokality nejmenších rozměrů.

Kala) sice všechny tři známé lokality achajmenovského období s jeho koncem zanikají, nicméně jsou v helénistickém období nahrazeny třemi novými lokalitami podobných rozměrů (II-Jk-2–4).

5.2.2.2 Pláň Dašt-i Kala v helénistickém období

Turbulentní období závěru achajmenovského období se na relativně intenzivně osídlené pláni Dašt-i Kala (**Mapa 9; 12; 13**) projevilo zánikem celé jižní skupiny lokalit sestávající ze šesti drobných (třída I–II) sídlišť (II-Dk-2, 4, 33, 34, 45) rozmístěných kolem lokality DQ 448 (II-Dk-164). Volněji rozmístěná skupina severní (17 lokalit), stejně jako opevněné sídliště Kuchna Kala, přetrvaly do helénistického období, kdy byla celá pláň – vyjma přibližně 4 km² v centrální části, které byly osídleny až v moderním období, a 11 km² na jihu planiny, které zůstávají neosídleny doposud – doslova pokryta 144 novými lokalitami. V samém „rohu“ pláně, přímo nad soutokem Pjandže a Kokčy, přibližně 1200 m od Kuchna Kaly, pak bylo založeno opevněné sídliště Aj Chánúm⁸³ využívající pro část své plochy přirozenou, přibližně trojúhelníkovitou vyvýšeninu (**Obr. 8**). O tomto „řeckém městě v Afghánistánu“, o jeho vnitřní struktuře, vývoji, architektuře a množství nálezů bylo již napsáno i mimo reporty a výkopové práce mnoho⁸⁴. Vzhledem k zaměření práce je ovšem detailní popis všech těchto aspektů s odkazem na texty, které tuto úlohu zastávají více než dobře, vynechán. Naopak úloze města v sídelní struktuře a koncepci jeho nejbližšího okolí je zde, a zejména v oddílu následující kapitoly věnován zvláštní zájem, stejně jako městské formě v kontextu Baktrie obecně (oddíl 6.1.1).

Sídliště Aj Chánúm bylo založeno na nejzazším výběžku pláně na strategické, dobře hájitelné pozici nad soutokem řek. Celkových 160 ha uzavřených v hradbách je rozděleno v „dolní město“ přibližně obdélníkovitého tvaru (ca. 1800×500 m), „horní město“ položené na stolovém trojúhelníkovitém kopci se sráznými stěnami (plošina ca. 1000×700 m), a citadelu v samotném rohu vyvýšeného trojúhelníku (150×90 m). Ta je oddělená od zbytku lokality

⁸³ Byť se sice objevují názory, že Aj Chánúm byl založen na místě dřívějšího sídliště achajmenovského období (LERNER 2003–2004; MAIRS 2014), Lyonnet tuto možnost na základě studia keramiky vyvrací. Keramika nejstarší fáze Aj Chánumu sice nese řadu znaků předcházejícího achajmenovského období, nicméně, jedná se již o raně helénistickou keramiku závěru 4. století (LYONNET 2012, 147; 158), jejíž problematika již byla rámcově nastíněna výše.

⁸⁴ Vedle níže zmíněných výkopových prací je možné zmínit v obecné rovině BERNAR 1986, RAPIN 1990, co se týče vnitřního členění a míšení architektonických vlivů MARTINEZ-SÈVE 2014, o roli v rámci nadřazených státních celků MARTINEZ-SÈVE 2015. Z těchto čtyř zdrojů jsou též převzaty obecné informace o lokalitě.

příkopem a vlastní hradbou. Citadela je ve srovnání s městem malá, nicméně, kdyby se jednalo o samostatné osídlení, spadalo by do třídy III dle dělení použitého v této práci, což jenom vyzdvihuje enormní rozměry aj-chánumského sídliště. V horní části města je možné pozorovat další členění, vnitřní opevnění, které ještě znesnadňuje přístup k citadele. Celé sídliště, respektive jeho část, která není vyhraničena přirozenými srázy je obehnána mohutnou hradbou s bastiony a s příkopem (LERICHE 1986). Hradby jsou vystavěny též na straně k vodě, a opevněné sídliště tak zaujímá plochu 160 hektarů: jedná se tak o největší sídliště ve sledované oblasti a období, jedno z pouhých tří sídlišť v Baktrii dosahujících třídy IX.

Aj Chánum poskytuje – ve srovnání s jinými sídlišti sledovaného období – neobvyklé množství informací o vnitřní zástavbě a fungování lokality jako takové: na pravidelně plánovaném sídlišti je možné doložit jak běžné obytné budovy (kterým byla ovšem během vykopávek věnována jen malá pozornost) (LEKJUJO 1987; LECYUOT 2013), tak elitní residenční okrsek a palácové struktury (mmj. GUILLAUME 1983), které indikují správně-administrativní a ekonomické aktivity: ve druhém případě se jedná zejména o materiál nashromážděný v pokladnici (RAPIN 1992; RAPIN – GRENET 1983). Vykopávky vyjevily taktéž pozůstatky veřejných staveb, zřejmě spojených s aktivitami typickými pro život řeckého města jako je gymnasion (VEUVE 1987), nebo řecké divadlo (BERNARD 1978), které v sobě kombinují i kultovní aspekt. Mezi eminentní doklady kultu patří samotný odkrytý městský chrám („Chrám s vrubovanými nikami“⁸⁵ (FRANCFORT 1984), nebo héroon připisované zakladateli města (BERNARD 1973).

Městské osídlení Aj Chánumu pokračovalo relativně intenzivně i za hradbami samotného města. Gardin a Francfort⁸⁶ (GARDIN 1998, 41–42), dělí nejbližší extramurální prostor města – předtím, než splyne s drobnými lokalitami směrem na severovýchod – ve tři zóny, a totiž: A: Urbánní zóna, B: Semi-urbánní zóna a C: Semi-rurální zóna⁸⁷ (viz **Mapa 13; 15; 16**). Zóna A přiléhá těsně na hradby Aj Chánumu a na severovýchodní svah horního města. V této oblasti jednak pokračují obytné domy rozměrů podobných jako jsou ty ve městě, nicméně za hradbami jsou situována též pohřebiště, a – hned u městské brány – extramurální chrám (BERNARD 1972). U těchto objektů ve většině publikací vyobrazení Aj Chánumu končí. Tato urbánní zóna se však na straně řeky táhne celý kilometr od hradeb až

⁸⁵ „*Temple à niches indentées*“

⁸⁶ Příslušný oddíl Gardinova katalogu psali učenci společně.

⁸⁷ Lokality-struktury této zóny už jsou vedeny v katalogu jako samostatné lokality. Ve sloupci poznámka jsou odlišeny od ostatních.

k opevnění Kuchna Kaly pravděpodobného centra pláně v rané době železné, která byla v helénistickém období taktéž osídlena, nicméně autorovi není známo, že by příslušné vrstvy byly na této lokalitě – osídlené až do turkicko-heftalitského období (GARDIN 1998, 42) – zkoumány vykopávkami. Plocha zóny A dosahuje 160 ha⁸⁸, tedy stejné rozlohy jako opevněná část města. Jak ukazuje Francfortův plán rozmístění architektonických prvků z povrchových sběrů (**Mapa 16**), v zóně A se v místech, kde byly detekovány reliкты architektonických struktur v relativně velkém množství vyskytují též zlomky střešních tašek, pálených cihel a opracovaného kamene, které potvrzují přítomnost architektury stavěné z reprezentativnějších materiálů, než je běžná nepálená cihla. Od následující zóny B se zóna A odlišuje absencí zrnětek a žernovů, které jsou v následujících dvou zónách již běžné, a indikují tak v těchto místech zpracovávání obilí, ke kterému v urbánní zóně již nedocházelo⁸⁹. Na rozdíl od zóny A, zóna B (stejně jako zóna C) byla pravděpodobně osídlena nejen v helénistickém období, ale také v období kušánském, jak naznačují koncentrace keramiky a pálených cihel tohoto období (GARDIN 1998, 41). Zóna B je pruh široký 700–2000 m jakoby rozšiřující zónu A, na straně u řeky obepíná téměř celý obvod hradeb lokality Kuchna Kala. Plocha této zóny dosahuje 300 ha⁹⁰. Dle Gardina a Francforta se v této zóně mohly nacházet zahrady, pole či sady, ale zároveň s nimi chrámy, vily, ale i skromnější domy (GARDIN 1998, 41). Zóna C – semirurální – se blíží sídelní situaci ve většině pláně; struktury jsou zde koncentrovány do drobných shluků o třech a více malých tepa či skupin tepa. I v této zóně se nicméně vyskytují zlomky opracovaných kamenů, pálených cihel i střešních tašek. Dle autorů se ovšem jedná o primárně agrární prostor (GARDIN 1998, 42). Pokud bychom k ploše lokality Aj Chánúm přičetli zónu A a B, které vykazují jasnou návaznost na opevněné centrum, ajchánumská sídelní aglomerace bude zabírat plochu minimálně 620 ha⁹¹. Při zahrnutí lokalit-struktur zóny C do pomyslného vějíře kolem opevněné lokality (ca 550 ha), bude mít nejbližší

⁸⁸ Gardin uvádí 90 ha (GARDIN 1998, 41), nicméně porovnání rozsahu zóny na plánu se satelitními snímky, které bylo provedeno s největší možnou přesností a s ohledem na na plánu zobrazené krajinné prvky, provedené v prostředí GIS mluví pro rozsah větší.

⁸⁹ Zde autor pouze vychází pouze z mapy: Gardin se k zrnětkám a žernovům v textu nevyjadřuje (GARDIN 1989, 41–42).

⁹⁰ Gardin (*ibid.*) uvádí opět menší rozměry.

⁹¹ Stanovení rozsahu „lokality“ jako takové je obecně problematické: jak je zde ukázáno rozsah reálné osídlené plochy se může markantně odlišovat od plochy, kterou zaujímá samotné, povětšinou dobře změřitelné a poměřitelné tepa.

zemědělské zázemí Aj Chánumu rozlohu (samotný Aj Chánum a lokalitu Kuchna Kala nepočítaje) přibližně 1000 ha různě intenzivně zasídlého a obhospodařovaného prostoru.

Lokality na zbytku pláně je možné na základě prostého pozorování rozdělit do čtyř nebo více velkých shluků, z nichž vystupují skupiny rozmístěné v různé intenzitě podél v historii nebo i v současnosti fungujících kanálů. Vznik minimálně jednoho z nich, nejvýchodnějšího, byl – na základě lokalit, které se k nim vztahují – datován právě do helénistického období (GARDIN 1998, 45–46), ve kterém byla – soudě pouze podle satelitních snímků – pláň zavodněna ještě intenzivněji, než je tomu v současnosti. V obecné rovině je možné 139 jednotlivých lokalit rozdělit na dvě velké oddělené skupiny, totiž skupinu položenou na jihovýchod od popisovaných tří zón Aj Chánumu, a dále a na prostor v severních dvou třetinách pláně. Předělem je již zmiňovaný v antice neosídlený prostor severovýchodně od Aj Chánumu. Hustota osídlení je v helénistickém období i na této rozlehlé ploše veliká: co se týče malých lokalit na pláni, počítaje i zónu C Aj Chánumu, průměrná vzdálenost k nejbližší další lokalitě činí pouhých 492,9 m, střední vzdálenost k nejbližší lokalitě je pak dokonce 377,5 m. Na pláni, jejíž plocha zabírá – i s neosídlenou částí – přibližně 180 km² připadá – počítáme-li všechny lokality nacházející se na ní – na kilometr čtvereční 0,93 lokality.

Jižní skupina, která nahrazuje zaniknuvších sedm drobných achajmenovských lokalit čítá 30 lokalit, v naprosté většině třídy II. Mezi nimi vynikají rozsahem lokality DQ 93 a DQ 102-103 (II-Dk-36, 42), neopevněné skupiny tepa o rozloze 4 a 9 ha. Gardin (GARDIN 1998, 42) je opět interpretuje jako „osady nebo vesnice“. Tyto dvě osídlené plochy vznikly jen přibližně 500 m od místa, kde byla v achajmenovském období osídlena obdobná lokalita DQ 448, na rozdíl od které ovšem tyto dvě lokality uzavírají intenzivně osídlený prostor mezi Aj Chánmem a jižním okrajem pláně.

Severní skupina, rozkládající se též na podstatně větší ploše, čítá celkem 109 lokalit helénistického období. I zde se mezi naprostou většinou malých lokalit objevuje jen pár výjimek: DQ 7 (II-Dk-26), přibližně 13 km od Aj Chánumu spadá s rozlohou 15 ha dokonce do třídy VII. Nad úroveň terénu ovšem relikty nevystupují více než 1 m. Do výše 3 m je dochována podobná koncentrace reliktnů, DQ 154, která ovšem nedosahuje ani polovičních rozměrů (II-Dk-; 6 ha, třída V). Do kategorie IV spadá lokalita DQ 163 (II-Dk-77), kde je – stejně jako v případě DQ 162 – možno i na satelitním snímku velmi dobře rozlišit kontury pravoúhlých budov, které ovšem mohou spadat i do pozdějšího kušánského nebo kušano-sásánovského období, kdy byla tato oblast opět relativně hustě osídlena (GARDIN 1998, 43).

Přibližně 1,5 km na jihovýchod od těchto dvou lokalit se nachází jedno z mála skutečných tepa na této pláni, totiž Kakul (II-Dk-167), spadající do třídy IV. Tato malá lokalita byla nicméně využívána až do předmongolského středověku, a neposkytuje více relevantních informací (GARDIN 1998, 43).

Dle Gardina (GARDIN 1998, 45–46) lze s řeckou přítomností v oblasti velmi dobře spojit vznik kanálu táhnoucího se podél východního okraje planiny (AK 1), zatímco dva kanály (AK 2 a AK 3) situované v centrální části spojuje Gardin již s osídlením doby bronzové a rané doby železné (**Mapa 14**). V helénistickém období musely být ovšem nutně užívány a udržovány taktéž.

5.2.2.3 Pláň Dašt-i Arči a Imám Sáhíb v helénistickém období

Proměnu jistě provázanou s rozvojem sídelní struktury na sousední pláni Dašt-i Kala je možné pozorovat i na pláni Dašt-i Arči, a – v již podstatně menší míře – na pláni města Imám Sáhíb dál na západ (**Mapa 9; 12**). V achajmenovském období byly obě tyto pláně osídleny přibližně stejně slabě: na každé z říčních planin jsou známy pouze dvě malé lokality II. a III. kategorie, respektive v každé oblasti po jednom zástupci od každé. V helénistickém období se situace sousedních oblastí různí: na pláni Dašt-i Arči se ke dvěma nadále fungujícím lokalitám přidává – je nově založeno – 47 lokalit, vytvářejících shluky od sebe vzájemně vzdálené vždy přibližně 3–4 km. Dle své současné podoby⁹² se tento soubor 49 lokalit jeví být pestře rozvrstven, zejména v porovnání s plání Dašt-i Kala, kde se mezi malými lokalitami objevuje omezené množství lokalit nejvyšších velikostních tříd. Na pláni Dašti-i Arči drobné lokality sice jasně převažují (dohromady 26 lokalit třídy I a II, 11 lokalit třídy III), ale relativně početně (9) jsou zastoupeny i lokality tříd V-VIII; pro detailní počty viz (**Graf 8**). Zatímco drobné lokality tvoří nepočtené shluky po celé pláni (přibližně 20×20 km nepočítaje úzký pruh podél řeky směrem na východ), velké lokality se objevují pouze v její centrální a jižní části. Výjimkou je lokalita Čim Kurgan (II-Da-22; třída VII), polokruhové opevněné sídliště, silně připomínající lokalitu Kuchna Kala nacházející se v místě, kde je pláň nejužší, asi 9,5 km od soutoku Pjandže a Kokčy (GARDIN 1998, № 9). V prostoru mezi Čim Kurganem a Aj Chánumem se nachází v rozestupech přibližně 1–2 km čtyři lokality třídy I a II, na jih od Čim Kurganu pak dvě podobně velké lokality.

Dominantní, centrální, pozici na planině jako celku zaujímá (od Čim Kurganu přibližně 15 km na jihozápad) skupina lokalit Kafir Kala (II-Da-28–31), na jejímž místě osídlení určitého druhu fungovalo již v rané době železné (GARDIN 1998, 56). Současná

⁹² Z této skupiny 49 lokalit nejsou převrstveny následujícím osídlením pouze tři.

podoba této skupiny je utvářena pozdějším osídlením kušánského a v omezené míře turkicko-heftalitského období, keramika helénistického období byla nalezena na čtyřech z celkem šesti tepa (*ibid.*). Gardin uvádí (GARDIN 1998, 56), že pozůstatky osídlení pokrývají plochu přibližně 1 km² okolo lokality Kafir Kala (Kafir Kala – Citadela, II-Da-28), opevněného, téměř čtvercového sídliště o ploše 20 ha (třída VII), které mělo dle Gardina (GARDIN 1998, 56) plnit funkci citadely okolního neopevněného osídlení, včetně tří detekovaných tepa vzdálených od hradeb 130–900 m. Těpa Kafir Kala B (II-Da-29) spadá se čtyřmi hektary do kategorie V, zbylá dvě tepa pak do kategorie II. Ve vzdálenosti 2–10,5 km od Kafir Kaly se nachází celkem 25 tepa převážně těch nejdrobnějších kategorií (nepočítaje skupinu Čašma, která je popsána níže, a lokalitu Kirgiz-Tepe (II-Is-2), která se nachází v irigační oblasti Imám Sáhíb. Prostorově je nicméně blíže lokalitám Dašt-i Arči). Tyto lokality, z nichž pět dosahuje třídy III, jsou spíše volně rozmístěny podél kanálů, z nichž některé fungují doposud. Rozměry vynikají na jihu této skupiny, přibližně 8 km od Kafir Kaly umístěná sídliště Kunsaj a Deh Nahr-i Džadíd A: Kunsaj (II-Da-34; 28, 6 ha, třída VIII) je rozlehlé opevněné sídliště s dvěma pásy hradeb ve tvaru pětiúhelníku (vnitřní je možné považovat za opevnění centrálně umístěné citadely). Hradby jsou v současnosti z velké části rozorány. Kulturní vrstvy uvnitř opevnění zřejmě nebyly příliš silné: tento prostor slouží dlouhodobě zemědělským účelům (GARDIN 1998, № 47). Tato lokalita byla osídlena ve druhé fázi rané doby železné, tedy v před-achajmenovské době (LYONNET 1997, 374–376). Ve 6.–4. století pravděpodobně osídlena nebyla (*ibid.*), nicméně mezi helénismem a raným, heftalitským, středověkem byla lokalita osídlena kontinuálně (GARDIN 1998, № 47). Pouhých 450 m na jihovýchod od hradeb Kunsaje začíná téměř pravidelně kruhové opevnění o průměru 320 m patřící lokalitě Deh Nahr-i Džadíd A (II-Da-23; třída VI). Tato lokalita byla nepochybně osídlena již v době bronzové, a v rané době železné, nicméně na základě materiálu není možné určit ve které její fázi (LYONNET 1997, 374–376, GARDIN 1998, № 45). Je tedy otázkou, fungovala-li již před helénistickým obdobím současně s lokalitou Kunsaj, a nebo docházelo-li k posunu obyvatelstva mezi těmito, prostorově úzce spojenými, lokalitami. Na východní straně opevnění je vzhledem k citelnému zesílení kulturních vrstev možné předpokládat drobnou citadelu. Jinak se lokalita Nahr-i Džadíd zdá být svým osudem podobná Kunsaji: intramurální prostor je intenzivně obděláván, využívána byla kontinuálně od helénismu po turkicko-heftalitské období (GARDIN 1998, № 45). Lokalita, na které je možné s jistotou mluvit o osídlení achajmenovského (i helénistického) období je drobná lokalita stojící mezi dvěma řešenými, totiž Nahr-i Džadíd B (II-Da-24, třída II). Otázka, jakou úlohu hrály tyto lokality,

jejichž funkce se vzhledem k morfologii – vykopávkami nebyly nikdy zkoumány – zdá být spíše refugiálního charakteru, bude řešena v následující kapitole práce. V obecné rovině je možné opět odkázat na stať Košelenka a Gaibova o „kruhových městech“ Střední Asie (KOŠELENKO – GAIBOV 2013).

V oblasti, která – na rozdíl od zbytku pláně Dašt-i Arči – nebyla v předchozím období, pokud je známo, osídlena vůbec, totiž v okolí současné vesnice Čašma na samém jihovýchodě této planiny, v již spíše podhorském pásmu, se nachází skupina 11 lokalit různé velikosti, jejichž fungování začíná v helénistickém období. Více než polovina lokalit této skupiny jsou malá tepa (třída I–III), mezi kterými ale vyniká několik relativně rozlehlých skupin tepa (Čašma C, J, K a F; II-Da-12, 15, 19, 20; třída VI). Žádná lokalita této skupiny nenese známky opevnění (GARDIN 1998, 58); nejbližší opevněné lokality sledovaného období jsou ovšem Kunsaj a Nahr-i Džadíd přibližně 6 km daleko.

Hustota rozmístění sídlišť je na pláni Dašt-i Arči oproti pláni Dašt-i Kala výrazně menší: průměrná vzdálenost lokalit od nejbližší sousední je 835,1 m, středová hodnota téhož pak 515,9 m. Vzhledem k relativně malým rozměrům pláně (270 km²) se ovšem sídelní struktura i tak jeví jako kompaktní a vzájemně provázaná s možným centrem v lokalitě Kafir Kala, popřípadě v opevněných sídlištích jako je Čim Kurgan, Kunsaj nebo Nahr-i Džadíd.

V pláni Imám Sáhíb, navazující na pláň Dašt-i Arči je situace podstatně jednodušší: sídelní struktura v helénistickém období sestává z malého shluku tří lokalit skupiny Kurgan-Tepe (II-Is-4–6) v severozápadní části planiny, a třech dalších lokalit rozmístěných v intervalu 10–16 km od sebe v části jižní směrem k pláni Dašt-i Arči. Největší lokalita, Kurgan-Tepe A (II-Is-4) je opevněné čtvercové sídliště o rozloze 3,13 ha (třída III) s malou citadelou v severozápadním rohu, která byla založená v helénistickém období, a osídlena kontinuálně až do islámského středověku (GARDIN 1998, № 137).

5.2.2.4 Spojení mezi pláněmi Dašt-i Kala, Dašt-i Arči a údolím Talokánu v helénistickém období

Spojení mezi plání Dašt-i Arči a údolím Talokánu podél řeku Rúd-i Šahraván (**Mapa 11**) již bylo popsáno výše. Tři z pěti známých lokalit achajmenovského období v úzkém říčním údolí na konci tohoto období zanikly. V severní části údolí ovšem v helénismu vznikl stejný počet nových lokalit podobných (tj. malých, třída I–II) rozměrů, a jedno na jihu údolí, před rozšířením u Talokánu, kde v achajmenovském období žádná sídliště nebyla (srov. skupina Hazar Bagh (II-Hb) v katalogu). Planina Dašt-i Arči byla s oblastí Talokánu propojena údolíčky sezónních toků vedoucích vrchovinou mezi vesnicemi Čašma a Hazar

Bagh. Používání minimálně jedné z těchto možných tras podporují nálezy keramiky na poloze Arči – Kanál (II-Hb-1,2).

Na možné trase mezi Dašt-i Arči a Talokánem začínající u vesnice Kvadža Gar pokračuje osídlení na lokalitě 0413 (II-Kg-1) popsané výše. Na půli cesty (3–4 km západně) mezi ní a ústím údolím Rúd-i Šahravánu se v helénistickém období objevují čtyři drobné lokality Tamall A–D (II-Kg-4–7). Lokalita Tamall A jako jediná dosahuje třídy II.

5.2.2.5 Údolí Talokánu v helénistickém období

Z deseti lokalit achajmenovského období v údolí Talokánu (oblasti Talokan, *II-Ta*, a Čašma Šer, *II-Cs*; **Mapa 8**) zanikají na konci tohoto období čtyři, dvě v severní části údolí (II-Ta-9, 14) a dvě v části jižní (II-Cs-6, 8). Sídlní soustavu obohacuje 18 nových lokalit helénistického období, koncentrovaných jasně podél dvou linií v západní části údolí (z nově osídlených lokalit se lineárnímu schématu vymyká pouze lokalita Ab Sarina (II-Ta-1, třída II.), a osamoceně stojící Tepe Abdal (II-Ta-16, třída I) nacházející se na vyvýšenině Orta Buz uprostřed údolí.

Severní linie se jasně táhne podél relativně útlého toku Rúd-i Šahraván, z jehož vody pravděpodobně v helénistickém období žilo 12 lokalit, 7 z nich ve východní části údolí a 5 v části severozápadní, v místě kde se údolí zužuje směrem na Hazar Bagh. Lokality jsou podél toku rozmístěny relativně řídko (průměrná vzdálenost mezi sousedními sídlišti je 1082 m, střední vzdálenost pak 928 m). Mezi lokalitami I. a II. třídy vyniká – stejně jako v achajmenovském období – pouze lokalita Parčau B (II-Ta-13, třída III).

Jihozápadní linie je situovaná na vysoké říční terase nad řekou Chanabád (která je v Talokánu známa jako Talokán) na samém okraji Talokánského údolí, v místě, kde se zužuje směrem ke Kundúzu. Tato skupina je podstatně hustěji rozmístěná⁹³. Tři lokality dosahují třídy III, zbylé I-II.

Největší lokalitou údolí je i v helénistickém období opevněná kruhová lokalita Kurgan-Tepe (II-Cs-7, třída V), která ovšem zůstává v jihovýchodní části údolí osamocena.

5.2.2.6 Menší horská údolí: Kalafgan, Farchar, Bangui a Iškamiš v helénistickém období

Oproti achajmenovskému období, kdy byla malá horská údolí na jih a východ od Talokánu spadající do povodí Kundúzu osídlena jen velmi řídko, nebo vůbec⁹⁴, jsou v helénistickém období osídlena údolí Kalafganu, Farcháru, řeky Bangui i Iškamiše (**Mapa**

⁹³ Průměrná vzdálenost k sousední lokalitě 452 m, střední vzdálenost 445 m.

⁹⁴ V rané době železné obecně byly – nikterak hustě – osídlena pouze údolí Kalafganu a Farcháru (LYONNET 1997, 364; 374–375).

11) relativně intensivně. Zejména v posledním jmenovaném údolí jsou doklady helénistického osídlení prvními doklady osídlení vůbec, a to hned v počtu osmi lokalit. V těchto údolích spadají lokality v naprosté většina do tříd I a II; pouze lokalita Farchar A1 dosahuje třídy III. V údolí Iškašmiše je do helénistického období datováno jedno sídliště třídy V (Kajnar-Tepe, II-Ik-5) a jedno třídy VI (Iškamiš Bala Hissar, II-Ik-4). Obě tato sídliště jsou ale silně převrstvena pozdně-antickým a středověkým osídlením (GARDIN 1998, № 374, № 398). Jak již bylo konstatováno, údolím Iškamiše vede (vedle níže ještě zmiňované cesty údolím Baghlánu) jedna z nejdůležitějších přirozených cest přes Hindúkuš. Iškamišské údolí je ze sledovaných největší, a také nejhustěji osídlené: v helénistickém údolí funguje ve zbylých údolích celkem 12 drobných lokalit: dvě v údolí Bangui, dvě v údolí Farcháru, sedm v údolí Kalafganu (včetně opevněné Bala Hissar, II-Ka-2, třída III) a jedna v údolí říčky Rúd-i Šor, která spojuje Kalafgan s Talokánem. Údolí Farcharu je napojené na trasu k průsmyku Anžuman, zatímco údolí Kalafganu je orientované spíše na vysokohorské trasy na východ, do prostoru Váchánského úvalu a prostoru na sever od něj.

5.2.2.7 Oblast Kundúzu v helénistickém období

Poslední velkou oblastí druhého regionu Baktrie je okolí Kundúzu (**Mapa 11**), jehož východní část se nachází v podhorské oblasti, ovšem na severozápad se již otevírá do turkeštánských planin směrem k Amudarji. Z 16 známých lokalit achajmenovského období není osídlení ke konci čtvrtého století přerušeno na 7, tedy na méně než polovině. V helénistickém období vzniká v oblasti Kundúzu celkem 20 nových lokalit: Zatímco v severní části oblasti, na pravém břehu řeky Chánabád, se osídlení vyvíjelo spíše kontinuálně, zahuštěním stávající sídelní situace 4. století př. n. l., na pravém břehu došlo k radikální proměně osídlení: všechny zaniknuvší lokality achajmenovského období se nacházejí na této straně řeky. Jedinými dvěma lokalitami na tomto břehu, kde je možné pozorovat sídelní kontinuitu je tak lokalita Kanum B (II-Kz-13, třída I) ležící na samém břehu současného říčního toku, a největší sídliště této oblasti, Kundúz Bala Hisar (II-Kz-19). Sedm zaniknuvších lokalit bylo v této oblasti nahrazeno sedmi novými, které zaujímají v terénu odlišné rozestavení: lokality jsou na velkém území rozmístěny řídce – dvě ve dvojicích dvojicích, tři stojí samostatně – s rozestupy přibližně od tří do patnácti kilometrů. Jako lokalitu stojící ve středu nejen levobřežních lokalit, ale i celé oázy je možné vnímat rozlehlé tepa Kundúz Bala Hisar (II-Kz-19) nacházející se v centru současného města, byť ostatní lokality jsou okolo něj rozmístěny spíše volně. Stejně jako v případě vrstev achajmenovských, i u vrstev helénistických je nutno konstatovat, že jejich rozsah není znám (HACKIN 1959).

Podobný závěr je nutné konstatovat též o veliké, v její jižnější části oázy samostatně stojící lokalitě Aliábád (II-Kz-2; třída VIII), která byla od helénistického období osídlena kontinuálně až do mongolského vpádu do oblasti (BALL 1982, № 29). Lokalita je nicméně umístěna na strategicky vhodném místě v ohybu řeky Kundúzu na trase do Baghlánu a k Hindúkuši, a její tvar a rozsah jsou do značné míry definovány výběžkem, na kterém se nachází. Zbylé lokality nacházející se v jižní části oázy Kundúzu odpovídají měřítkům nejběžnějším v celém regionu, a spadají tak do třídy I a II s výjimkou lokality Kanum A (II-Kz-12), která spadá do třídy IV.

Na pravém, severním, břehu Chánabádu jsou všechny lokality vyjma lokalitu Darvaza Kam (II-Kz-9; třída III) koncentrovány v již výše popisované aglomeraci v blízkosti vesnice Kungurát: v helénistickém období jsou v této aglomeraci osídleny lokality Kungurát A–L, M–P, Čok-tepe a Čul-i Abdan (II-Kz-7, 8, 20–33), tedy celkem 16 lokalit rozmístěných na ploše přibližně 16 km². pět lokalit spadá do třídy I, jedna lokalita do třídy II, tři lokality do třídy III a tři do třídy IV. U tří není velikost známá. Ty největší, Kungurát N a Čul-i Abdan byly osídleny již v achajmenovském období, v helénistickém období přibývají zejména lokality nejmenší (GARDIN 1998, 84). Okolí Kungurátu je relativně hustě засídleno (průměrná vzdálenost k sousední lokalitě je 803 m, střední vzdálenost 593 m), a nedosahovaly-li lokality Kundúz Bala Hisar a Aliábád v helénistickém období svých současných rozměrů, je daleko pravděpodobnější, že centrem Kundúzske oblasti byla spíše tato koncentrace drobných lokalit.

Na západ od Kundúzske oázy, podél dolního toku Kundúzu nebyly objeveny žádné lokality achajmenovského období. Čtyři lokality helénistického období, které byly v této oblasti detekovány se nacházejí až v prostoru samotného ústí Kundúzu do Amudarji, respektive na západ od něj. Přibližně pět kilometrů na západ od ústí řeky se nachází skupina malých lokalit Kuluch-Tepe A–C, z nichž jen jedna dosahuje třídy II. Další dvanáct kilometrů na západ, na přirozeně vyvýšeném výběžku nad Amudarjou, která se v tomto místě zužuje⁹⁵, se nachází lokalita Chišt-Tepe (II-Ku-1, třída V). Dle povrchu lokality se zdá, že toto sídliště mělo drobnou citadelu na východní straně, a se vši pravděpodobností bylo opevněné. Gardin uvádí, že při nízkém stavu vody jsou na místě vidět pozůstatky starého mostu (GARDIN 1998, 87). Dále uvádí, že na této lokalitě byl v roce 1946 nalezen tvz.

⁹⁵ Na protějším břehu (v Tádžikistánu) se nacházejí struktury indikující přítomnost protilehlé lokality o rozměrech minimálně 160×120 m. Je možné, že se jedná o lokalitu, kterou uvádí Družinina (DRUZHININA 2016, 54–55) pod číslem 405 aniž by jí zmiňovala mezi lokalitami datovatelných do helénistického nebo achajmenovského období.

Kundúzskej poklad: soubor 628 stříbrných předmětů, mezi kterými převažovaly řecko-baktrijské tetradrachmy.

60 km na jih od oázy Kundúzu, na horním toku stejnojmenné řeky v údolí Baghlánu, byla detekována jediná lokalita helénistického období, totiž Bus-i Šan (II-Ba-1, třída II) položená na přímé cestě z Kundúzu k důležitým průsmykům Salang a Kaošan spojujícím severní a jižní podhůří Hindúkuše. Pro achajmenovské osídlení této oblasti nejsou žádné doklady.

5.2.3 Region II: Shrnutí

Druhý baktrijský region se na základě archeologických dokladů zdá být po polovině 4. století př. n. l. relativně konsolidovanou oblastí s hustou sítí převážně drobných sídel, která jsou koncentrována především ve třech oblastech, totiž na pláni Dašt-i Arči, v údolí Talokánu, kundúzskej oáze, a v horských údolích, které tyto oblasti spojují. Ostatní údolí byla osídlena spíše řídko nebo vůbec, zřejmě v návaznosti na tato centra, kde nejpozději od druhé fáze rané doby železné vznikala větší opevněná sídliště. Převažujícím prvkem této sídelní sítě je ovšem jednoznačně malé sídliště třídy I – II.

Proměna osídlení v helénistickém období se projevuje přerušением osídlení na 30 ze 74 lokalit achajmenovského období: ve všech třiceti případech se jedná o lokality malých rozměrů; na větších lokalitách pokračuje osídlení bez přerušení. Úbytek osídlených sídlišť je vynahrazen nárůstem sídelní struktury, které se projevuje dvěma způsoby: 1) Navyšováním hustoty osídlení ve všech již osídlených oblastech. 2) Rozšiřováním již osídlených oblastí a osidlováním oblastí, které nebyly v achajmenovském období osídleny, zejména v horských údolích na jihovýchodě regionu (Iškamiš, Farchár, Baghlán), ale i u ústí řeky Kundúzu do Amudarji.

Osídlení helénistického období zde do značné míry navazuje na osídlení období předchozích: osídlena jsou znovu i sídliště, která pravděpodobně v achajmenovském období osídlena nebyla: zejména se jedná o velká opevněná sídliště na pláni Dašt-i Arči (Čim Kurgan, Kunsaj, Nahr-i Džamšíd A a Kafir Kala). Pochází-li opevnění těchto sídlišť – Kafir Kalu ponechme stranou – již z před-achajmenovského období, jak se domnívají Košelenko a Gaibov (KOŠELENKO – GAIBOV 2013, 207), a jak o tom uvažoval i Gardin (GARDIN 1995), musela jejich mohutná opevnění, která jsou mnohde dobře viditelná i v současnosti, být na konci čtvrtého století ještě v relativně dobrém stavu i v případě, že nebyla v achajmenovském období vůbec využívána. Pro nově přichozí Řeky pak mohla tato sídliště velmi dobře posloužit jako opěrné body. Co se týče sídelních aglomerací drobných lokalit, zdá se, že

sídelní struktura achajmenovského období je v helénistickém období spíše přijata a „zahuštěna“ či rozhojněna, než že by byla nahrazena strukturou novou; zejména to platí v oblasti Dašt-i Kaly, Talokánu a v severní části oázy Kundúzu. Naprostá většina nově založených sídel (celkem 212) jsou drobné lokality třídy I a II. V celkovém součtu (viz též **Graf 5**) tvoří lokality třídy I a II 75,6% z celkového počtu známých lokalit. V achajmenovském období – s podstatně menším počtem lokalit – se tento podíl rovnal 66,2%, takže z hlediska složení sídelní struktury nedošlo k zásadní změně. K té samozřejmě došlo, co se počtu lokalit týče: v helénistickém období se počet lokalit rovná více než čtyřnásobku (432%) osídlení období achajmenovského. Stejným způsobem dochází i k nárůstu plochy, kterou sídliště zabírají (viz **Graf 9**): z necelých 177 ha achajmenovského období na 645 ha v období helénistickém⁹⁶. Informace, které se pro ostatní tři regiony nedostávají nabízí Gardinův tým (LYONNET 1997, 114; 151), totiž porovnání předpokládané zavodněné plochy v tomto regionu (viz **Tab. 3**) vypočtený na základě rozmístění lokalit v rámci jednotlivých irigačních oblastí: pro achajmenovské období se předpokládá 89 800 ha, pro období helénistické 95 900 ha. Je možná překvapivé, že rozdíl zavodněného území není na rozdíl od všech ostatních porovnávaných čísel příliš velký. Tento malý rozdíl je ovšem způsoben tím, že ve většině případů jsou v helénistickém období osídleny ty samé oblasti, které byly osídleny a zavodňovány již v achajmenovském či před-achajmenovském období (LYONNET 1997, 149–150). Intensivnější musel být v rámci těchto irigačních zón pouze reálný odběr vody způsobený podstatně větší hustotou osídlení. Nově osídlené oblasti – převážně malá horská údolí – se pak ve výpočtu téměř neprojevují, protože k zavlažování dochází vyvedením vody přímo z řeky do její bezprostřední blízkosti bez použití složitějšího systému kanálů, jak tomu je ve větších planinách a údolích.

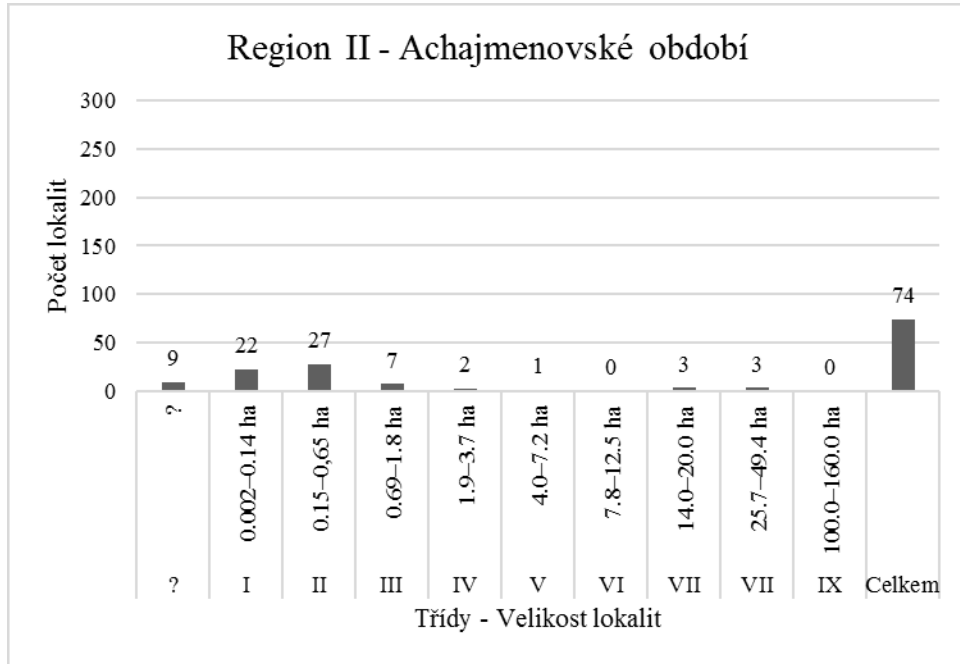
Největší koncentrace osídlení vzniká v helénistickém období jasně v nejbližším okolí lokality Aj Chánum, která se jeví být centrem celé oblasti. S větší vzdáleností od tohoto centra se postupně snižuje hustota osídlení. Na samém, Aj Chánumu přilehlém, pláni Dašt-i Kala se v helénistickém období nachází celkem 162 lokalit, tedy lehce přes 50% všech sídlišť helénistického období v druhém baktrijském regionu. Na pláni Dašt-i Arči se nachází helénistických lokalit 49 (15% z celkového počtu): pouhých 35% sídlišť helénistického období jihovýchodní Baktrie je rozmístěno ve všech zbylých údolích a na říčních terasách. Podobný jev je nicméně možné sledovat i v období achajmenovském, byť v menším měřítku:

⁹⁶ Toto číslo je samozřejmě ovlivněno tím, že téměř veškerá data pocházejí z prospekcií, a přesný rozsah osídlení ve sledovaném období není možné stanovit.

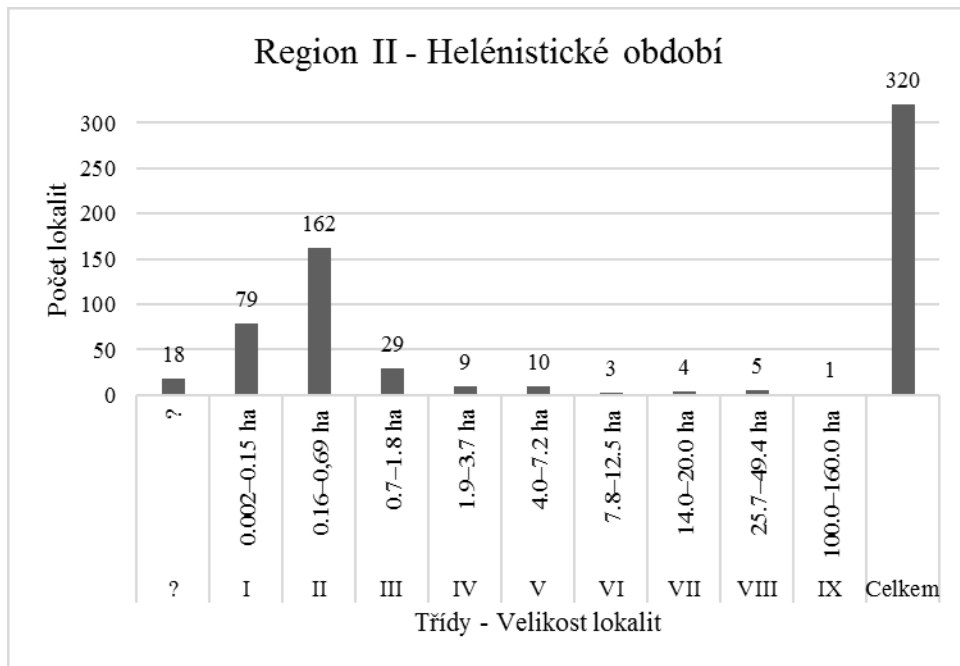
zde tvoří počet lokalit na pláni Dašt-i Kala, nejhustěji osídlené též v achajmenovském období, 34% z celkového množství lokalit v jihovýchodní Baktrii.

Výjimečným prvkem, který se ve východní Baktrii na konci čtvrtého století př. n. l. objevuje nově je pak samotný Aj Chánum, jakožto – na dosavadní poměry – enormně velké opevněné sídliště, které na sebe bezprostředně váže několikanásobně větší intenzivně osídlený prostor (Zóna A a B) mimo hradby, a které v sobě spojuje snad všechny myslitelné aspekty starověkého osídlení, tedy funkci obytnou, fortifikační, vojensky strategickou, ekonomickou včetně správy nerostných surovin (BERNARD – FRANCFORT 1978, 49–51), správně-administrativní i kultovní⁹⁷.

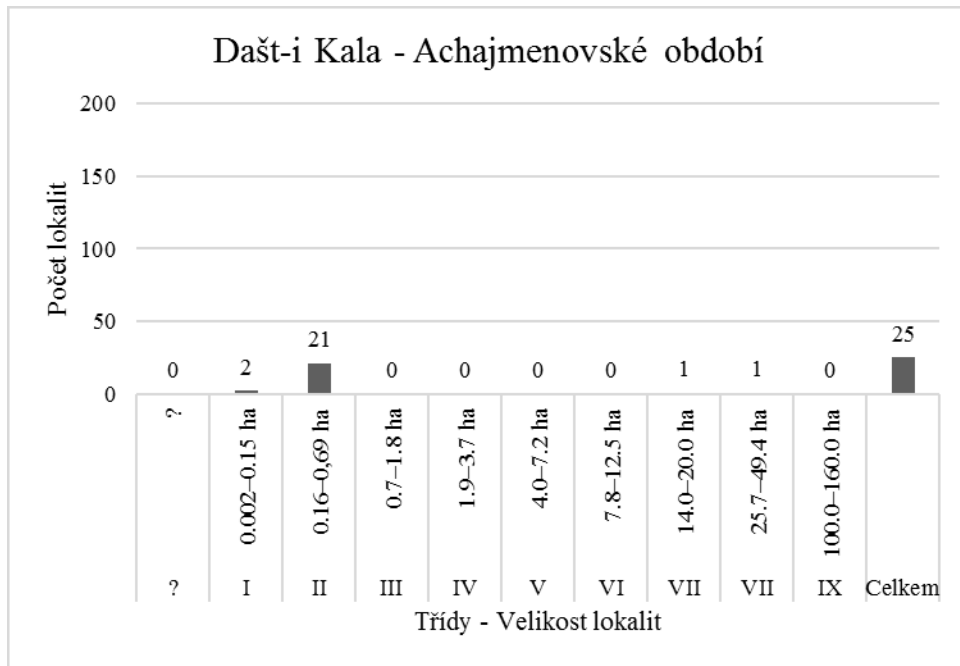
⁹⁷ Výjimečnost tohoto místa je ovšem možná dána spíše stavem bádání o fungování ostatních velkých sídel, které v sobě mohly snoubit tyto funkce taktéž, nicméně doklady toto potvrzující stále čekají na odkrytí. Tomuto tématu se věnuje oddíl 6.1.1 následující kapitoly.

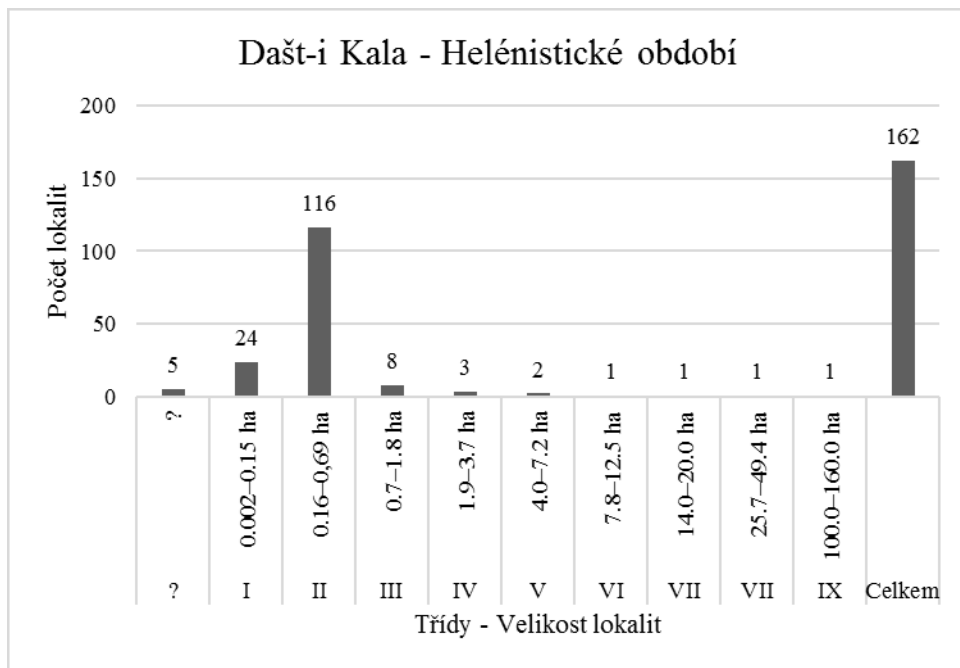
Graf 4: Region II. Hierarchie sídlišť achajmenovského období

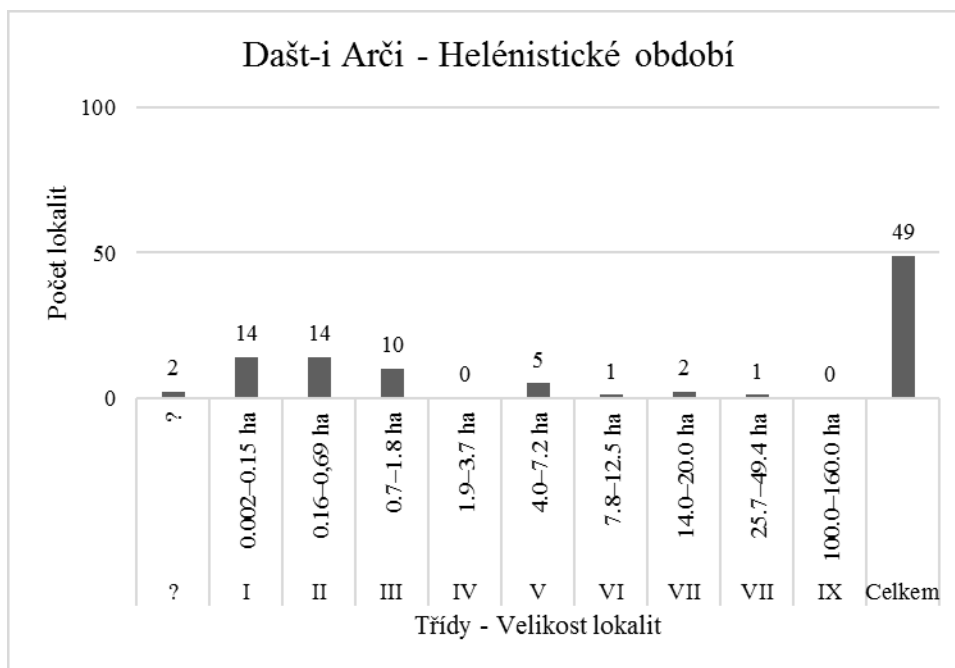
Graf 5: Region II. Hierarchie sídlišť helénistického období

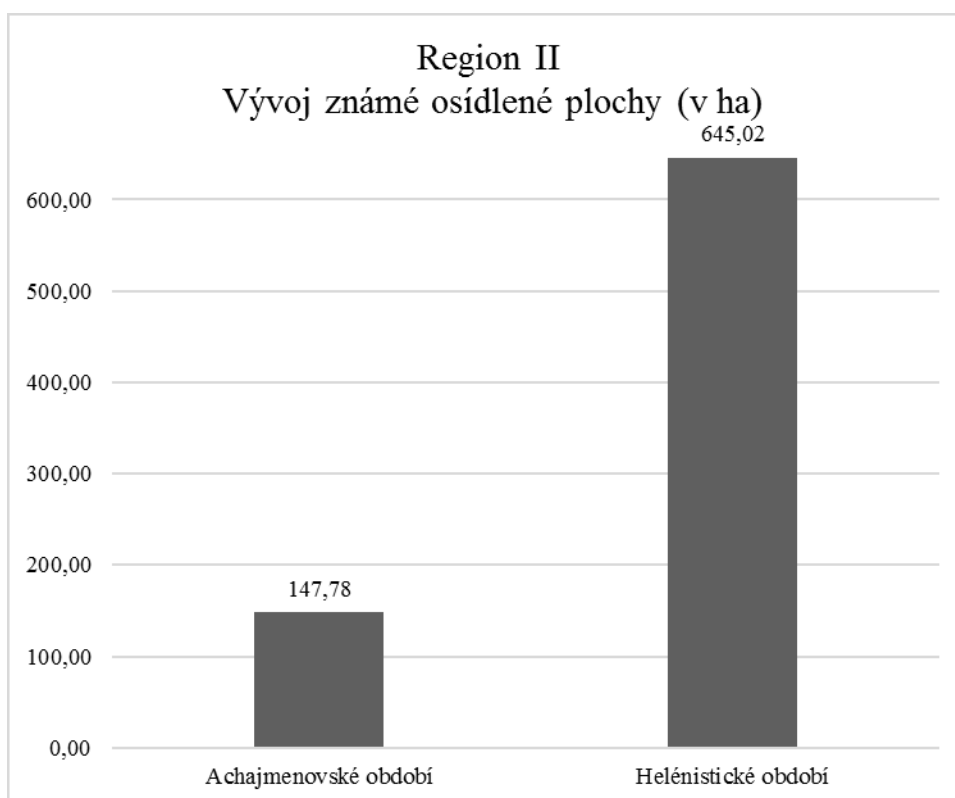
Graf 6: Dašt-i Kala. (Reg. II). Hierarchie sídlišť achajmenovského období

Graf 7: Dašt-i Kala (Reg. II). Hierarchie sídlišť helénistického období

Graf 8: Dašt-i Arči (Reg. II). Hierarchie sídlišť helénistického období

Graf 9: Region II. Vývoj známé osídlené plochy v rámci sídlišť⁹⁸

⁹⁸ Uvedené hodnoty jsou vyvozeny z dat shromážděných v naprosté většině na základě povrchových sběrů, a je pravděpodobné, že u převrstvených lokalit byly rozměry jiné, než jaké bylo možno změřit. Do výpočtu nebyly započítány extramurální urbánní a semiurbánní zóny A a B Aj Chánumu. (650 ha).

Oblast	Achajmenovské období (ha)	Helénistické období (ha)
Dašt-i Kala	14300	16800
Dašt-i Arči	16000	16000
Askalon	1500	1500
Kundúz, dolní tok	(řeka)	2000
Bangui	(řeka)	(řeka)
Chajab	(řeka)	(řeka)
Čašma	-	1000
Činsaj	-	500
Čašma Šer	1500	1500
Čička	-	100
Farchar	(řeka)	(řeka)
Hazar Bagh	-	1500
Chvadža Gar	-	1000
Imám Sáhib	25000	25000
Kalafgan	(řeka)	(řeka)
Kokča	(řeka)	(řeka)
Kundúz	19000	19000
Rúd-i Iškamiš	(řeka)	(řeka)
Rúd-i Šahraván	(řeka)	(řeka)
Rostak	(řeka)	(řeka)
Šách-Tepe	1500	-
Talokán	10500	10000
Jangi Kala	(řeka)	(řeka)
Zard Kamar	500	-
Celkem	89800	95900

Tab. 3: Region II. Předpokládaná plocha zavodňovaného území v achajmenovském a helénistickém období. Převzato a upraveno podle: LYONNET 1997, Tableau XVI; XX.

5.3 Region III: Povodí řek Darja-i Chulm, Balcháb a Safíd

Na území třetího baktrijského regionu, jihozápadní části Baktrie, byla v achajmenovském a helénistickém období osídlena povodí tří řek, která v rozsáhlých planinách tvoří vnitrozemské delty; Darja-i Chulm zavodňuje oázu Taškurganu (Chulmu), na řece Balcháb se rozkládá oáza Balchu, a na řece Safíd oáza Šeberganu. V oáze Andchoje rozkládající se na stejnojmenné řece nebylo doposud detekováno osídlení ani jednoho ze sledovaných období. Všechna achajmenovská či helénistická sídliště (69) se v tomto regionu nachází v nížinných oázách s jedinou výjimkou, lokalitou Češme Šafa (III-Bj-1,2), která je situována před ústím údolí řeky Balchábu do nížin, tedy ještě v horském údolí této řeky. Tři osídlené oblasti budou představovány v pořadí od východu na západ ve shodě se směrem v jakém je představovaná celá Baktrie.

Specifikem oblasti jsou zmíněné vnitrozemské delty, které ovšem v historii vždy neodpovídaly současným „vějířům“ říčních ramen, která je možno pozorovat na mapě. Geomorfologicky jsou tyto útvary definovány jako náplavové kužely (na příkladu oázy Balchu viz BESEVAL – MARQUIS 2009, 1036–1046) po nichž se vodní toky mohou postupně vlivem tektonicky oblasti, nebo nárazovým navýšením průtoku posunovat (*ibid.*). Vyschlá koryta ovšem mohou být velmi dobře propojena s aktivními kanály, a jejich funkce tak může být v určité míře uměle obnovována. Tyto aktivity je možné pozorovat zejména v případě řeky Balchábu (BESEVAL–MARQUIS 2009, 1037).

5.3.1 Region III: Achajmenovské období

V Achajmenovském období bylo na území jihozápadní Baktrie osídleno celkem 48 lokalit⁹⁹: 15 v oáze Taškurganu, 32 v oáze Balchu a 1 v oáze Šeberganu. Mimo samý severozápad oázy Balchu a na východě oázy Taškurganu, v místech, kde v obou případech v současnosti již převažují písečné duny a takyry, jsou jednotlivá sídla rozmístěna na rozlehlém území relativně řídko: větší lokality stojí spíše osamoceně, lokality menší vytvářejí nevysoký počet shluků (**Mapa 17**).

5.3.1.1 Oáza Taškurganu v achajmenovském období

Soudě podle družicového snímku, a od současného Chulmu se rozbíhajících ramen řeky Darja-i Chulm, bylo v historických obdobích zemědělství v této oblasti možné – oproti

⁹⁹ Lokalita Češme Šafa je vedena jako lokality dvě, totiž Kafir Kala (III-Bj-2) a Dolní město (III-Bj-1) nacházející se na druhé straně řeky.

současnému stavu – spíše dále po proudu, na koncích viditelných ramen, jak tomu napovídá i rozmístění sídlišť achajmenovského období. Všechny lokality osídlené v achajmenovském období vyjma jednu, jsou koncentrovány na samém západě dnes již vyschlé delty. Naproti tomu lokalita Ajatan-Tepe (III-Ts-1) je umístěna osamoceně na severozápadním okraji oblasti. Jedná se o rozlehlé (14,3 ha, třída VII) opevněné sídliště téměř pravidelně čtvercového půdorysu, které bylo osídleno kontinuálně od achajmenovského po kušánské období (BALL 1982, № 65)¹⁰⁰.

Přesnou strukturu sídelní aglomerace, která byla detekována (SARIANIDI 1977, 111) na protější straně oázy, není možné dost dobře popsat: většina lokalit je známá pouze ze Sarianidiho velmi stručného popisu, který zde detekoval sídelní aglomeraci dvanácti sídlišť (Naibabad 5–16; III-Ts-2, 4–14) achajmenovského období, která měla navazovat na ranější osídlení zastoupené lokalitami Naibabad 1–4 situovaných dál na severozápadě. Přesné umístění je ovšem známo jen v případě lokality, kterou Sarianidi označuje za centrální lokalitu tohoto seskupení (SARIANIDI 1977, 111), totiž Naibabad 16 – Burat-Tepe C (BALL 1982, № 141C; KRUGLIKOVA 2005, № 282)¹⁰¹, a dále v případě lokality Naibabad 5 (KRUGLIKOVA 2005, № 253). Kruglikova (KRUGLIKOVA № 252) uvádí, že keramika – pravděpodobně – achajmenovského období byla nalezena též na lokalitě Naibabad 4 – Šor-Tepe (III-Ts-21). Sarianidi popisuje lokality této skupiny jako malé a neopevněné, s výjimkou lokality Burat-Tepe C (Naibabad 16; III-Ts-2; 1,9 ha – třída IV) a Naibabad 8 (Tepe Sufi, III-Ts-7; 0,8 ha – třída III), které měly vynikat velikostí a být opatřeny hradbou. V prostoru mezi jednotlivými malými tepe se mělo nacházet množství keramiky datované do stejného období jako tepe (SARIANIDI 1977, 111). K těmto celkem třinácti lokalitám lze připočítat ještě podobnou lokalitu čtrnáctou, totiž Deh Nau C (BALL 1982, № 289C; 1,25 ha – třída III). Kruglikova (KRUGLIKOVA 2005, 362) se ovšem domnívá, že tato lokalita detekovaná Gouinem¹⁰² je totožná se Sarianidiho Naibabadem 2 a 3, datací do achajmenovského období ovšem nerozporuje, právě naopak, i když Sarianidi (SARIANIDI 1977, 111) takovou datací pro příslušné lokality neuvádí. S jistotou je možné konstatovat, že na západě Taškurganské oázy fungovala ve čtvrtém století př. n. l. intenzivní aglomerace spíše menších lokalit achajmenovského období navázaných na centrální, nepřilíživě velkou, nicméně opevněnou

¹⁰⁰ Veškeré dostupné informace pocházejí z krátkého popisu P. Gouina u Balla. Zpráva z prospekce nebyla nikdy publikována (BALL 1982, 42).

¹⁰¹ Též „Bura-Tepe“ (KRUGLIKOVA 2005, 363).

¹⁰² I zde se jedná o Gouinovy nepublikované prospekce (BALL 1982, № 289).

lokalitu Burat-Tepe C (Naibabad 16). Rozsah této aglomerace není vzhledem k vágnosti informací jasný, Deh Nau C je nicméně od Burat-Tepe C vzdáleno 8,2 km, a obě zbylé lokality, jejichž poloha je známa, se nacházejí mezi nimi. Této vzdálenosti se tedy rovná minimální rozsah skupiny.

5.3.1.2 Oáza Balchu v achajmenovském období

32 známých lokalit achajmenovského období v oáze Balchu lze dle jejich rozmístění rozdělit na dvě skupiny: velké, spíše samostatně stojící opevněné lokality (Češme Šafa; III-Bj-1, 2, Balch; III-Bo-2, Mundik-Tepe; III-Bo-6, Dašt Bargah; III-Bo-3, a Altyn Diljar-Tepe¹⁰³; III-Bs-15), které jsou – až na poslední jmenovanou – všechny situovány v jižní části současné oázy, a početnou skupinu lokalit menších rozměrů, mezi kterými převažují ty neopevněné, rozmístěnou na prostoru přibližně 180 km² na druhé straně oázy, za její současnou severozápadní hranicí.

Češme Šafa (**Obr. 9**) je – jak už bylo zmíněno – jedinou známou lokalitou achajmenovského období ve třetím regionu Baktrie, která neleží v jeho nížinné části. Umístěná je v závěrečné části říčního údolí Balchábu, v ohybu řeky nad místem, kde se toto údolí začíná otevírat do planiny. Minimálně v současnosti slouží toto údolí jako cesta k průsmykům Šibar a Hadžigak, které spojují oblasti Balchu s Kábulem. Polohou, ale i rozměry a dispozicí se lokalita do značné míry podobá lokalitě 0412 (II-Kg-1) popsané výše v rámci regionu II. Češme Šafa je nicméně nepochybně opevněná (BESEVAL – MARQUIS 2007, 1871; BESEVAL – MARQUIS 2008, 983–987; FOUACHE – MARQUIS – BESEVAL 2009, 1026–1030), a sestává ze dvou hlavních částí oddělených řekou, totiž malé pevnůstky Češme Šafa – Kafir Kala na pravém břehu (III-Bj- ; třída II) a rozlehlého opevněného sídliště třídy VIII, které plně překrývá přírodní platformu na které je situováno: ve třídě VIII je Češme Šafa v rámci veškerých sledovaných sídlišť tou největší: větších rozměrů dosahují v Baktrii achajmenovského a helénistického období pouze lokality třídy XI, tedy Aj Chánúm, Tacht-i Sangin – Město, a Bala Hisar Balchu. Tato lokalita je jen na několika místech převrstvena pozdějšími – pozdně-antickými a středověkými – zásahy (BESEVAL – MARQUIS 2008, 985–986). Zánik lokality, pravděpodobně na závěr achajmenovského období, byl – minimálně na části lokality – doprovázen požárem (FOUACHE – MARQUIS – BESEVAL 2009, 1029). Nález kamenného oltáře, který byl interpretován jako oltář ohně (BESEVAL – MARQUIS 2008, 987) indikuje, vedle dalších, i kultovní funkci sídliště.

¹⁰³ Jak bude ukázáno níže, sídelní situace v bezprostřední blízkosti Altyn Diljar-Tepe není úplně jednoznačná.

Pouze přibližně 25 km od Češme Šafa po proudu Balchábu podél jednoho z ramen vnitrozemské delty se nachází největší známé sídliště achajmenovského období, a též sídliště, které je možné vnímat jako centrum celého III. regionu, silně opevněnou citadelu Balchu, Bala Hisar (II-Bo-2, třída IX; **Obr. 10, 11**). Ne-úplně pravidelné kruhové opevnění je členěno šesti různě velkými a v různých rozstupech umístěnými bastiony. Při průměru 1000–1200 m dosahuje plocha opevněného prostoru 100 ha. Lokalita je silně převrstvena následujícím antickým i středověkým osídlením, a o její vnitřní podobě ve sledovaném období tak není možné mnoho říct (BALL 1982, № 99). Keramický materiál vyšlý ze systematických sondáží (GARDIN 1957, zejm. 28–30; 43–47) a stratigrafického řezu na hradbě lokality (BESEVAL – MARQUIS 2009, 1025; BESEVAL – MARQUIS 2009, 980) nicméně prokazuje, že lokalita byla osídlena ve své plné rozloze jak v achajmenovském, tak v helénistickém období (pro nové zpracování keramiky z Balchu viz MAXWELL-JONES 2015). Osídlení achajmenovského období v prostoru okolo samotné opevněné lokality je ovšem stále otázkou, respektive žádné odhalené struktury mu doposud nenaznačují (BESEVAL – MARQUIS 2009, 1024–1025). Na základě dostupných dat se tak zdá, že tato velká lokalita byla v achajmenovském období v prostoru centrální části dnešní oázy osamocená: na nejbližší lokalitě (Mundik-Tepe; III-Bo-6, třída IV) bylo nalezeno „jen několik achajmenovských střepů“ (BALL 1982, № 745), a další nejbližší známá lokalita, Češme Šafa, je vzdálena 25 km, jak již bylo zmíněno, tedy přibližně jeden den cesty. Veškeré další lokality achajmenovského období se nacházejí ve vzdálenosti minimálně 40 km vzdušnou čarou na severozápadním a jihozápadním okraji současné oázy. Právě na jihozápadě oázy je obdobně osamoceně umístěna i relativně velká kruhová opevněná lokalita Dašt Bargah (III-Bo-3, třída VI), jejíž hradba je – soudě podle družicového snímku – členěna dvaceti šesti bastiony hustě rozmístěnými v pravidelných intervalech¹⁰⁴. Tato lokalita je známa pouze z velmi předběžného reportu nedávných prospekcií v oblasti (BESEVAL – MARQUIS 2007, 1869; BESEVAL – MARQUIS 2008, 989), a je možné, že publikace těchto prospekcií přinese jiné výsledky.

Naprosto odlišnou sídelní situaci skýtá relativně malý, ovšem intenzivně osídlený prostor na severozápadě oázy¹⁰⁵, poblíž vesnic Nička a Farukabád, které tvoří samotný okraj

¹⁰⁴ Pouze při zběžném projití družicových snímků v okolí této lokality je možné najít celou řadu tepa, která doposud nebyla žádným způsobem publikována, nebo se informace o nich k autorovi nedostaly. Zejména zajímavá je – pouze 850 m od Dašt Bargah umístěná – kruhová lokalita s dvojitou hradbou o průměru 140 m, která se jeví být jakousi satelitní zmenšeninou známé lokality.

¹⁰⁵ Celá tato oblast byla zkoumána mezi lety 1969–1976 Sovětsko-Afghánskou archeologickou expedicí. Výsledky (nehledě na období) jsou prezentovány především v sérii *Древняя Бактрия* (KRUGLIKOVA

současného osídlení oázy (skupina Balch – Sever). Na východě této skupiny, respektive přibližně 8 km od ní, se rozkládají pozůstatky sídliště, které by bylo na první pohled možné zařadit spíše mezi ta již zmíněná, totiž velké, osamocené, opevněné lokality. Altyn Diljar-Tepe (III-Bs-15, třída VIII), sestává z kruhové hradby o průměru 670–700 m s bastiony a v jejím centru položené obdélné citadely, která je sama chráněna dojitou hradbou opět opatřenou bastiony. Nižší prostor mezi citadelou a hradbou byl v době výzkumů plně zakryt pískem (KRUGLIKOVA – SARIANIDI 1976, 12; KRUGLIKOVA 2005, № 196), a vykopávkami bylo zkoumáno jenom opevnění lokality (KRUGLIKOVA 1984b, 47–49). S opevněným sídlištěm byla pravděpodobně úzce svázána rozlehlá, 1 km na jihovýchod umístěná budova o rozloze přibližně čtvrt hektaru sestávající ze šestnácti místností a velkého dvora (Altyn Diljar-Tepe II: III-Bs-15, třída II; KRUGLIKOVA 1984b, 48–49). Kruglikova se zmiňuje o rozptylech keramiky achajmenovského období a pozůstatcích oddělených domů (stejného data?) několik kilometrů na sever od lokality (KRUGLIKOVA 2005, 345)¹⁰⁶. Bližší popis Kruglikova nepodává, nicméně se zdá, že tyto sídelní relikty, které je zřejmě možné ztotožnit se skupinou drobných lokalit v řadě za sebou detekovanou mezi lety 2008–2009 v témže prostoru francouzskou expedicí (BESEVAL – MARQUIS 2009, 1048), by mohly mít co dočinění se severojižně orientovanou lineární strukturou širokou 4 m, která se táhne v délce 3 km, datovanou francouzskou expedicí taktéž do achajmenovského období. Besenval a Marquis tuto strukturu – kterou je při bedlivém pozorování možné rozeznat i na satelitních snímcích – předběžně interpretují jako akvadukt (BESEVAL – MARQUIS 2009, 1048)¹⁰⁷.

(ed.) 1976; 1979; 1984) a v monografii V. Sarianidiho *Древние земледельцы Афганистана* (SARIANIDI 1977). Souborné představení lokalit vyšlých z několikaletých prospekci a zjišťovacích výkopů sepsala téměř čtyřicet let po jejich skončení I. Kruglikova jako monografii otištěnou v časopise *Проблемы истории, филологии, культуры XV* (KRUGLIKOVA 2005).

¹⁰⁶ Zřejmě se jedná o achajmenovskou lokalitu bez popisky vyznačenou na mapě (Ris. 13) u Kruglikové a Sarianidiho (KRUGLIKOVA – SARIANIDI 1976, 16). Další neoznačená označená lokalita achajmenovského období se nachází na západ od Altyn Diljar-Tepe. K tomuto bodu na mapě bez měřítka se ovšem autoři nevyjadřují vůbec. Tyto lokality nebyly vzhledem k vágnosti informací zahrnuty do katalogu. Na druhou stranu tyto dvě „lokality“ dokreslují relativně husté osídlení achajmenovského období na západ od Altyn Diljar-Tepe.

¹⁰⁷ Z prospekci v této oblasti zatím nebyla publikována žádná souborná data. Rozmístění, velikost či počet lokalit nacházejících se na sever od Altyn Diljar-Tepe není v současnosti znám. Besenval a Marquis ovšem naznačují, že nová data podstatně rozšíří současný obraz achajmenovského osídlení v oblasti (BESEVAL – MARQUIS 2009, 1030–1032). Vzhledem k nedostatečnému množství dat nebyly tyto lokality zařazeny do katalogu.

Na území přibližně 180 km², které začíná necelých 8 km na západ od Altyn Diljar-Tepe (oblast Balch – Sever) se nachází celkem 25 lokalit různého charakteru (**Mapa 18**). V naprosté většině se jedná o velmi malé lokality, v případě 17 z nich ovšem nebyly přesné rozměry publikovány, nebo se (u šesti z nich) jedná o – v terénu se jinak neprojevuující – rozptyly keramiky (obecný popis skupiny spíše v kontextu dřívějšího osídlení viz KRUGLIKOVA – SARIANIDI 1976, 8–9; SARIANIDI 1977, 115–128; vybrané jednotlivé lokality viz KRUGLIKOVA 2005, 326–333). Celá tato oblast byla intensivně osídlena již v pozdní době bronzové (SARIANIDI 1977, 22–60). V následných ranějších fázích doby železné se osídlení vyskytovalo spíše v již popsané skupině lokalit Naibabad a v Šeberganské oáze na východ od Balchu, ovšem v popisované skupině se před-achajmenovské osídlení s jistotou vyskytovalo pouze v její východní části v okolí Farukabádu. Období tomu achajmenovskému těsně předcházející (tzv. „kumlijské období“ – «кумлийский период») pak bylo definováno v okolí vesnice Kumli (SARIANIDI 1977, 107–110; KRUGLIKOVA 2005, 339–344), tedy na samém východě popisované skupiny. Sídliště achajmenovského období jsou zde rozmístěna spíše řídce (průměrná vzdálenost mezi sousedními lokalitami se rovná 1560 m, střední vzdálenost pak 1340 m¹⁰⁸), vytvářejíce tři vizuálně oddělitelné skupiny, mezi kterými se nachází 3–4 km volného prostoru, a několik osamocených lokalit¹⁰⁹. Mezi tyto osamocené lokality se počítá i Dilberdžin, kde byla keramika achajmenovského osídlení nalezena v nejnižších vrstvách citadely. Není ovšem jasné, jakou podobu zde osídlení achajmenovského období mělo (KRUGLIKOVA 1977, 409; KRUGLIKOVA 2005, 331). Období hlavního užívání této lokality v podobě, v jaké ji známe (KRUGLIKOVA 1974; KRUGLIKOVA – PUGAČENKOVA 1977) spadá spíše do vlády Kušanů.

Mezi 25 lokalitami relativně homogenní skupiny¹¹⁰ vyniká – funkčně zřejmě propojená – dvojice lokalit Altyn 1 (III-Bs-1) a Altyn 10 (III-Bs-10). Obě tyto lokality spadají

¹⁰⁸ Tento výpočet realitě odpovídá pouze přibližně: Sarianidi i Krugliková poskytují jenom velmi špatné mapové podklady pro přesné určení polohy sídlišť.

¹⁰⁹ Z kontextu vychází, že u Sarianidiho i Kruglikové (SARIANIDI 1977; KRUGLIKOVA 2005) jsou lokality této oblasti rozčleny do skupin odpovídající nejen jejich umístění (dle blízké moderní vesnice, či důležité lokality), ale též dataci: takto v jedné skupině nacházejí lokality skupiny Dašli (doba bronzová) a Altyn (achajmenovské období). Některé lokality skupiny Dašli byly nicméně osídleny i v achajmenovském období a naopak. Východní dvě skupiny (zaniklou oázu) nazývají autoři jako oázu Dašli nebo oázu Altynu, východněji položenou koncentraci pak jako oázu farukabádskou.

¹¹⁰ Nutno dodat, že na mapě Ris. 7 (SARIANIDI 1977, 29) jsou přibližně 6 km na západ od lokality Dilberdžin zakresleny dva rozptyly keramiky achajmenovského období. Rozměry každého se na mapě jeví

do třídy IV, nicméně ve své podstatě se odlišují: Altyn 1 je opevněné sídliště tvaru blízcího se čtverci na vyvýšené platformě s citadelou a baštami. Dle Sarianidiho zjišťovacího výkopu v interiéru lokality se zdá, že – vzhledem k téměř chybějícím kulturním vrstvám v této části sídliště – byla aktivně osídlena pouze v severním rohu umístěná citadela (55×40 m) (SARIANIDI 1977, 128). Přibližně 1700 m na jihovýchod od Altyn 1 se pak nachází Altyn 10 (popis dle SARIANIDI 1977, 121–128), neopevněné nízké tepa, které vzniklo jako pozůstatek několika rozlehlých samostatně stojících budov, z nichž dvě byly cele odkryty: *Objekt I (Obr. 13)* je pravoúhlá východo-západně orientovaná budova (80×55 m) s mohutnými pilastry ve všech rozích, rozdělená středovým pásem místností ve dva obdélné sloupové dvory. Centrální místnost situovaná uprostřed předělu byla omítnutá, a Sarianidi se domnívá, že malá platforma v této místnosti mohla sloužit jako platforma „trůnní“ (SARIANIDI 1977, 123). Závěr užívání této budovy je spojen s požárem. Sousední *Objekt II (Obr. 14)* je čtvercová budova (36×36 m), která se orientací lehce odklání od osy sever – jih. Centrální dvůr s nádrží obíhá ze tří stran chodba, která umožňuje vstup do všech dvaceti sedmi převážně úzkých místností. Větší místnosti se nacházejí v rozích budovy. Možný kultovní aspekt komplexu (nikoli však primární) mohou dokládat stupňovité oltáříky, které byly nalezeny v několika místnostech, a které mohly dle Sarianidiho sloužit jako domácí svatyně (SARIANIDI 1977, 126). V lokalitách Altyn 1 a 10 vidí Sarianidi administrativní centrum osídlení v altynské oáze, tedy ve východní části osídlení achajmenovského období (SARIANIDI 1977, 128). Jako centrum této oblasti jako celku ovšem vnímá největší sídliště, totiž již jmenované Altyn Diljar-Tepe (SARIANIDI 1977, 115; **Obr. 15**). Vyjma toto tepa je nejrozlehlejší lokalitou seskupení Altyn 2 (III-Bs-2, třída V) osídlené již od doby bronzové. Na tomto neopevněném sídlišti byl nalezen rozsáhlý hrnčířský okrsek sestávající ze 25 pecí (KRUGLIKOVA 2005, № 79). Na samém východě skupiny lokalit se nachází drobné sídliště Kutlug-Tepe (III-Bs-24, třída II; **Obr. 12**), jehož celou plochu zabírá jediná kruhová budova sestávající ze tří koncentrických kruhů a niky na jihovýchodní straně. Tato budova (40×40 m) je situovaná na umělé přibližně pětiúhelníkové platformě. Vnitřní kruh byl členěn dvěma přibližně pravoúhlými místnostmi. Ve druhé fázi užívání byla stavba rozdělena řadou drobnějších stěn. Sarianidi tento objekt interpretuje jako svatyni architektonicky vycházející z tradic pozdní doby bronzové v Baktrii (SARIANIDI 1977, 117–121).

přibližně 1,5×0,5 km. Tyto rozptyly keramiky nejsou ovšem v textu nijak komentovány. Je možné, že v této oblasti přibližně 10 km na jihozápad od Altyn 1 a 10 se nacházely další lokality achajmenovského období.

Dle rozložení sídel je možné předpokládat, že v achajmenovském období fungovaly ze čtyř systémů říčních ramen oázy Balchu, jak je definují Fouaché a Besenval (MARQUIS – BESEVAL 2009, 1047–1048; **Mapa 19**) pouze dva, totiž systém 2 (fialově), který byl se vši pravděpodobností funkční již v době bronzové, a pak znovu-využit v achajmenovském období, a systém 3 (oranžově) prostorově navázaný na Altyn Diljar-Tepe a jeho okolí. Oblast současné oázy u města Akča, která se rozkládá na aktuálním hlavním toku Balchábu nebyla v achajmenovském období vůbec osídlena.

5.3.1.3 Oáza Šeberganu v achajmenovském období

V šeberganské oáze je z achajmenovského období s jistotou známo pouze jedno sídliště, nacházející se na jednom z východních ramen delty řeky Safid, drobné tepa Kizilajak-Kalan 2a (III-Se-3, třída II).

5.3.2 Region III: Helénistické období

S koncem achajmenovského období zaniká ze 48 známých lokalit tohoto období celkem 44, aby už většina z nich nebyla nikdy během dějin znovu osídlena (**Mapa 20**). Tomuto přerušení osídlení na téměř 92% sídlišť se vyhnula pouze čtyři sídliště, tři v oáze Balchu a jedno na samém východě III. regionu v taškurganské oáze. V helénistickém období je nově osídleno 21 sídel, v rámci povodí řek většinou na zcela jiných místech než jak tomu bylo v předcházejícím období, aby se situace ustálila na počtu 25, tedy – co do počtu lokalit - 52% oproti achajmenovskému období. Zásadních změn ovšem v helénistickém období doznalo i rozmístění sídlišť a jejich zastoupení v jednotlivých velikostních třídách. Na rozdíl od monokulturních lokalit achajmenovského období jsou vrstvy helénistického období na všech lokalitách regionu III poznány jenom velice špatně.

5.3.2.1 Oáza Taškurganu v helénistickém období

Jedinou lokalitou ve třetím regionu Baktrie mimo oázu Balchu, která přetrvala i do třetího století je lokalita Ajatan-Tepe (III-Ts- třída VII). Nutno podotknout, že tato lokalita se nachází – jsa na samém východním okraji regionu III – pouze 21 km jihozápadně přes poušť od lokality Chišt-Tepa (II-Ku-1) již popisované výše, kde bylo v některých historických obdobích zřejmě možno překročit řeku (GARDIN 1998, 87), a dostat se tak do oblasti dolního toku Kafiriganu, nebo se odsud relativně pohodlně vydat proti proudu Amudarji či Kundúzu do oblasti jihovýchodní Baktrie. Ve východní části povodí Safidu ovšem Ajatan-Tepe zůstává stejně osamocené jako v období achajmenovském.

Jiná je situace na západní straně povodí: zde lokality helénistického období – soudě podle družicového snímku – zjevně sledují jiné rameno řeky než to, z jehož vod žila početná skupina sídel Naibabadské skupiny popsané výše. Tato skupina ke konci achajmenovského období plně zaniká, a je nahrazena pouze jednou známou lokalitou, Uljatu (III-Ts-22, třída III), která se ovšem nachází níže proti proudu někdejšího západního ramene řeky. Šest lokalit helénistického období (III-Ts-15–20, 1× třída VI, 1× třída IV, 1× třída III, 2× třída II, 1× rozptyl keramiky) nacházející se více než 11 km od Uljatu se táhnou v jednom pásu v délce přibližně 8,5 km, rozestupy se pohybují od jednoho do dvou a půl kilometrů. Tato skupina byla součástí ještě většího množství lokalit kušánského období, v kterémž byla tato oblast relativně hustě osídlena (KRUGLIKOVA 2005, 364–366; BALL 1982, Pl. 65–66), a díky čemuž jsou všechny sledované lokality převrstveny. Tři z těchto lokalit (Šajrabád B, Šajrabád – Severozápad D a Šachr-i Banu) jsou obehnaný pravidelně čtvercovou, velmi dobře dochovanou hradbou, která ovšem pravděpodobně odpovídá spíše pozdějším, kušánským fázím. (BALL 1982, № 1034; KRUGLIKOVA 2005, № 283–284¹¹¹).

5.3.2.2 Oáza Balchu v helénistickém období

V zásadě podobným vývojem prošla na rozhraní dvou sledovaných období i oáza čerpající vodu z řeky Balchábu: Na místě extensivní sídelní oblasti na severozápadě přetrvalo do helénistického období pouze jedno sídliště, jehož podoba se ovšem pravděpodobně oproti achajmenovskému období změnila (Dilberdžin, III-Bs-20, třída VII), a jedno sídliště vzniklo nově, totiž Džiga-Tepa (III-Bs-21, třída IV). Zdá se tak, že ze systémů říčních ramen (**Mapa 19**), na kterých byla rozmístěna sídliště achajmenovského období, pokračuje ve své funkci – zřejmě v omezené míře – pouze systém 2 (fialově). Podél vodních toků systému 1 (šedě), na západní straně dnešní oázy, ovšem v helénistickém období vznikl nový pás sídlišť: osm lokalit zřejmě sledující v té době funkční říční delty, deváté sídliště je pak situováno osamoceně, možná na postranní větvi téhož systému. Ve východní části oázy pokračovala ve své funkci lokalita Bala Hisar, a nevelké množství keramiky helénistického období bylo nalezeno též na – z achajmenovského období přetrvávší – lokalitě Mundik-Tepe (BALL 1982, № 745).

Jak již bylo zmíněno výše, helénistických vrstev bylo na lokalitě Bala Hisar, kterou ve velikosti žádná z lokalit helénistického období v regionu III nepřekonalala, dosaženo jenom

¹¹¹ Mezi Kruglikovou a Ballem, respektive Gouinem, který je autorem příslušných záznamů Ballovu katalogu, panuje neshoda ohledně pojmenování lokalit: Gouin dle Kruglikové chybně užívá názvy Šajrabád/Šerabad jako Šachr-i Banu (KRUGLIKOVA, 365–366).

v rámci stratigrafických řezů, které nicméně prokazují, že byl osídlen celý vnitřní prostor opevnění (GARDIN 1957, 28–30; 43–47; BESEVAL – MARQUIS 2009, 1025; BESEVAL – MARQUIS 2009, 980). Co se týče prostoru mimo hradby samotného kruhového sídliště, je situace vzdálena jednoznačnosti: na rozlehlém prostoru ohraničeném pozdějšími fortifikacemi byl materiál helénistického období nalezen na dvou místech, totiž v prostoru jižní městské hradby a na lokalitě Tepe Zargarán (**Obr. 10**): Co se týče jižní hradby (od Bala Hisaru vzdálena přibližně 1700 m), jejíž vznik je obvykle datován do kušánského období, nicméně doba fungování byla zakončena až vpádem Mongolů (YOUNG 1955), zde byla keramika helénistického období nalezena v nejnižších vrstvách výkopu, ovšem bez jasného stratigrafického napojení na některou ze čtyř stavebních fází hradby samotné (BESEVAL – MARQUIS 2009, 1025). Datace je nicméně problematická i v případě těchto stavebních fází, jejichž datace byla znemožněna nedostatkem chronologicky citlivého materiálu (BERNARD – BESEVAL – MARQUIS 2006, 1207–1216). O případné první helénistické fázi hradby je tak možno uvažovat jen v rovině čistě hypotetické. Druhá lokalita, na které byla odhalena helénistická keramika je Tepe Zargarán (III-Bo-11) nacházející se přibližně 1300 m od Bala Hisaru v rámci východní části městského opevnění. Toto tepe je v současnosti relativně rozsáhlé (300×300 m), nicméně intenzivní osídlení spojené s kultovní aktivitou zde se vši pravděpodobností probíhalo především v kušánském a kušáno-sásánovském období (BESEVAL – BERNARD – JARRIGE 2002, 1393–1403). V nejnižších vrstvách tohoto tepe, přímo na podloží, byla nalezena kušánskému osídlení předcházející stratigrafická sekvence datovaná do helénistického období (BESEVAL – MARQUIS 2009, 119–121). Bližší informace doposud nebyly publikovány. Z pozdějších stratigrafických vrstev situovaných nad touto sekvencí bylo – částečně zásahem vykradačů – vyzvednuto množství velkých kamenných (mmj. mramorových) architektonických prvků, které byly sekundárně přetesané, a využity jako stavební materiál pro zpevnění kanálu, který – pravděpodobně v kušáno-sásánovském období – vedl přes Tepe Zargarán či v jeho bezprostřední blízkosti (BESEVAL – MARQUIS 2009, 121). Tyto architektonické prvky – mezi jinými hlavice, patky i bubny, ze kterých sestávaly dřívky sloupů (**Obr. 16**) – odpovídají svým stylem architektonickému materiálu známému z Aj Chánumu nebo Tacht-i Sanginu, a je tedy velmi pravděpodobné, že v prostoru Balchu byly v helénistickém období monumentální zdobné budovy srovnatelného charakteru (BESEVAL – BERNARD – JARRIGE 2002, 1403–1411). Množství a velikost jednotlivých prvků naznačují, že soubor pochází z více budov různých velikostí. Vysledovaný architektonický

modul části souboru dokonce přesahuje moduly největších budov odkrytých v Aj Chánumu (BESENVAL – MARQUIS 2008, 975–978).

Vyjma těchto několik pozůstatků možného osídlení v blízkosti lokality Bala Hisar je této lokalitě stejně jako v achajmenovském období nejbliže pouze lokalita Mundik-Tepe (III-Bo-6, třída IV) 7 km na severozápadě. Nejbližší lokalita spíše velmi řídké rozmístěné skupiny osídlení helénistického období se nachází více než 22 km na západ (Ak-Tepe Navarid, III-Bo-1, třída III). Odsud se táhne pás devíti sídlišť (III-Bo-1, 4–10; III-Ak-1–2) přibližně 35 km na severozápad, až k východnímu okraji dnešního rozsahu oázy Akči¹¹². Soudě podle mapy říčních kanálů, které poskytuje Fouache a Besenval (**Mapa 19**; BESENVAL – MARQUIS 2009, Fig. 11) se dvě nejzápadnější lokality (Parišán-Tepe a Chalabád-tepe) nachází již na jiném říčním rameni, totiž vlastně v oblasti oázy Akči¹¹³ na hlavním toku Balchábu. Vzhledem k prostorové blízkosti západobalšským lokalitám situovaných pravděpodobně na říčním systému 1 (**Mapa 19**; šedě), jsou ovšem všechna tato sídliště představena společně: je pravděpodobné, že nacházely-li se okrajové lokality oáz pouze 5 km od sebe, byli spolu jistě v kontaktu i přesto, že braly vodu z jiného zdroje¹¹⁴. V oáze Akči jsou ostatně zmíněné dvě lokality jedinými známými: jak bylo zmíněno výše, v achajmenovském období tato oáza pravděpodobně osídlena nebyla. Velikostně spadají lokality (celé) této skupiny do tříd II – V, rozestupy mezi jednotlivými sídlišti se pohybují mezi 1,7 – 10 km. V rozmístění není možné – kromě pravděpodobného rozložení podél kanálu či říčního ramene – pozorovat žádné jasné schéma. Vyjma Tepe Kabr-i Turkman (III-Bo-10, třída III) a Šah Salim Pača-Tepe (III-Bo-9,

¹¹² Všechny lokality této skupiny byly detekovány La Berrem v roce 1948. Správa z prospekci nebyla publikována, a velmi stručná data pocházejí z Ballova katalogu (BALL 1982) tak nebylo možné dále verifikovat. La Berrovy prospekce probíhaly ještě v době, kdy byly keramikologické chronologie jen velmi vágní (před výzkumy v Kobadianu (DJAKONOV 1953), Balchu (GARDIN 1957), Afrasjabu (KABANOV 1969) atp.), a nebylo rozlišováno mezi produkcí helénistického, přechodného a kušánského období (stejně vágní dělení bylo používáno částí badatelů ještě v 60. letech: např. HAYASHI – SAHARA 1962; FISCHER 1969). V Ballově katalogu se nesprávné zařazení do helénistického období objevuje na více místech (srov. např. BALL 1982, N° 172 s HIGUCHI – KUWAYAMA 1970). V nedávných textech francouzských badatelů týkajících se této oblasti není datace do helénistického období u těchto lokalit zmiňována: Fouache a Besenval (BESENVAL – MARQUIS 2009, 1047) uvádějí, že pro systém říčních ramen 1 (**Mapa 19**), kde se nachází sedm z devíti těchto lokalit, nemají v současnosti žádnou přesnou, ani relativní dataci. Tato oblast ovšem odpovídá západnímu rozsahu oázy Balchu v kušánském období (BESENVAL – MARQUIS 2009, Fig. 11).

¹¹³ Tato skutečnost je ostatně v současnosti dobře vidět i na satelitním snímku oblasti.

¹¹⁴ Zdrojem vody v oáze Balchu i v oáze Akči je řeka Balcháb i přesto, že do sledovaného prostoru na pomezí oáz se dostává ze dvou rozdílných směrů.

třída III) je na všech lokalitách možné pozorovat stopy opevnění¹¹⁵. Velikostí vynikají, na západě, v oáze Akči, Parišan-Tepe (III-Ak-2, třída V), a na východě lokalita Nimlik (III-Bo-7, třída IV). Okolo obou těchto lokalit se nachází rozsáhlé pozůstatky osídlení. Kvůli převrstvení obou těchto lokalit (Parišan-Tepe bylo osídleno do 3. stol. n. l., Nimlik pak až do středověku; BALL 1982, № 550; № 776) není ovšem možné toto extramurální osídlení spojit s helénistickým obdobím. V případě lokality Nimlik je možné zmínit, že z tohoto místa pochází první (1946) nalezená ne-mincovní památka řecké epigrafiky v Baktrii: ostrakon s nápisem „ατρος“ (HOLT 2012, 115).

Jediné dvě stratigraficky nepřevrstvené lokality v povodí Balchábu by podle Le Berrových prospekci z roku 1948 (BALL 1982, № 49, № 1055) měly být Ak-Tepe Navarid (III-Bo-1, třída II) a Šah Salim Pača-Tepe (III-Bo-9, třída II), které ovšem nebyly v následujících obdobích nijak více zkoumány. Ak-Tepe Navarid je téměř pravidelně čtvercové, opevněné, severojižně orientované tepa, vysoké 20 m a obehnané příkopem. V severovýchodním rohu se nachází malá citadela¹¹⁶. Okolo tepa bylo velké množství nízkých reliktní osídlení (BALL 1982, № 49). Šah Salim Pača-Tepe se v krajině projevuje jako nízký oválný kopec (BALL 1982, 1055).

V severozápadní části oázy Balchu, na místě, jižně od zaniklých lokalit achajmenovského období popsaných výše, byly v helénistickém období osídlena dvě sídliště vzdálená od sebe přibližně 6 km. Na lokalitě Dilberdžin (III-Bs-20, třída VII) bylo osídlení achajmenovského období detekováno pouze keramikou tohoto období v nejnižších vrstvách stratigrafických řezů, a není jej tedy možné blíže definovat (KRUGLIKOVA 1977, 409; KRUGLIKOVA 2005, 331). Z helénistického období byly na několika místech sídliště odhaleny dobře stratifikovatelné vrstvy, i architektura odpovídající – kde možno soudit – spíše pozdější fázi tohoto období. Přesná podoba sídliště v helénistickém období není zřejmá; současná podoba lokality byla utvářena pozdějším – kušánským – obdobím (KRUGLIKOVA 1974, 18–20;

¹¹⁵ Na základě satelitních snímků je v oblasti na jih od Dilberdžinu a na západ od Balchu možné detekovat celou řadu drobných opevněných sídlišť kruhového, ale převážně čtvercového půdorysu, které doposud nebyly nikde popsány. Toto poukazuje na stále neuspokojivý stav poznání zdejší archeologické situace. Nové informace snad přinese plánovaná archeologická mapa Afghánistánu. Viz <http://dafa.fr/index.php/fr/carte/presentation>.

¹¹⁶ Nutno podotknout, že v porovnání se srovnatelně velkými opevněnými lokalitami, které jsou datovány pouze do helénistického nebo pouze do achajmenovského období (srov. např. Kurganzol), jejichž pozůstatky povětšinou nedosahují velké moci, působí výška tohoto údajně monokulturního tepa v rovinaté aluviální planině poněkud podezřele.

KRUGLIKOVA – PUGAČENKOVA 1977, 4; 17; KRUGLIKOVA 1986, 6–8). V severovýchodním rohu opevněné části sídliště byl odkryt chrám, jehož první stavební fázi – helénistickou – spojuje Kruglikova (KRUGLIKOVA 1986, 6) s vládou řecko-baktrijského krále Eukratida I., a – na základě odkrytého vyobrazení – též s kultem Dioskúrů. Relativně malá pravoúhlá budova (22×16 m) se vstupem z delší strany sestávající z ívátu a jej obíhající chodby odpovídající spíše místní podobě chrámové architektury (SHENKAR 2011, 124–126) byla obehnaná obvodovou zdí o rozměrech přibližně 140×100 m (popis této fáze chrámu: viz Kruglikova 1986, 7–34; **Obr. 17**).

S kultovním aspektem je spojována i centrální stavba první fáze lokality Džiga-Tepe (též Džagat-T.), respektive kruhové citadely jinak neopevněného kušánského sídliště nacházejícího se přibližně 6 km východně od lokality Dilberdžin. V nejnižších vrstvách stratigrafického řezu byla nalezena keramika, Pidaevem zařazená do přechodového období mezi achajmenovským a helénistickým obdobím, tedy do závěru 4. a začátku 3. století př. n. l. (PIDAEV 1984, 113–114). S keramikou tohoto „nulového horizontu“ ovšem není možné spojit žádnou architekturu, a není úplně jasné jakým způsobem se na místě lokality lidská aktivita tohoto období projevovala (PUGAČENKOVA 1979, 74). První stavební fáze je již keramikou a mincí Eutydéma I. datovaná do 3. století př. n. l. Tehdy měla vzniknout jak centrální budova, tak kruhové opevnění s pravidelně rozmístěnými baštami a množstvím (dle Pugačenkové spíše dekorativních) střílen a průchodů, které (myšleno průchody) byly uzavřeny ve 2. století př. n. l., dle Pugačenkové v souvislosti s konflikty s kočovnými kmeny v závěru helénistického období (PUGAČENKOVA 1979, 75-76; 88; 93). Pugačenkova se domnívá, že na centrálním prostranství, které bylo díky množství průchodů přístupné z více stran, sloužila centrální budova jako kultovní prostor určený neznámému rituálu. Analogie pak vidí v objektech, které byly interpretovány jako chrámy již dříve, totiž nedaleké kruhové stavby v Dašli 3, Kutlug-Tepa a nebo první fázi Džiga-Tepe současné Koj-Krylgan-Kala v Chorésmu. V kontextu nedalekého „Chrámu Dioskúrů“ vidí Pugačenkova „Chrám“ na Džiga-Tepe jako místní protipól vůči helénskému (či helenizovanému) kultu na lokalitě Dilberdžin (PUGAČENKOVA 1979, 88–92). Lokalita byla opuštěna kolem poloviny 2. stol. př. n. l., a znovuosídlena až v kušáno-sásánovském období, kdy zřejmě sloužila k obytným účelům (PUGAČENKOVA 1979, 93).

Přibližně 500 m na sever od lokalit Dilberdžin a Džiga-Tepa se nachází jedna ze stále dobře viditelných částí stěny oázy Balchu Tato zeď (obecné popisy viz: PUGAČENKOVA 1974, 9–15; PUGAČENKOVA 1976, 136–140, KRUGLIKOVA 2005, № 169) je ve své vyšší části silná

přibližně 2 m, u základového soklu dosahuje přibližně dvojnásobné mocnosti. Větší část zdi je vystavěna z pachsových bloků, ve vyšších partiích, kde jsou umístěny střílny, jsou použity čtvercové nepálené cihly. V 70. letech 20. století dosahovaly její pozůstatky na některých místech (u vesnice Zadiánu) výšky 6–7 m. Tato fortifikace členěná bastiony odděluje sídliště doby bronzové a achajmenovského období na severozápadě od sídlišť pozdějších období v prostoru dnešní oázy (PUGAČENKOVA 1974, 12). Pozůstatky zdi jsou doloženy podél celého severního okraje oázy, od současné vesnice Fatehabád na západě oázy, po Zadiján na jejím východě, kde je zeď, v místě, kde prudce v pravém úhlu zatáčí na jih, nejlépe dochovaná. Přesná datace této zdi nebyla – vzhledem k charakteru této památky – navzdory vykopávkám (PUGAČENKOVA 1974, 11–12; PUGAČENKOVA 1976, 140) stále dostatečným způsobem určena: Pugačenkova uvádí, že zeď mohla vzniknout jak v helénistickém období, tak v období kušánském (PUGAČENKOVA 1976, 140). Na základě rozmístění sídlišť v kušánském období – v zásadě v celém prostoru současné oázy Balchu (viz STAVISKIJ 1977, 76–78; BALL 1982, Pl. 65–67; KRUGLIKOVA 2005, 345–357) – se jeví jako pravděpodobnější varianta pozdějšího období (DE LA VAISSIÈRE – MARQUIS – BENDEZU SARMIENTO 2015).

5.3.2.3 Oáza Šeberganu v helénistickém období

Podstatně jednodušší proměnu osídlení, i sídelní situaci obecně lze pozorovat v prostoru oázy Šeberganu: Jediné drobné sídliště achajmenovského období, Kizilajak-Kalan 2a zaniklo, nicméně bylo nahrazeno v jeho těsné blízkosti vznikající – relativně rozlehlou – skupinou tepa Kizilajak-Kalan 2b (III-Se-4; třída V) rozkládající se na ploše přibližně 7 ha (KRUGLIKOVA 2005, 323). 10 km proti proudu téhož říčního ramene řeky Safid se nachází další skupina tepa, Indala 1 (III-Se-2; jedno velké centrální tepa a čtyři malá okolo), o kterém ovšem Kruglikova (KRUGLIKOVA 2005, № 28) nepodává bližší informace. První jmenovaná skupina tepa nebyl překryta žádnou následnou sídelní aktivitou, druhá jmenovaná byla silně převrstvena středověkým sídlištěm (KRUGLIKOVA 2005, 323).

Poslední, a jedinou větší lokalitou v této oblasti je lokalita Emši-Tepe (III-Se-1, třída VII; **Obr. 18**) nacházející se – pokud je známo – v helénistickém období osamoceně, na východním rameni řeky Safid (BALL 1982, № 314; KRUGLIKOVA 1973; KRUGLIKOVA 2005, № 24). Mohutné opevnění tohoto – následně v kušánském období osídleného – sídliště má tvar pravidelného kruhu. Jednotlivé nálezy datovatelné do řecko-baktrijského období byly nalezeny i ve vyšších vrstvách osídlení, nicméně helénistickému období přináleží cele pouze nejnižší, čtvrtá úroveň osídlení (KRUGLIKOVA 1973, 110). Jakožto administrativní centrum a

centrum výroby, ke kterému se přimykalo množství drobných sídel okolo, se Emši-Tepe jeví až v kušánském období (KRUGLIKOVA 1973, 113).

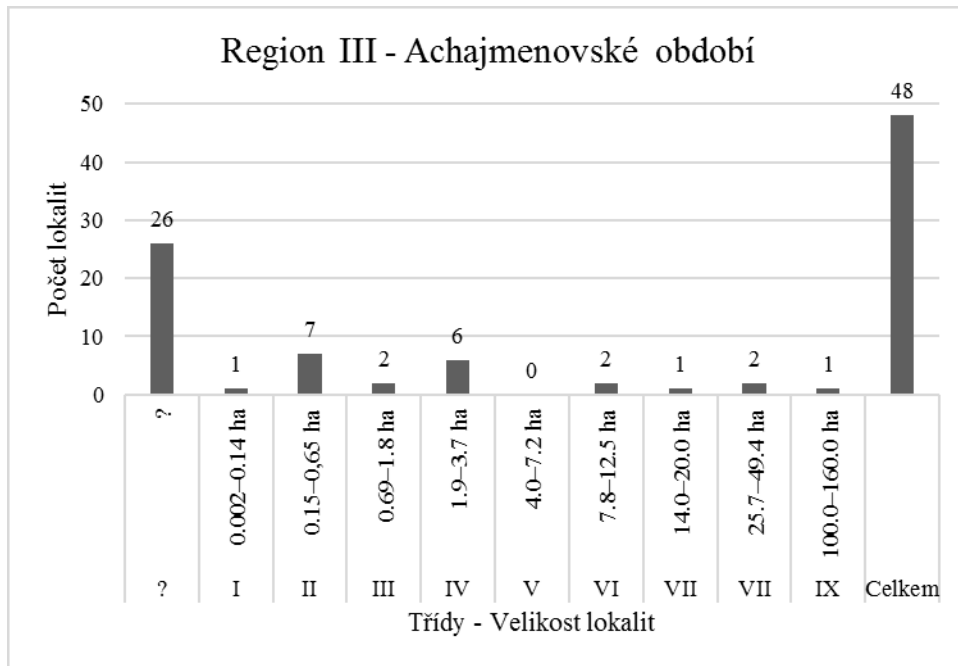
5.3.3 Shrnutí

Proměna, kterou prošlo ve sledovaném období osídlení v prostoru jihozápadní Baktrie je skutečně markantní. Masový zánik sídlišť achajmenovského období (92% sídlišť) byl následován podstatně méně početným (52% oproti achajmenovskému období) zakládáním sídlišť nových, ke kterému došlo sice na stejných řekách, ovšem na jiných ramenech, a s přemístěním osídlení se nutně musely přesunout i oázy. V případě oázy Taškurganu se tak osídlení přesunuje z jihozápadního okraje oblasti na rameno řeky situované v severozápadní části pomyslného „vějíře“ říčních koryt. Stejně tak jsou v oáze Balchu opuštěny oblasti na severozápadě, zavlažované pravděpodobně říčním systémem 2 a 3, a naprostá většina nového osídlení vzniká na systému 1 na jihozápadě současné oázy. Říční systém 2 pravděpodobně určitým způsobem funkční je, početné osídlení achajmenovského období je ovšem nahrazeno pouze dvěma sídlišti období helénistického. Rozšíření osídlené oblasti je možné pozorovat pouze v oáze Šeberganu, kdy je – ovšem řídce – osídlena jak její východní, tak západní část. Jedině zde se také zvedá počet sídlišť, jedná se ovšem o nárůst z jednoho sídliště achajmenovského období na tři sídliště období helénistického. O intenzivním osídlení oázy tedy rozhodně není možné mluvit. Lokality helénistického období – byť jich je méně – jsou rozprostřeny na přibližně stejně velkém prostoru jako lokality achajmenovského období.

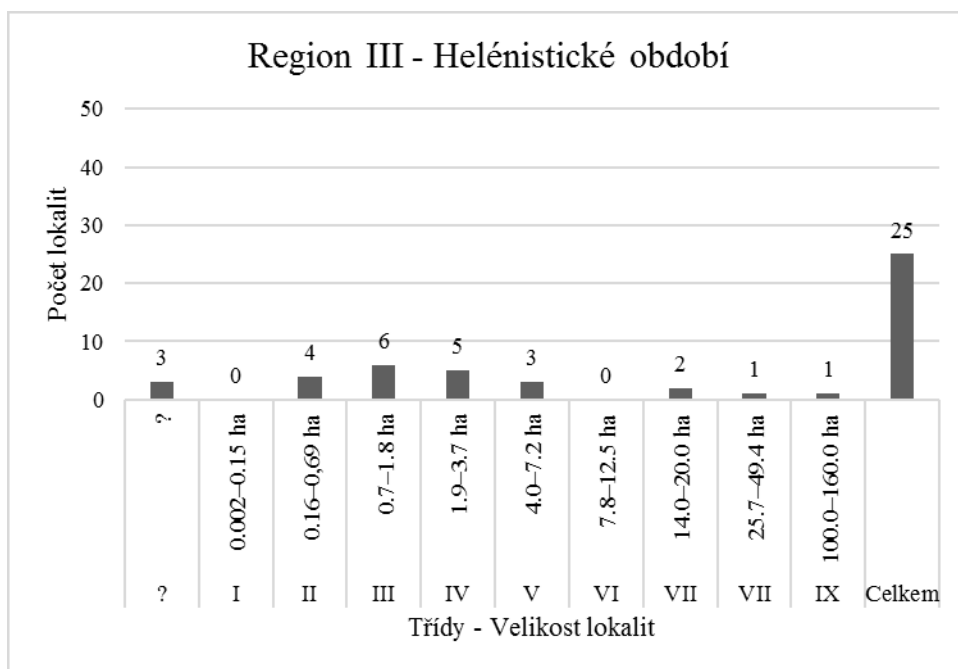
Opouštění sídlišť na konci 4. století př. n. l. se nevyhýbalo velkým ani malým sídlištím. Mezi sídlišti fungujícími v helénistickém období jsou větší sídliště (třídy VI-IX) zastoupena poměrově lehce silněji, než tomu bylo v achajmenovském období, počet velkých sídlišť nicméně v reálných číslech v helénistickém období poklesl (achajmenovské období: 12,5%, 6 sídlišť - helénistické období: 16%, 4 sídliště). Pokud je možno soudit – problém převrstvení tuto otázku znesnadňuje – v helénistickém období narůstá počet opevněných sídlišť, a to jak co do počtu, tak (a to velice markantně) co do poměrového zastoupení v rámci souboru lokalit: V achajmenovském období je opevněno 13 ze 48 lokalit (27%), v helénistickém období 16 ze 25 (64%).

Ze spíše řídkého osídlení vynikají dva shluky lokalit, totiž v oáze Balchu – kde je osídlení v rámci regionu nejsilnější – na západních ramenech povodí Balchábu (9 lokalit), a v oáze Taškurganu na severozápadním rameni řeky Darja-i Chulm (6 lokalit). Oba tyto shluky jsou svým rozmístěním jasně sledují toky, na kterých jsou situovány. Zbýlých 11 lokalit je rozmístěno osamoceně nebo ve dvojicích. Mezi tyto – spíše osamocené – lokality patří i

největší, v rámci regionu centrálně položená lokalita Bala Hisar, čímž se odlišuje od dvou zbylých lokalit třídy IX v celé Baktrii.

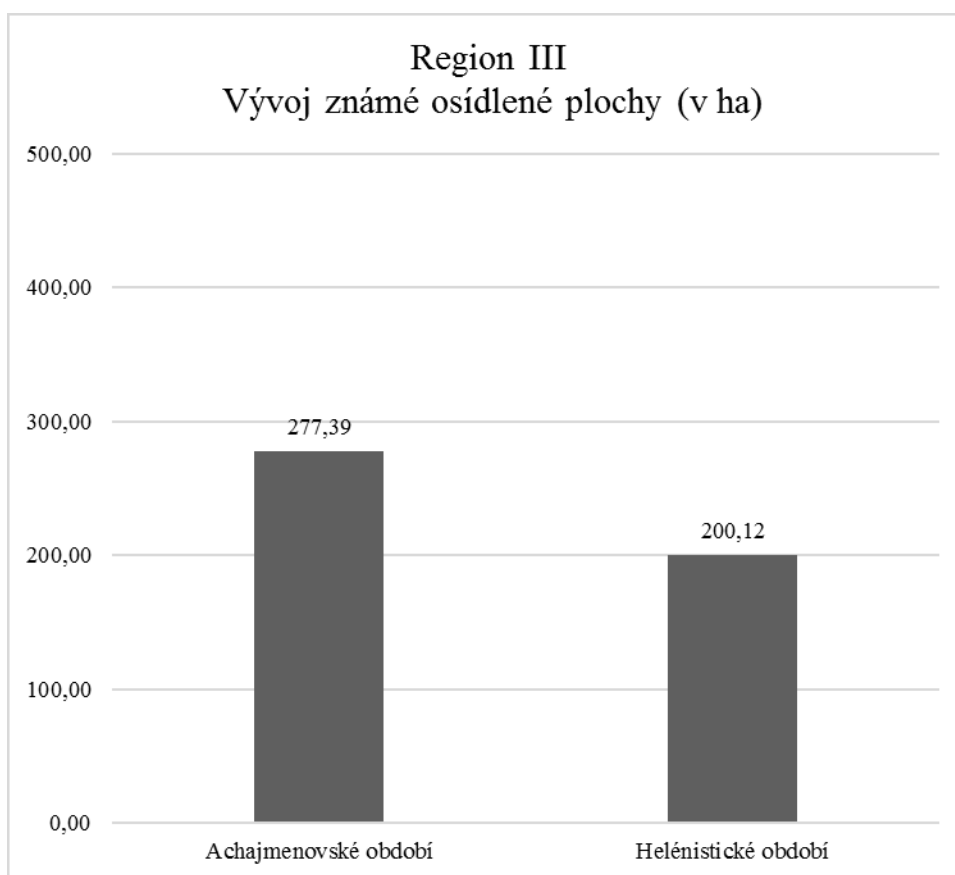

Graf 10: Region III. Hierarchie sídlišť achajmenovského období¹¹⁷

Graf 11: Region III. Hierarchie sídlišť helénistického období

¹¹⁷ Valná většina lokalit neznámé velikosti jsou dle popisu autorů (SARIANIDI 1977, 111; 115-128; KRUGLIKOVA – SARIANIDI 1976, 8-9) lokality malé, které by pravděpodobně byly klasifikovány jako třída I nebo II.

Graf 12: Region III. Vývoj známé plochy v rámci sídlišť¹¹⁸

¹¹⁸ Vzhledem k poměrově velkému množství lokalit u kterých není známá velikost, nebo které jsou do značné míry převrstveny se tato data pravděpodobně přibližují reálné situaci jen vzdáleně.

5.4 Region IV: Povodí Surchandarji a Šérabáddarji

V tomto oddíle je představena čtvrtá, poslední část Baktrie, totiž část severozápadní, která odpovídá povodí Surchandarji a Šérabáddarji, a tedy i dnešní provincii Surchandarja v Jižním Uzbekistánu. Jako „Severozápadní Baktrii“ je ovšem možno vnímat též oblast podél Amudarji na pomezí Turkmenistánu a Afghánistánu směrem na západ od Surchandarji (PILIPKO 1985), jak již bylo popsáno v oddíle věnujícím se geografii. Byť jsou tamní lokality zařazeny do IV. regionu Baktrie, jsou vzhledem ke své odlehlosti představeny ve stručnosti samostatně v následujícím oddíle.

V popisovaném regionu – vyjma tzv. „Severozápadní Baktrii“ – bylo zaznamenáno 81 lokalit sledovaných údobí. Tyto lokality jsou rozmístěny v několika různě velkých skupinách, které se dají v zásadě rozdělit na část při-amudarijskou (oblast Angoru, byť rozmístění lokalit plně neodpovídá Angorskému okresu), část v Šérabáddském a Džarkurganském okrese, a dále na část severnější; drobný shluk v oblasti Bandyčánu, řídké rozmístěné lokality v okolí Bajsunu, a na samém horním toku Surchandarji ležící lokality nacházející se v rámci soustavy kanálů a povodí drobných říček mezi městy Denau a Šurči. Takto jsou lokality i představovány.

5.4.1 Region IV: Achajmenovské období

Ve čtvrtém století př. n. l. se na území Surchandarji (**Mapa 21**) rozprostírala relativně hustá síť sídel tvořená převážně drobnými, neopevněnými sídlišti. V současné době je v celé Surchandarji známo 56 lokalit různého charakteru datovaných do achajmenovského období: část z nich tvoří koherentní skupiny, nicméně část stojí osamoceně, popřípadě ve dvojicích či trojicích. V jižní části údolí je možné pozorovat největší koncentraci lokalit v Šérabáddském okrese, respektive v rámci oblasti irigačního systému řeky Šérabáddarji (MASSON 1974, 5). Centrální lokalitou této části Surchandarji se zdá být opevněná lokalita s citadelou Džandavlát-Tepa (IV-Sr-9; **Obr. 19**), která s plochou o téměř sedmi hektarech spadá do třídy V. Kolem ní byly v achajmenovském období v bezprostřední blízkosti (do 1 km) rozmístěny čtyři velmi malé lokality (IV-Sr-17–20), jedna z nich – Pačmak-Tepa, IV-Sr-20 – zkoumaná v 70 letech vykopávkami (PIDAEV 1974), nicméně všechny ztraceny vinou intenzivního zemědělství, a znovu detekovány na začátku tohoto století skrze systematické povrchové

prospekce¹¹⁹ (TUŠLOVÁ 2012, 69–75). V širší vzdálenosti (6–10 km) od lokality Džandavlát-Tepa se nacházejí další tři lokality zařaditelné mezi lokality třídy I-II, které mohly být vzhledem k nevelké vzdálenosti s Džandavlát-Tepa funkčně propojeny, totiž Jalangojokota-Tepa (IV-Sr-11) a dvě bezejmenné lokality (IV-Sr-4;5), první z nich v současnosti plně rozvláčená (STANČO – TUŠLOVÁ v *tisku*, № 39).

Přibližně 20 km na jihozápad od této aglomerace se nachází malá opevněná lokalita Talaškan I (IV-Sr-023, třída III), kolem které se ovšem v době kdy byla zkoumána vykopávkami měly na několika místech nacházet koncentrace keramiky (ZAPPAROV – RTVELADZE 1974, 23), o kterých Stančo předpokládá, že by mohly být pozůstatky podobných lokalit achajmenovského období, jako byly nalezeny okolo lokality Džandavláttepa (STANČO – TUŠLOVÁ v *tisku*, 5.3.6). Tato možnost ovšem – pokud je autorovi známo – doposud nebyla potvrzena povrchovými sběry¹²⁰. Mimo samotnou Šerábádskou oázu, nicméně zřejmě v těsné návaznosti na ní je v podhorských údolích Kugitangu doloženo 5 lokalit datovaných do achajmenovského období, totiž Dabilkurgan (IV-Sr-008, třída IV¹²¹) a Gištepa (IV-Sr-010, třída I¹²²) ve vesnici Pašchurt. Tři drobné koncentrace keramiky, Kajrit XVIII–XX (IV-Sr-12–14) byly detekovány poblíž vesnice Kajrit nedaleko od Pašchurtu; charakter těchto lokalit je ovšem doposud neobjasněn (STANČO 2017, 81). Na sever od těchto lokalit jsou v podhorském pásmu – relativně daleko od sídelních aglomerací achajmenovského období, nicméně na logické trase spojující severní Baktrii se Sogdianou, totiž v údolí Šerábáddarji – umístěna dvě drobná tepa, která je pravděpodobně možné datovat mimo jiné do achajmenovského období (SVERČKOV 2005, 13–14), totiž Mazar-Tepa (IV-Bn-004) a Sultankul-Tepa (IV-Bn-007).

V pobřežním pásmu podél pravého břehu Amudarji jsou lokality achajmenovského období – s výjimkou Šor-Tepa (IV-An-005) – velmi drobné a neopevněné (Kučuk-Tepe v Šerábádsském okrese; IV-Sr-015, Pšak-Tepe IV-Sr-022, a Kučuk-Tepe v Angorském okrese; IV-An-004), které spadají do třídy I a II, nebo je není možné detailně definovat (Beškután-

¹¹⁹ Jejich přesné rozměry není vzhledem k rozvláčení možné definovat, a proto nejsou na mapě klasifikovány. Jisté ovšem spadaly do třídy I.

¹²⁰ Povrchové sběry vykonané Tušlovou (TUŠLOVÁ 2012, 75) v blízkosti 500 m vzdáleného Talaškán-Tepe II (datováno do kušánského období; RTVELADZE 1974, № B-13, STRIDE 2004, № 228) nepřinesly žádný materiál datovatelný do sledovaného období.

¹²¹ Tato lokalita je obecně uváděna jako lokalita achajmenovská, nicméně publikovaný materiál tohoto období se autorovi nepodařilo dohledat, proto je k lokalitě přístupováno jako k lokalitě známé pouze z prospekci.

¹²² Mokrobododov (MOKROBORODOV 2013) datuje lokalitu na samý závěr achajmenovského období, do raného helénismu a nejpozději 1. poloviny 3. století.

Tepe; IV-Sr-002, Angor-Tepe; IV-An-001, a poloha Termez – Univerzita; IV-An-010). Až na dvojici Kučuk-Tepe – Pšak-Tepe jsou tyto lokality v krajině rozmístěny spíše samostatně, vzdálené od sebe 6–12 km. Jedinou opevněnou lokalitou v této při-pobřežní části je pevnost Šor-Tepa umístěná na strategické pozici na vyvýšené říční terase. Rtveldze (RTVELADZE 2001) se domnívá, že tato pevnost v achajmenovském období střežila jeden z přechodů přes Amudarju.

Mimo polohu Termez – Univerzita je jedinou lokalitou čtvrtého století př. n. l. situovanou na dolním toku Surchandarji tepa Chajtabád (IV-Dz-1, třída VI; **Obr. 20**) opevněné polokruhové sídliště s citadelou, druhé nejrozlehlejší tepa v Surchandarji achajmenovského období. Jak ukázaly stratigrafické řezy Francouzsko-Uzbecké expedice (LERICHE – ANNAEV 1995, 11–13), sloužilo toto sídliště – stejně jako 30 km západně položené Džandavlát-Tepa – ve stejném rozsahu od achajmenovského až do kušánského období. Jedná se nicméně o jedinou detekovanou lokalitu achajmenovského a helénistického období v Džarkurganském okrese. Výkopci na několika místech uvádějí, že na polích okolo lokality se nachází množství keramiky datovatelné především do kušánského období (STRIDE 2004, № 32), nicméně není specifikováno bližší určení jejího rozmístění.

Další aglomerace osídlení se nachází 30 km severně od Džandavlát-Tepa a 35 km severo-západně od Chajtabád-Tepe u Bandyčánu. Zde jsou na ploše přibližně 50 ha umístěna dvě opevněná tepa třídy III (Kindyk-Tepe; IV-Bd-5, a Bek-Tepe; IV-Bd-1), jedno tepa třídy II (Gazimulla-Tepe; IV-Bd-3) a lokalita Beš Kutan (IV-Bd-2), pravděpodobně rozorané sídliště drobných rozměrů.

Jako relativně velmi hustě osídlená oblast se v achajmenovském období jeví i povodí horního toku Surchandarji, totiž prostor okolo dnešních měst Denau a Šurči. V jižní části této oblasti se okolo opevněné lokality s citadelou Kyzyl-Tepe (**Obr. 21; Mapa 22**), největší lokality achajmenovského období v Surchandarji (11,2 ha; třída VI), rozkládá na ploše asi 100 ha celkem dvanáct drobných lokalit (Achmad Kul a Kyzylča 1–12 (IV-Ds-1; 20–30) sestávajících většinou v zásadě z jednoho domu, podle exkavovaných příkladů pravděpodobně s místnostmi situovanými okolo dvora (SAGDULLAEV 1987, 12–19), které jsou již od doby jejich detekce vnímány jako drobné statky, či usedlosti (SAGDULLAEV 1987, 7–9). Všechny drobné lokality nacházející se na obou stranách říčky Kyzylžara je možné rozčlenit do tří skupin po třech, a dvě, které stojí samostatně. Svými rozměry (0,04–0,18 ha) tyto lokality spadají až na dvě výjimky do třídy I; Kyzylču 4 a 6 je možné začadit do třídy II. Sagdullaev na základě dalších povrchových koncentrací keramiky nevyklučuje, že v okolí

Kyzyl-Tepa mohlo být těchto drobných lokalit ještě více (SAGDULLAEV 1987, 8). Soudě podle stratigrafie centrální lokality i zkoumaných usedlostí (zejména Kyzylča 2 a 6) se zdá, že pozorovatelné schéma osídlení má svůj původ v ranějších fázích doby železné, nicméně sídelní situace kulminuje v 6.-4. stol. př. n. l. (*ibid.*). Nejnovější výzkumy na samotné lokalitě Kyzyl-Tepa ovšem naznačují (WU – SVERCHKOV – BOROFFKA 2017), že lokalita byla založena až v achajmenovském období. V zájmovém 4. století př. n. l. se každopádně muselo jednat o jedno z nejdůležitějších sídel v regionu, navzdory tomu, že leží v oblasti, která není svým charakterem primárně příznivá pro zemědělství; nachází se v oblasti pro kterou je typická spíše kombinace suchého zemědělství a pastorální ekonomiky, a kde je zavodňování polí možné pouze v malé míře (STRIDE 2004, 271)¹²³. Wu tak rozvoj této sídelní aglomerace v achajmenovském období spojuje, vedle maximalizace potenciálu irigací, hlavně s její strategickou polohou na transhumanční trase na východ, a z oboustranného prospěchu z mírumilovného kontaktu mezi usedlým a (polo)kočovným obyvatelstvem. Nevylučuje také, že lokalita nesla vedle ekonomické i kultovní funkci spojenou s monumentální budovou v jihozápadní části citadely Kyzyl-Tepa (WU 2017, 280).

Na sever od Kyzyl-Tepa se v prostoru podstatně větším – v okolí dnešního Denau – rozkládá přibližně stejně velký počet drobných lokalit (14), které jsou ovšem rozmístěny podstatně řidčeji bez jasného navázání na centrální lokality. V převažující většině se jedná o rozptyly keramiky detekované francouzsko-uzbeckou archeologickou misí (STRIDE 2004), které jsou pravděpodobně pozůstatky spíše menších orbou rozvláčených lokalit. Velikostí mezi nimi vyniká ca. 15 km od Kyzyl-Tepa vzdálené Dunjo-Tepe A (IV-Ds-9, třída IV), kolem kterého se na ploše přibližně 250 ha nachází 5 těchto možných rozvláčených lokalit. Dále na sever je rekonstruovatelná sídelní struktura ještě více rozvolněná. Opevněné sídliště třídy IV s citadelou Navruz-Tepe (IV-Ds-33) se zdá být v krajině osamoceno, 6 drobných lokalit (IV-Ds2,4,6, 14, 18, 34), tvoří pomyslný pás severně od něj ve vzdálenosti 6–12 km¹²⁴.

¹²³ Jak uvádí Wu (WU 2017, 280), tato oblast byla „pozemědělstvena“ a intenzivně osídlena až v souvislosti s rozvojem moderních kanálů a sestěhovávání obyvatelstva v sovětském období. Pohled na současný satelitní snímek oblasti se tedy množstvím polí a zeleně značně odlišuje od situace prvního tisíciletí př. n. l.

¹²⁴ Těchto sedm lokalit je rozmístěno okolo současného města Denau. Je tedy možné, že – bylo-li v této oblasti hypoteticky nějaké větší centrální sídliště, mohlo být právě na místě současného centra oblasti. Autor se ovšem neseťkal s materiálem potvrzující tuto hypotézu.

Dle dat, která uvádí Stride¹²⁵ (STRIDE 2004, № 411; № 432; № 462; № 465; № 541; № 597; № 600), všechny tyto lokality na sever od Kyzyl-Tepa vyjma Navruz-Tepe vznikají až v achajmenovském období, a nemají předchůdce v době železné, kde v této oblasti zřejmě poprvé dochází k takovému sídelnímu rozvoji.

Relativně velké tepa (Obišir, IV-Bn-005; 3,6 ha, třída IV) s citadelou, ovšem bez jasných znaků opevnění bylo detekováno na východ od posledně popisované oblasti v horském údolí říčky Kurgančasaje, vytékající z hor Bajsuntau (RTVELADZE 1987, 38–39).

5.4.2 *Region IV: Helénistické období*

Se čtvrtým stoletím dochází v oblasti Surchandarji k výrazné proměně osídlení co do počtu i charakteru sídlišť (**Mapa 23**). Z 56 lokalit achajmenovského období zůstává ve třetím století osídleno pouze pět sídlišť, totiž velká opevněná sídliště v jižní části regionu, Džandavlát-Tepa a Chajtabád-Tepa (**Obr. 19–20**), a tři na sobě nezávislé malé lokality Giš-Tepa (na které je ovšem dle Mokroborodova během 3. století př. n. l. osídlení přerušeno; MOKROBORODOV 2007, 151), Jalangojokota-Tepa poblíž Džandavlát-Tepa, a v severní části Surchandarji jediná lokalita, drobné Surpa-Tepe II (IV-Ds-34). Ve 3. století už pravděpodobně není osídlena též lokalita Kyzyl-Tepa, která dle zmiňovaných nových vykopávek sloužila jako sídliště ještě v *raném helénismu*, tedy do konce 4. století př. n. l. (WU – SVERCHKOV – BOROFFKA 2017, 315), ovšem již bez množství drobných „lokalitek“ ve svém okolí, které se vši pravděpodobností zanikají právě s třetí třetinou 4. století a příchodem helénismu, společně s drtivou většinou sídel achajmenovského období. Podobnou situaci je možno sledovat v případě malé lokality Kira Kira B (IV-Ds-17), která byla zřejmě osídlena po celé 4. století př. n. l. – tedy v jeho achajmenovské i helénistické části, ovšem materiál z ní pocházející nenasvědčuje tomu, že by byla osídlena i během třetího století či později (STRIDE 2004, № 602). Dle Leriche došlo ke krátkodobému přerušení osídlení též na sídlištích Džandavlát-Tepa a Chajtabád-Tepa (LERICHE 2007, 128; 132)¹²⁶. Již během 4. století př. n. l. se ovšem začínají v Surchandarji objevovat lokality nové, které postupně zaplňují uvolněný prostor. Vedle zmíněných lokalit by už ve čtvrtém století, respektive v době tažení Alexandra Velikého a v následujících přibližně třiceti letech, měly být nově osídleny lokality Kampyr-Tepa (IV-An-2), Kurganzol (IV-Bn-2), Chalčajan – Chanaka-Tepe (IV-Ds-12) a Kurgan-Tepe

¹²⁵ Informace o naprosté většině těchto lokalit pochází z prospekci MAFOUz, která prezentuje Stride vedle již dříve známých ve svém katalogu.

¹²⁶ Leriche ovšem neuvádí zdroj ani odůvodnění této domněnky.

(IV-Ds-19). Později se k těmto čtyřem lokalitám přidává nových 21 lokalit, aby se během 3.-2. století př. n. l. sídelní situace ve čtvrtém regionu Baktrie ustálila na – v současnosti známých – třiceti lokalitách¹²⁷.

Co do počtu lokalit se z nižších oblastí v rámci regionu jako nejsilněji osídlená jeví Šerabádská oáza (Viz též STANČO – TUŠLOVÁ v *tisku*, 5.4). Závěr čtvrtého století sice – jak již bylo řečeno – přestály z lokalit achajmenovského období pouze lokalita Džandavlát-Tepa, soudě podle stratigrafického řezu v nezmenšené podobě (třída V), a šest kilometrů od ní vzdálené drobné sídliště Jalangojokota-Tepa (taktéž stále třída II). Celkem je ovšem v helénistické období možné v Šerabádské oáze sledovat lokalit osm; v případě šesti zbývajících (Ajsari-Tepa; IV-Sr-1, Bezejmená lokalita 53; IV-Sr-6, Bezejmenná lokalita 7; IV-Sr-3, Čopan Ata Tepe, IV-Sr-7, Bezejmenná lokalita 021; IV-Sr-16 a Pastak-Tepa; IV-Sr-21) se jedná o neopevňené lokality malého rozsahu spadající do třídy I-III, pravděpodobně sídliště zemědělského charakteru navázané na lokalitu Džandavlát-Tepa vzdálenou 0,6 – 9 km. Vyjma skutečně velice malou lokalitu IV-Sr-16 (Bezejmenná lokalita 21 u Stanča a Tušlové) v bezprostřední blízkosti centrální lokality již není možné mluvit o lokalitách s ní svázaných tak těsně, jak tomu zde bylo v achajmenovském období v případě lokalit IV-Sr-17–20.

Směrem na jih při pobřeží Amudarji je situace podstatně jednodušší: přibližně 900 m od achajmenovské lokality Šor-Tepa (IV-An-5), která v helénistickém období již osídlená nebyla, vznikla již na konci čtvrtého století př. n. l. lokalita Kampyr-Tepa (IV-An-2; **Obr. 21–22**), která zřejmě přebírá její úlohu pevnosti střežící přechod přes řeku (RTVELADZE 2001, 127; RTVELADZE 2017, 21, 43). V helénistickém období byla – pokud je známo – osídlena pouze citadela pozdějšího kušánského města (IV-An-2), a za strží, která později oddělovala citadelu od zbytku kušánského města, pouhých přibližně 50 m na východ vzdálená lokalita, či spíše sektor vykopávek, IV-An-3. Odhalené stavby na tomto místě byly nejprve

¹²⁷ V návaznosti na aktivity Česko-Uzbecké archeologické expedice bylo v uplynulém roce v podhorské oblasti přiléhající ke hřbetům Kugitangtau a Bajsuntau detekováno několik nových drobných sídlišť helénistického období, které ovšem doposud – vyjma jednu – nebyly publikovány, a nejsou tedy zařazeny v katalogu ani v uvedených počtech lokalit. Článek zmiňující se o jediné publikované lokalitě sledovaného období – nazvané nálezcem Iskandar-Tepa – byl publikován v posledním týdnu před odevzdáním práce, a vzhledem k použité metodologii (Jenksova optimalizační metoda) už ji v danou chvíli nebylo možné do sledovaného souboru zahrnout. Tato lokalita se nachází v údolí Lojlagansaje, totiž v jednom z horských údolí orientovaných ve směru z masivu Kugitangtau do údolí. Situována je na vyvýšené poloze. Rozměry 50×30 m odpovídají třídě II. Stančo uvádí přítomnost lineárních reliktů kamenné architektury (STANČO *et al.* 2018, 130).

interpretovány jako obytný komplex (DVUREČENŠKAJA 2011; 2012), nicméně v pozdější publikaci (RTVELADZE 2017, 38) je tato oblast vykopávek označována jako pokladnice (*tezaurus*). Pozoruhodná je obecně Rtveldzeho interpretace celého – přibližně půlhektarového (třída II) – objektu, který jim byl téměř kompletně odkryt. Rtveldze (RTVELADZE 2017, 21–37) uvádí, že v rámci dvou základních stavebních fází pevnosti (*frúria*) vedle sebe fungovala opevněná část ryze vojenského charakteru s bránou otočenou k řece¹²⁸ a místu možného přívozu přes ni, a na severovýchodní straně, na umělé terase, pak svatyně s oltářem (původně interpretovány jako hrnčířské pece) a pravoúhlým chrámem. Na tuto svatyni pak měla být dle Rtveldzeho navázána zmíněná extramurální pokladnice, kde měla být v do země zapuštěných nádobách, které byly odkryty při vykopávkách, schraňována votiva (RTVELADZE 2017, 38). Na jihozápadní straně pevnosti se pak měl nacházet umělý říční přístav s majákem (RTVELADZE 2017, 39–43).

Dvacet kilometrů proti proudu – ve vzdálenosti denního pochodu – se nachází velice podobně působící, nicméně podstatně hůře prozkoumané osídlení na území Starého Termezu, respektive citadely starého města (**Obr. 24**) a jejího nejbližšího okolí. Zde se na území, které v achajmenovském období nebylo osídleno nově nacházejí tři oddělené lokality: Samotná citadela Termezu (IV-An-8), od ní přibližně kilometr vzdálené Čingiz-Tepe, respektive jeho východní část (IV-An-9), a rozptýl keramiky detekovaný francouzsko-uzbeckou expedicí nazvaný „Termez – Camp militaire“ (IV-An-7). Přesné kontury těchto lokalit jsou vzhledem k pozdějšímu osídlení zejména kušánského období těžko definovatelné, nicméně podle stratigrafických řezů provedených na citadele Termezu se zdá, že se jednalo o drobnou pevnůstku o rozloze přibližně 1 ha (třída II) (LERICHE 2010, 157¹²⁹), ne nepodobnou Kampyrtepa, a to v rozloze i ve funkci, totiž kontrole přechodu přes řeku (*ibid.*). Leriche v tomto kontextu ostatně taktéž používá termín *frúrión*. O vnitřní struktuře tohoto sídliště není v současnosti možné říci více, nicméně helénistické vrstvy přilehlé lokality Čingiz-Tepe byly interpretovány jako pozůstatky svatyně helénistického období (LERICHE 2010, 160). Rozsah odhaleného helénistického osídlení (přibližně 0,3 ha, třída II¹³⁰) tvoří pouhý zlomek celé lokality Čingiz-Tepe (jedná se v zásadě o samý nejjižnější výběžek tohoto tepa), která byla

¹²⁸ Amudarja se během staletí posunula od lokality směrem na jih, takže pod říční terasou se nyní nachází pás aluvia.

¹²⁹ Leriche sice uvádí, že rozloha helénistického Termezu byla přibližně 1 ha, nicméně ve stejném článku (Fig. 10) je rozsah lokality zastoupen čtvercem o straně – dle měřítka obrázku – minimálně 400 m.

¹³⁰ Leriche nicméně naznačuje (LERICHE 2010, 160), že v tomto prostoru mohl rozsah helénistického osídlení pokračovat dál na západ, kam ovšem z důvodu blízké hranice neměli francouzští archeologové přístup.

využívána i řadu staletí po konci helénistického období. Přítomnost helénistického materiálu na poloze „Camp Militaire“, v prostoru mezi citadelou a Čingiz-Tepe naznačuje, že obě lokality spolu pravděpodobně komunikovaly, a možná byly součástí jednoho sídelního prostoru na ploše přibližně 20 hektarů (**Obr. 25**)¹³¹.

Na možné trase mezi těmito lokalitami a lokalitami Šerabádské oázy se pak nachází drobná, pravděpodobně již v helénistickém období opevněná, lokalita Šor-Tepa (IV-An-6¹³², třída III). Na cestě podél řeky Surchandarji na sever pak stojí pouze opevněné Chajtabád-Tepe, nejrozlehlejší lokalita helénistického období v celém čtvrtém regionu, která – jak už bylo konstatováno u achajmenovské fáze – se vši pravděpodobností i v helénistickém období zaujímal celou plochu současného sídliště (LERICHE – ANNAEV 1995). V rámci Džarkurganského irigačního území jde ovšem i v helénistickém období o jedinou známou lokalitu.

V oblasti Bandychánu je osídlení přerušeno na všech achajmenovských lokalitách. Ve třetím století zde na doposud neosídleném místě vzniká sídliště na lokalitě Jalangtuš-Tepa – Pevnost (IV-Bd-4, jediný zástupce fáze Bandychán VI), které v kušánském období a středověku pravděpodobně sloužilo jako citadela rozsáhlému sídlišti složenému z velkého množství malých tepa okolo. V helénistickém období nicméně se vši pravděpodobností bylo osídleno jenom centrální tepa (RTVELADZE 1976, 100)¹³³.

Mezi Bandychánem a severněji položenými sídlišti helénistického období se od začátku třetího století př. n. l. (po zániku osídlení na Kyzyl-Tepa) zřejmě v celé šíři Surchandarji rozkládal pás přibližně 50ti kilometrů (vzdušnou čarou) bez jakékoli známky osídlení. Ještě delší úsek je možné pozorovat podél řeky Surchandarji, kde mezi Chajtabád-Tepe a nejbližší známou lokalitou proti proudu řeky, totiž Dalverzin-Tepe (IV-Ds-7-8) zeje prostor 70 km dlouhý¹³⁴. V oblasti Dalverzin-Tepe a dál na sever se v údolí Surchandarji

¹³¹ Viz též Fig. 10 u LERICHE 2010. nic na druhou stranu v současnosti nenasvědčuje tomu, že by příslušná oblast byla jedním sídlištěm, či intenzivní sídelní aglomerací.

¹³² Nezaměňovat s nedalekou stejnojmennou achajmenovskou pevností u Amudarji, IV-An-5.

¹³³ Nutno podotknout, že helénistickou fází na tomto osídlení neuvádí žádný z badatelů až do Sverčkova a Boroffky (SVERČKOV – BOROFFKA 2007). Rtveldze (RTVELADZE 2007) neuvádí helénistické osídlení na lokalitě ani ve stejné publikaci, ve které tak činí zmínění dva badatelé; dle Rtveldzeho začíná osídlení na této lokalitě až ve 2. stol. př. n. l., roz. přechodné období. Jedná se ovšem o pozdní publikaci výzkumů ze 70. let.

¹³⁴ Toto neosídlené pásmo odpovídá prostředí popsanému výše jako biotop, ve kterém prosperovalo sídliště Kyzyl-Tepa, tedy oblast, kde nebylo před použitím moderních metod zemědělství možné efektivně ve velkých měřítkách zavodňovat ornou půdu (STRIDE 2004, 271; WU 2017, 280).

nachází 8 lokalit datovaných do helénistického období. Jedná se především o malé lokality třídy I – III, mezi kterými vyniká v zásadě pouze Dalverzin-Tepe – Citadela (IV-Ds-7) a Chalčajan – Chanaka-Tepa (IV-Ds-12). Tato dvě tepa jsou od sebe vzdálena přibližně 25 km. Na každou z nich byly pravděpodobně – různě úzce – navázány tři menší lokality. Surpa-Tepe II (IV-Ds-34), jediné sídliště achajmenovského období v severní Surchandarji, na kterém je možné pozorovat osídlení i v období helénistickém, stojí poněkud stranou na západním okraji údolí.

V rámci rozlehlé (42 ha) lokality kušánského období Dalverzin-Tepe (**Obr. 26**) byly helénistické vrstvy v rámci stratigrafických řezů odhaleny s určitostí pouze na citadele tohoto sídliště a v rámci jejího opevnění (PUGAČENKOVA – RTVELADZE 1978, 12–19; IV-Ds-7; 4,9 ha třída V); jednalo se tedy se vši pravděpodobností o opevněné sídliště stejné kategorie jako například Džandavlát-Tepa 90 km vzdušnou čarou na jihozápad. V rámci „dolního města“ Dalverzin-Tepe byla keramika helénistického období nalezena na více místech, ovšem strukturu ani rozsah tehdejšího osídlení zde není možné stanovit (PUGAČENKOVA – RTVELADZE 1978, 21–32). 700 m od citadely, pod jihovýchodními hradbami „dolního města“ se nachází drobná lokalita Džurabaj-Tepe (IV-Ds-11; třída I).

Lokalita Chalčajan je známá především svou pozdější fází (PUGAČENKOVA 1966), a fáze helénistická je známa pouze ze stratigrafických řezů. Na druhou stranu, vzhledem k početnému zastoupení těchto vrstev ve více po okrajích lokality rozmístěných řezech je možné předpokládat, že obě největší tepa lokality Chalčajan jako celku¹³⁵, tedy Chalčajan – Chanaka-Tepa (IV-Ds-12; 9,1 ha; třída VI) i Chalčajan – Karabag-Tepa (IV-Ds-13; 3,6 ha; třída IV) byla osídlena v celé své současné ploše (PUGAČENKOVA 1966, 31–44; 81–84; 92–99; 105–109). Otázka charakteru osídlení (a souvislosti s monumentální stavbou raně kušánského období) doposud nebyla dostatečně rozkryta. V nejnižších vrstvách osídlení některých stratigrafických řezů byla odkryta keramika typologicky totožná, či velmi blízká achajmenovské. V dataci se ovšem Pugačenkova (PUGAČENKOVA 1966, 32–33) přiklonila k tomu, že osídlení na lokalitě Chalčajan – Chanaka-Tepa mohlo začít na samém koni achajmenovského období, nicméně pravděpodobněji se jedná o přechodovou fázi třetí třetiny čtvrtého století.

Ve vzdálenosti přibližně 3 a 10 km od Chalčajanu se nachází dvě spíše drobné lokality, Majda-Tepa (IV-Ds-32), jejíž rozměry nejsou známy (STRIDE 2004, № 464), a

¹³⁵ Lokalita Chalčajan sestává z těchto dvou velkých tepa a z množství velice drobných okolo východního z nich (PUGAČENKOVA 1966, 27).

Kurgan-Tepa (IV-Ds-19, třída III) známé pouze z prospekci (RTVELADZE 1987, № B-117; STRIDE 2004, № 285).

Velmi specifickým způsobem se osídlení helénistického období projevuje v podhorské oblasti v okolí Bajsunu na severozápadě Surchandarijské oblasti. Zde se nevyskytují žádné větší lokality (největší, Uzundara – IV-Bn-8 – spadá do kategorie IV), nicméně na strategických komunikacích jsou rozmístěny lokality malých velikostí. V případě většiny z nich je možné pozorovat fortifikační prvky: nejedná se tedy zřejmě primárně o drobná zemědělská sídliště, ale spíše o pevnůstky, či kontrolní body v krajině. Dvě achajmenovské lokality nacházející se v údolí Šérabádarji (Sultankul-Tepa a Mazar-Tepa) zanikají s koncem achajmenovského období, nicméně jsou nahrazeny pěti doposud zjištěnými lokalitami helénistického období. Dvojice lokalit Kurganzol (IV-Bn-2) a Pajon Kurgan (IV-Bn-6) se nachází v údolí (respektive nad ním), které spojuje prostor Bandyčánu s Bajsunem, a dále s prostorem okolo vesnice Darband, odkud je možné několika způsoby prostoupit mezi horskými hřbety na sever do antické Sogdiany. V případě Kurganzolu (**Obr. 27–28**) se jedná o velmi dobře prozkoumanou drobnou kruhovou lokalitu (třída I), ke které zřejmě přiléhalo nevelké a neopevněné osídlení. Tato lokalita byla zřejmě založena na samém začátku helénistického období: její výkopci jí spojují přímo s tažením Alexandra Velikého mimo jiné na základě dendrochronologie (SVERČKOV 2013, 7–15; HEUBNER – BOROFFKA 2013). Helénistické vrstvy nedaleké lokality Pajon Kurgan (třída III) jsou známy pouze ze stratigrafických řezů, a lokalitu jako takovou tak není možné porovnat s Kurganzolem. Její vznik je ovšem datován až do třetího století (BOBOCHODŽAEV – ANNAEV – RACHMANOV 1990). Podobnou pozici, tedy přímo v říčních údolích, nebo na vyvýšeném místě těsně nad nimi, mají dále na sever podobně drobné lokality Kapčigaj-Tepa (IV-Bn-001; přesná velikost není známá, lokalita byla zakryta současnou zástavbou) a Mačaj Kurgan (IV-Bn-003; třída I; SVERČKOV 2005, 9–13). Tyto lokality byly pravděpodobně funkčně propojeny; první stojí u vstupu do Mačajského kaňonu, druhá přímo v něm, v místě, kde se kaňon rozšiřuje a táhne se přibližně 5 km rovně.

Od vesnice Darband na západ je lokalizován prostor tzv. Želené brány, průsmyku umožňujícího průchod mezi starověkou severní Baktrií a Sogdiánou, který byl z geografického hlediska popsán již výše. Dle série výzkumů (RTVELADZE 1990; RAKHMANOV 1994; RTVELADZE 2003; RACHMANOV – RAPEN 2003; RAPIN et al. 2006) v tomto průchodu sice v helénistickém období nebyla žádná lokalita sídelního charakteru¹³⁶, nicméně

¹³⁶ Proto tato lokalita nefiguruje v katalogu.

průsmyk byl prokazatelně již v této době zatarasen hradbou (Darbandská hradba, viz **Mapa 23**, severozápad; **Obr. 29–31**) dlouhou 1700 m, na kterou byly (v kušánském období?) navázány další fortifikační prvky – bastiony.

7 km jižně od Železné brány na masivu Susyztag se nachází poslední z doposud publikovaných horských pevností v tomto regionu, totiž pevnost Uzundara (IV-Bn-008; **Obr. 32–33**), v mnoha ohledech vyčnívající jak mezi zmíněnými pevnostkami, tak mezi ostatními sídlišti helénistického období v Baktrii svou kamennou architekturou, množstvím mincovních nálezů i nezvyklou polohou. Toto opevněné výšinné sídliště, dle výkopců (DVUREČENSKAJA 2015; DVUREČENSKAJA – RTVELADZE 2015) vzniknuvší ve třetím století př. n. l., nicméně část nalezeného materiálu je možné datovat již do období předcházejícího (DVUREČENSKAJA 2015, 132)¹³⁷. Pevnost (rozloha 2,2 ha, třída III), položená nad stejnojmennou roklí na jedné z více možných cest přes hřbet Susyztagu, sestává z čtyřúhelníkového prostoru obehnaného tři metry silnou kamennou hradbou, několika kamenných bastionů a na samém jihu, na nejnižším opevněném místě, položené menší čtyřúhelníkové části (citadely?).

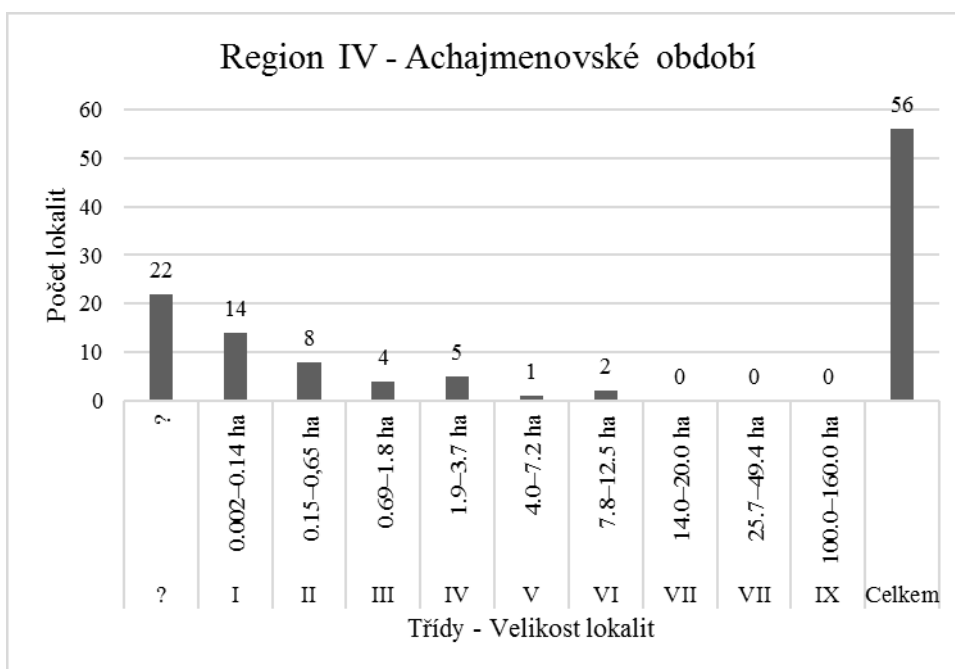
5.4.3 Region IV: Shrnutí

Po polovině 4. století př. n. l. se osídlení v údolí Surchandarji zdá být relativně dobře konsolidované, rozdělené do několika oáz, ve kterých ve velkém počtu prosperují především sídliště nejmenších rozměrů, buď navázaná na několik větších sídel v oblasti jako bylo Kyzyl-Tepa či Džandavlát-Tepa, nebo se shlukujících v malé skupiny přibližně stejně velkých lokalit (například oblast Bandyčánu). Přechod mezi 4. a 3. stoletím př. n. l. byl pak – jak se zdá – pro tuto oblast velmi dramatickým obdobím, ve kterém byla zpřetrhána doposud používaná schémata sídelní struktury v regionu. Co do počtu sídlišť zaniká během tohoto období více než 90 % (51) známých sídel achajmenovského období. Ve třetím století se počet sídlišť ustaluje na 30, tedy (čistě co se počtu lokalit týče) na přibližně 55 % oproti polovině 4. století. Sídliště, která přežívají závěr achajmenovského období jsou především ta největší: Džandavlát-Tepa, Chajtabád-Tepe a Kyzyl-Tepa. Poslední jmenované ovšem zaniká během následujících třiceti let, a uprázdněné místo není v helénistickém období na témže místě znovu zaplněno. Je možné, že jeho roli – ovšem bez množství drobných lokalit v zázemí – přebíral nově vzniknuvší, přibližně 12 km vzdálený Chalčajan, který se svým vznikem překrývá s obdobím, kdy Kyzyl-Tepa zaniká. Díky absenci osídlení na místě Kyzyl-Tepa se – na rozdíl od achajmenovského období – v tom helénistickém zdá být Surchandarja jasně rozdělena na severní a jižní část.

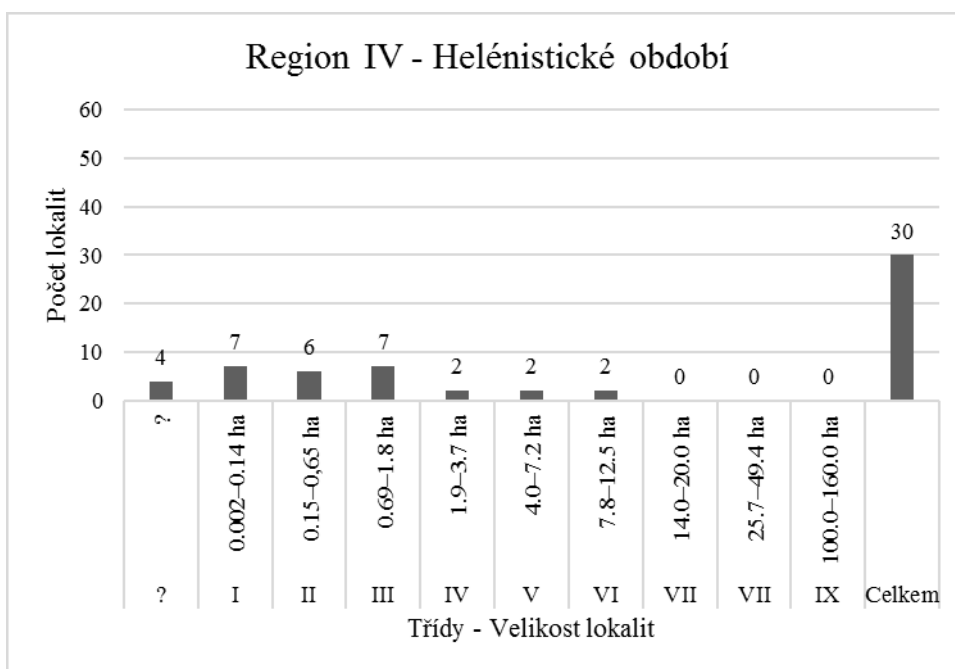
¹³⁷ Dvurečenskaja se o této skutečnosti nicméně v reportu zmiňuje jen lakonicky.

Jediný mikroregion, která se v údolí Surchandarji i v helénistickém období blíží situaci období předešlého je Šerabádská oáza, kde je 9 lokalit achajmenovského období nahrazeno osmi přibližně stejně velkými lokalitami období helénistického. Byť se schéma osídlení rozvolňuje – lokality jsou dál od sebe – Džandavlát-Tepa si pravděpodobně zachovalo pozici centrálního sídliště oázy; nejvzdálenější lokalita skupiny (Čopan Ata Tepa, IV-Sr-007) je vzdálená (vzdušnou čarou) přibližně 9,5 km, což ovšem v nížině dovoluje provést během dne pohodlně cestu k centrální lokalitě a zpátky. Ve zbytku údolí se nicméně proměna sídelní struktury projevuje citelným snížením počtu zejména těch nejmenších lokalit. Že se proměna týkala zejména lokalit nejmenších (kam zpravidla patří i lokality, jejichž rozměry není možné přesně určit) je vidět na nepřilíš razantním snížení známé osídlené plochy sídlišť v oblasti (**Graf 16**). Na samém severu Surchandarji svou rozlohou úbytek tamějších spíše drobných lokalit kompenzuje relativně velké Dalverzin-Tepe v rozsahu citadely současného tepa.

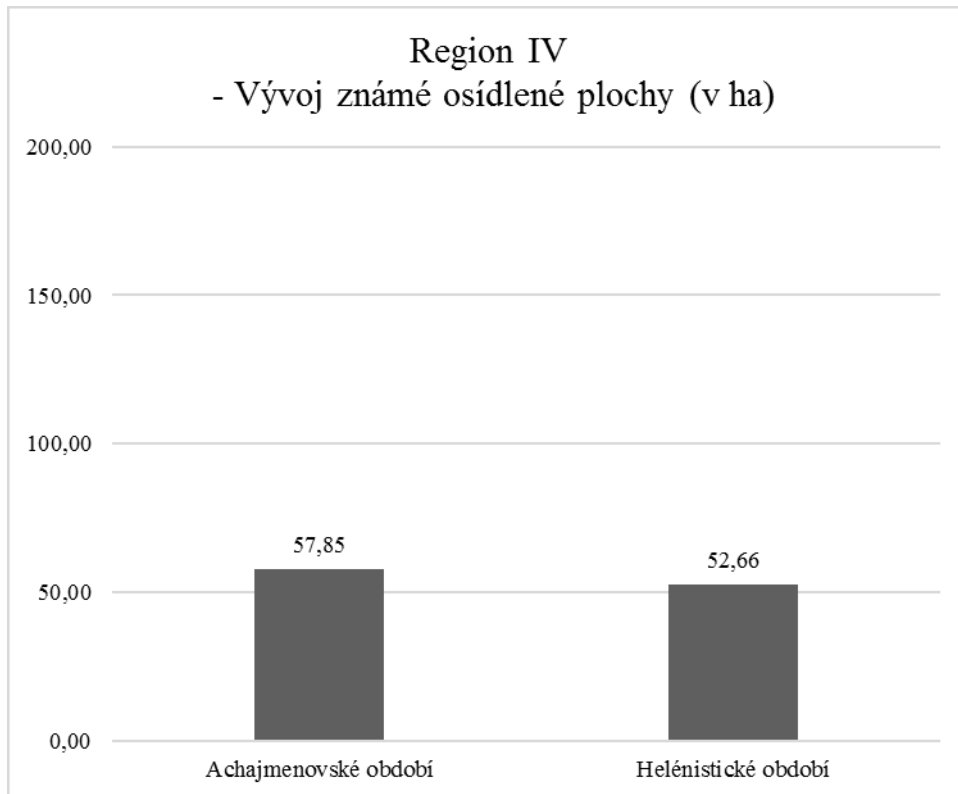
Typem lokalit, který je v helénistickém období v Surchandarji na vzestupu jsou malé opevněné lokality, ať jde o ty pravděpodobně střežící (zajišťující?) přechod přes řeku, nebo o lokality, které zřejmě střežily průchod horským pásmem na severozápadě oblasti. V achajmenovském období fungovaly v podhůří Bajsuntau pouze dvě drobné lokality, jejichž charakter není blíže znám. V helénistickém období jich je zde minimálně pět. Tématu pevností je věnována pozornost v následující kapitole.

Graf 13: Region IV. Hierarchie sídlišť achajmenovského období

Graf 14: Region IV. Hierarchie sídlišť helénistického období. Data odpovídající 3. stol. př. n. l.

Graf 15: Region IV. Vývoj známé osídlené plochy v rámci sídlišť. Pro helénistické období jsou použita data 3. stol. př. n. l.

5.5 Tzv. „Severozápadní Baktrie“

Úzký pás úrodné půdy nacházející se na obou stranách Amudarji poté, co proteče okolo hor, které tvoří jak předěl mezi současnými státy (Uzbekistán – Turkmenistán), tak západní hranici Baktrie jak byla vytyčena pro potřeby této práce, již není částí Baktrie v pravém slova smyslu, byť s ní byl historicky provázán (PILIPKO 1985). Jak je popsáno níže, v achajmenovském a helénistickém období se zřejmě jednalo skutečně o periferní region mezi intenzivněji osídlenými oblastmi (Baktrii, Margianou a Sogdiánou, popřípadě vzdáleným Chorésmem), který je Baktrii skutečně spíše blízký, než že by byl její součástí.

Z achajmenovského období je v tomto regionu známa¹³⁸ pouze jedno sídliště, totiž Bekovskaja krepost' („Bejova pevnost“, IV-Kj-1) v městě Kerki na levém břehu Amudarji,

¹³⁸ Zde je čerpáno z dat spíše zastaralých, nicméně autorovi se nepodařilo shromáždit data mladšího data, než jsou ta z 80. let minulého století. Rtveladze (RTVELADZE 2002, 62) zobrazuje na (velmi nepodrobné) mapě achajmenovských lokalit v širším okolí Baktrie ve sledované oblasti tři sídliště, nicméně neuvádí u nich názvy ani zdroj. Leriche v oblasti (LERICHE 2007, 128; 133) – opět bez udání zdroje – uvádí pro achajmenovské i helénistické období vedle zmíněné pevnosti v Kerki též Kelif a Mirzabek Kala, v rozporu s Pilipkem (PILIPKO 1985, 177–181) Rtveladzem (RTVELADZE 2002, 60–61). Takováto datace lokalit by ukazovala situaci zcela odlišnou od té prezentované.

kde měla řeka umožňovat přechod (HOLT 2005, 38). Vrstev achajmenovského období zde bylo dosaženo pouze v nejhlubších stratigrafických vrstvách převážně středověké lokality, která byla osídlena až do začátku 20. století (PILIPKO 1985, 174), a informace o charakteru a rozsahu osídlení v tomto období tak nejsou k dispozici. V helénistickém období tato lokalita svému účelu nesoužila. Dál po proudu Amudarji se nejbližší známé osídlení sledovaných období nachází až přibližně 200 km na severozápad poblíž Turkmenabádu, kde byl do současnosti (BURCHANOV 2005, 29–32; 83–84) odkryt materiál achajmenovského období pouze na jedné lokalitě (Odej-Depe), která ovšem – shodně s celým středním povodím Amudarji – zažívala rozkvět až v pozdějším kušánském a zejména kušáno-sásánovském období (BURCHANOV 2005, 83–91). Tento region (Amul) nebyl – vzhledem ke své odlehlosti – zahrnut do sledované oblasti.

Jediná známá lokalita helénistického období v této oblasti je Mirzabek Kala (IV-Kj-2), opevněné sídliště (přibližně 1,5 ha) kušánského období s malou čtvercovou citadelou (80×80 m, 0,64 ha; třída II), na které bylo v rámci několika stratigrafických řezů prokázáno helénistické osídlení. Nikoli však ve zbylých dvou třetinách lokality (PILIPKO 1985, 177–178). Nejbližší lokalita stejného období a obdobné velikosti je přibližně 120 km proti proudu Kampyr-Tepa. Zdá se tedy, že lokalita stála osamoceně, možná jako předsunutá stanice, nebo jako kontrolní bod na trase podél řeky. Rtveldze nicméně (velmi lakonicky) zmiňuje nález keramiky helénistického období pod svahem pevnosti Kelif na Turkmenské straně historického místa přechodu přes řeku (RTVELADZE 2002, 60–61). Toto sídliště se nachází přibližně na půli cesty mezi Kampyr-Tepa a Mirzabek Kala (63 km podél řeky od prvního jmenovaného a 55 km od druhého) na hranici „vlastní“ a „severozápadní“ Baktrie: na terénní vyvýšenině, která se jeví být nejjižnějším výběžkem Kugitangtau. Filipkovy vykopávky pevnosti nicméně neodhalily starší vrstvy osídlení než ty kušánské (PILIPKO 1985, 181).

6 Diskuse

6.1 Charakteristika sídel Baktrie achajmenovského a helénistického období

V předešlých částech práce byly lokality cíleně označovány souhrnně pouze jako *sídliště*, nikoli v kategoriích, které by byly použity například při popisu současné sídelní struktury. Tyto ustálené kategorie (typicky *město*, *vesnice*, *osada*...) sebou totiž nesou celou řadu aspektů a atributů, které má moderní člověk spojené se sobě známou sídelní situací, a jednoznačné zařazení archeologické lokality do těchto kategorií by tak bylo v kontextu Baktrie achajmenovského a helénistického období zavádějící, a jednalo by se o hodnocení do značné míry subjektivní. Po předložení známých dat o sídelní situaci v Baktrii sledovaného období bez těchto hodnocení je možné určitým způsobem nahlédnout jednotlivá sídla v kontextu celého osídlení a role, které v něm příslušné sídliště mohlo pravděpodobně hrát, a pokusit se tak o tuto kategorizaci nikoli na základě intuitivního přiřazení sídelního typu, ale s ohledem na prostorový a časový kontext daného sídliště. Na následujících řádcích je formulován právě takový pokus o vysvětlení úlohy sledovaných sídlišť v rámci soudobého osídlení. Jedná se nicméně skutečně spíše o vhléd, nebo východisko pro navazující výzkum než o předložení jasného rozdělení sídlišť. Použité kategorie odpovídají klasifikaci obecné sídelně geografie (SCHWARZ 1989), přihlédnuto je ale ve značné míře ke specifikům sledované oblasti a období, a k charakteru dat¹³⁹: v potaz jsou tedy brány i přístupy užití pro zaniklá sídliště v jiných částech světa (například SMITH 2016). Vzhledem k – již mnohokrát zmiňovanému – stratigrafickému převrstvení lokalit, a s tím spojeným nedostatečným poznáním jejich vnitřní zástavby, struktury a vnitřního členění v zájmovém období, je ovšem i po předložení celého v současnosti známého souboru lokalit možné spíše jen obecné hodnocení. Následující podkapitoly nemají za cíl znovu představit veškeré lokality, které by bylo možné zařadit do té či oné kategorie, ale spíš vysvětlit na základě jakého myšlenkového procesu jsou jednotlivá sídliště ve zbytku práce označována konkrétními termíny jako je pevnost, usedlost, vesnice atp.

¹³⁹ Kniha *Allgemeine Siedlungsgeographie* (SCHWARZ 1989) se – zejména u větších a komplikovanějších sídelních kategorií – zabývá primárně sídelní situací odpovídající 20. století.

6.1.1 Města

Otázka starověkého města ve Střední Asii jako fenoménu, jeho vzniku a funkce by sama o sobě zasloužila vlastní systematickou studii, a prostor této práce tak pochopitelně nedovoluje její řešení v celé šíři. U otázky města je ovšem nutné se zastavit kvůli zásadnímu vymezení mezi urbánním a rurálním, respektive urbánním a neurbánním osídlením¹⁴⁰. Jak bylo krátce předvedeno výše (odd. 3), v literárních pramenech, a v na ně navazujících historických pracích (Arriános, *Anab.* III, 29; Strabón, *Geogr.* XI, 11; TARN 1951 je sídelní situace v Baktrii jak v achajmenovském období, tak v období helénistickém s urbánní formou často spojována, jak je též explicitně vyjádřeno pojmem „země tisíce měst“ u Pompeia Troga (Justinus, *Hist. Phill.* XXXI, 4.1-20). Sídelní geografie město v obecné rovině definuje – s venkovským osídlením jako přirozeným protipólem – jako velkou hustě osídlenou oblast, která se vyznačuje svou uzavřenou formou a sociální diferenciací obyvatelstva. Obyvatelstvo by v takovémto městě mělo žít „městským způsobem života“, tedy užívat aktivit či funkcí, které jsou pro město typické, totiž specializace výroby (*sekundér*), redistribuce a obchod (SCHWARZ 1989, 485–486). Dále by se mělo město vyznačovat tím, že by se mělo jednat o centrální sídelní jednotku, ne nutně ve smyslu umístění, tedy uprostřed v rámci okolní sítě osídlení, ale ve smyslu středového bodu, který k sobě přitahuje různé další funkce, a zprostředkovává je svému okolí: tedy vedle funkce ekonomické i funkci sociální a kulturní. Město by pak dle sídelní geografie mělo být typické právě kombinací těchto různých funkcí (SCHWARZ 1989, 487), byť řada měst je primárně orientovaná na jednu z těchto funkcí, zejména na funkci politickou (rezidenční, administrativní, vojenský aspekt), funkci kulturní a kultovní (např. chrámová či poutní města), nebo dokonce na funkci zemědělskou, která s městy běžně spojována není (SCHWARZ 1989, 495–497). Jako důležitý aspekt plně rozvinutého města uvádí Schwarz to, že nemůže existovat samo o sobě bez svého – užšího, či širšího – okolí (zázemí), se kterým je intensivně propojeno, a které funguje pro město jednak jako zásobitel, ale i jako primární obchodní partner v rámci oboustranné výměny. (SCHWARZ 1989, 494). Tento náhled sídelní geografie na město v sobě do značné míry kombinuje dva rozšířené přístupy, které byly často aplikovány na sídliště známá jen z archeologických pramenů, totiž přístup demograficko-sociologický, který město definuje jako relativně velké, stálé sídliště osídlené sociálně heterogenními jednotlivci (WIRTH 1938, 8), a přístup „funkční“, opírající se v zásadě o sociální vliv, který by město mělo mít. Tento přístup

¹⁴⁰ V obecné rovině viz např. COWGILL 2004, 527.

snižuje roli velikosti sídliště a počtu obyvatel, a všímá si naopak role, kterou sídliště hraje v regionálním kontextu, tedy jakými funkcemi se dané sídliště projevuje, a jak slouží svému okolí. Mezi tyto funkce patří již zmíněné: politická, ekonomická, náboženská a kulturní¹⁴¹ (SMITH 2002, 5; SMITH 2016, 154).

Jak ovšem uvádí Cowgill (COWGILL 2004, 526), pro definici města není možné použít pouze jedno kritérium, nebo soubor kritérií, která by v obecné rovině jasně vymežila, co již město je, a co není, ale naopak je třeba aplikovat spíše „košatější“, širší¹⁴² koncept. Dle Cowgilla totiž není možné mluvit o jednom městě, ale o více různých pojetích této sídelní formy¹⁴³, která se může projevovat kombinací, a různě intenzivním naplněním výše popsaných kritérií. Na druhou stranu ale dodává, že byť velikost, nebo sociopolitická komplexita nejsou samy o sobě jako kritérium použitelné, sídliště osídlená pouze několika stovkami obyvatel nejsou schopna zajistit dostatečnou míru specializace a sociopolitické moci, která je s „městskostí“ obecně spojována. Pro utváření městské společnosti je dle něj nezbytných alespoň několik tisíc obyvatel (COWGILL 2004, 528).

Nahlédneme-li tímto způsobem na Baktrii achajmenovského a helénistického období na základě předloženého materiálu, lze jako o městech uvažovat skutečně vážně pouze o třech lokalitách, které vynikly ze souboru sídel již při rozdělení pouze na základě velikosti, totiž Aj Chánum, Tacht-i Sangin a Bala Hissar Balchu, v tomto pořadí. Při jejich analýze jsou v potaz brány pouze archeologické doklady.

Sídliště Aj Chánum splňuje snad bez výjimky všechna kritéria, která byla s městskou formou výše spojena: 160 ha intramurálního osídlení, a dalších 160–360 ha relativně hustého osídlení extramurálního v zónách A–B (viz výše) je nejen v měřítkách Baktrie¹⁴⁴ enormní rozloha. Intenzivně osídlená pláň Dašt-i Kala o rozloze 180 km² respektive veliké množství lokalit stojících oproti Aj Chánumu v hierarchii sídlišť na druhé straně škály zjevně tvoří nadřazenému sídlišti nejbližší zemědělské zázemí. Na jihozápadě od sídliště pak stejnou roli mohlo hrát – již diverzifikovanější, v helénistickém období se rozvíjející – osídlení na pláni Dašt-i Arči. Díky relativně velmi dobrému stavu prozkoumání zástavby Aj Chánumu je možné jasně definovat i funkce, které sídliště se vši

¹⁴¹ Trigger (TRIGGER 1972, 579–592) uvádí soupis jedenácti různých takových funkcí. Všechny je ovšem možné shrnout do těchto čtyř kategorií.

¹⁴² Cowgill používá termín „fuzzy concept“, tedy koncept „neostrý“.

¹⁴³ „A city“ proti „The city“

¹⁴⁴ Staré Město Pražské má rozlohu 129 ha, Malá Strana pak v současnosti 137 ha. Nové Město Pražské se v současnosti rozkládá na ploše 334 ha.

pravděpodobností plnilo jak pro své obyvatele, tak pro okolí¹⁴⁵: mohutné opevnění a budova arzenálu vypovídají o vojenské funkci města, palácové struktury (a zřejmě též umístění lokality ve středu nejhustěji osídlené oblasti v regionu) pak vypovídají o funkci administrativní. Ekonomické záznamy (zejména ty z pokladnice) vypovídají o důležité ekonomické funkci, která ovšem mohla být vedle lokálního obchodu umocněna též obchodem nadregionálním, který je na sídlišti vzhledem k jeho poloze na přirozené obchodní trase, a blízkosti ložisek drahých kamenů a cenných kovů možné předpokládat (BERNARD – FRANCFORT 1978, 49–51; BERNAR 1986, 249). Kultovní funkci lokality je možné potvrdit přítomností chrámů, héroa, a extramurálních pohřebišť, nicméně také přítomností divadla a gymnasia, která fungovala v rámci řecké kultury na pomezí kultu a společenských či kulturních aktivit (CHAMOIX 2002, 298–290; 293–296; GATES 2011, 272–273), čímž je ovšem možné na pomyslném seznamu odškrtnout i funkci kulturní, kterou by, minimálně dle části badatelů, město mít mělo. Aspekt, který je v Aj Chánumu možné taktéž pozorovat je nepochybně i sociální diferenciaci, kterou je možné na základě archeologického materiálu detekovat při porovnání bohaté rezidenční čtvrti nebo bohatých domů za hradbami s podstatně méně reprezentativními (a též méně prozkoumanými) domy v jiných částech města (viz LEKJUJO 1987), tak s prozkoumanými usedlostmi na pláni Dašt-i Kala (FRANCFORT 2013). V případě Aj Chánumu je na základě archeologických dokladů možné jen velmi těžko zpochybňovat jeho městskou podstatu, ostatně vzhledem k množství památek a dobré možnosti zkoumání bylo v této lokalitě jejími výkopci město rozpoznáno již záhy po jejím objevení.

Méně jednoznačná situace se nabízí v případě lokality Tacht-i Sangin – Město, tedy helénistické fáze sídliště, kdy se osídlení rozšířilo z citadely na plochu 105 ha ze severu i z jihu ohraničenou kamennými hradbami. Jak uvádí Družinina, plocha pokrytá residenčními částmi sídliště odpovídá 83 ha (DRUZHININA 2016, 57), což je nicméně – zejména v porovnání se zbylým souborem lokalit – plocha, o které je jako o prostoru města uvažovat možno docela dobře. Případná nižší intenzita osídlení, která byla konstatována výše, a kterou je možné pozorovat na plánech lokality (DRUZHININA 2016, Figs. 3; 5; 6; 11; 13) není z hlediska přiznání městské formy problémem (např. SMITH 2016, 155–158). Nehledě na ni, je prostor sídliště jasně uzavřenou sídelní formou: lokalita je vymezena hradbami, o kterých se Družinina domnívá, že jejich funkce byla primárně spíše

¹⁴⁵ Výkopové práce a reporty týkající se na následujících řádcích jmenovaných monumentů byly citovány v oddíle 5.2.2.2 výše. Pro zhrubý popis těchto jednotlivých budov viz též RAPIN 1990.

symbolická (DRUZHININA 2016, 58). Podobně jako Aj Chánúm i Tacht-i Sangin sdílí, říční terasu s extensivním zemědělským osídlením, které by se mělo nacházet také na západ od lokality, v Tešik-Tašské oáze (DRUZHININA 2016, 57). Administrativní funkce sídliště je pravděpodobná, jelikož se jedná o největší sídliště baktrijského regionu I, tak i pravobřežního povodí Amudarji, nicméně z odkrytých objektů mu nasvědčuje pouze na citadele částečně odkrytá budova, interpretovaná Družininou (DRUZHININA 2016, 73) jako správní centrum. Velkou částí badatelů akcentovanou otázkou zásadní sociální stratifikace obyvatelstva, která by měla městskou formu provázet, je v Tacht-i Sanginu možno sledovat jen stěží („Dům P“). Nepochybně důležitým aspektem tacht-isanginského sídliště, pravděpodobně dominantním, byl aspekt kultovní, zastoupený monumentálním chrámem situovaným na neméně monumentální citadele lokality, která z něj – jak si je možné představit – tvořila hlavní dominantu nejen sídliště vymezeného hradbami, ale celé planiny, na které se nachází (viz např. LINDSTRÖM 2016). Aktivní a dlouhodobé využívání svatyně je doloženo jak stavebními zásahy kušánského období, tak kontinuitou v ukládání votiv, která pokračovala ještě dlouho poté, co bylo okolní sídliště z velké části opuštěno (DRUZHININA – LINDSTRÖM 2013; LINDSTRÖM 2016). Nehledě na to, že kultovní aktivita k sobě velice často přitahuje i aktivitu ekonomickou (TRIGGER 1972, 590–591), druhou – předpokládanou zásadní funkcí sídliště Tacht-i Sangin je právě zapojení do obchodu na obchodní trase jdoucí podél pobřeží (DRUZHININA 2016, 100).

S ohledem na popsané sledovatelné prvky (kombinace funkcí, rozloha, monumentální architektura, zemědělské zázemí) je i přes špatně doložitelnou sociální stratifikaci, nebo jen vágně potvrditelnou administrativní funkci možné považovat lokalitu Tacht-i Sangin za lokalitu urbánního charakteru. Vzhledem k dominantnímu umístění svatyně v rámci sídliště, dlouhodobé kultovní činnosti v jejích prostorách, a přítomnosti monumentální architektury na ní navázané, není nepodložená ta možnost, že Tacht-i Sangin naplňoval podstatu města chrámového, jak ho definuje sídelní geografie (SCHWARZ 1989, 593).

Ze tří sídlišť třídy IX skýtá nejmenší z nich – Bala Hisar Balchu – též nejméně indicií vedoucích k tomu, aby bylo označeno za urbánní sídliště¹⁴⁶. Pozdější – již nepochybně urbánní – středověké sídelní aktivity odehrávající se přímo na sledované

¹⁴⁶ Sledovány jsou pouze archeologické doklady, nikoli zmínky antických autorů, které o Baktrách (Zariaspě) mluví jako o velkém městě se samozřejmostí (např. Strabón, *Geogr.* XI, 11.2; Polybios, *Hist.* X, 49; Arriános, *Anab.* III, 29).

lokalitě, i v jejím okolí totiž znesnadňují jakoukoli, byť základní, analýzu ve smyslu vnitřní struktury sídliště, a tedy i velké části jeho funkcí. O sídlišti Bala Hisar je na základě výše předložených dat možné s jistotou říci, že se (v achajmenovském i helénistickém období) jednalo o rozlehlé (100 ha), masivně opevněné sídliště, které se pravděpodobně nacházelo na jedné z možných obchodních stezek (ze kterých později tylo středověké město) vedoucích přes Hindúkuš na jih do údolí Indu (YOUNG 1955, 267). Leriche (LERICHE 1985, 74) popisuje Bala Hisar – Baktry velmi jednoznačně jako městské centrum navázané na síť závlahových kanálů a drobného vesnického osídlení, které bylo v helénistickém období obehnáno rozsáhlou hradbou. Jak bylo ale popsáno výše, Bala Hisar se nacházela spíše mimo tuto síť osídlení, stranou od předpokládané soudobé vnitrozemské delty. Toto sídliště se v achajmenovském a helénistickém období pravděpodobně neopíralo o žádné blízké okolní zemědělské zázemí: nejbližší lokalita, Mundik-Tepe, jejíž povaha v těchto obdobích není známa – stojí osamoceně 7 km na severovýchod. V achajmenovském období byla nejbližší známá extensivně osídlená oblast více než 40 km na sever, v helénistickém období pak více než 20 km na západ. Hradba okolo oázy Balchu zmiňovaná Lerichem byla s velkou pravděpodobností vztyčena až v období kušánském (DE LA VAISSIÈRE – MARQUIS – BENDEZU SARMIENTO 2015). Rozsah sídliště sice vypovídá o možném větším množství obyvatel, ovšem z – na koncentraci populace navázaných – městských funkcí je na základě dostupného materiálu možné s jistotou mluvit pouze u funkcí vojensko-politické (hradby) a – pouze za předpokladu, že sídliště i ve sledovaném období fungovalo na obchodní stezce¹⁴⁷ – také o funkci ekonomické. Nález pozůstatků monumentální architektury datované do helénistického období (BESEVAL – BERNARD – JARRIGE 2002, 1403–1411) vypovídá o tom, že na území Balchu, možná přímo v prostoru lokality Bala Hisar, se pravděpodobně nacházely monumentální stavby svědčící o dalších (administrativně-správních? kultovních?) funkcích tohoto sídliště. Tyto prvky nicméně doposud nebyly kontextualizovány. Městské funkce sídliště Bala Hisar tak – soudě čistě na základě archeologických dokladů – stále není možné s jistotou potvrdit. To nicméně neznamená, že by toto sídliště nemohlo městem ve skutečnosti být, zejména bylo-li sídliště

¹⁴⁷ O fungování stezky z Balchu přes Hindúkuš je možné uvažovat na základě umístění lokality Češme Šafa (viz výše) v horském údolí, kterým by tato stezka musela nutně procházet.

v achajmenovském období administrativním centrem celé sledované oblasti, jak o tom informují výše zmínění antičtí autoři¹⁴⁸.

Je otázka, nakolik je ve skutečnosti pro sledování osídlení achajmenovské a helénistické Baktrie řešený problém města a městskosti zásadní. Jak již bylo řečeno, městská forma vždy podléhá místním kritériím, a v sídelní struktuře je zřejmě daleko důležitější sledování jednotlivých úloh či funkcí, která sídliště mají, než snaha o přesnou definici té či oné formy.

6.1.2 Neurbánní a rurální sídliště: osídlení stojící mezi zemědělskou a městskou formou

Sídliště stojící mimo města jsou ze své podstaty sídlišti rurálního charakteru (COWGILL 2004, 527). Pokud bychom přijali Cowgillův přístup¹⁴⁹ definující urbánní a neurbánní společnosti (COWGILL 2004, 526–528), rurální osídlení může ze své podstaty existovat pouze v rámci společnosti urbánní jakožto protipól městské formě, nehledě na to nakolik je tato městská společnost rozvinutá, (urbanizovaná). Aby totiž mohlo být sídliště nazváno *rurálním* (venkovským), musí existovat entita, ze které je tak (jako *venkov*) nahlíženo, tedy sídlo nacházejícího se mimo tuto entitu, která jej formuje (YOFFEE 1995, 284; EMBERLING 2003, 255). Ve společnosti, kde městská forma jako taková neexistuje není dle Cowgilla možné mluvit o rurálním osídlení, ale spíše o osídlení neurbánním či vesnickém, jehož primární účel je agrární či pastorální, popřípadě kombinovaný (SCHWARZ 1989 62–80; COWGILL 2004, 527). V takovémto osídlení ovšem s rozvojem společnosti nutně dochází ke vzniku sídelních forem, které z vesnického vycházejí, nicméně dochází u nich ke specializaci na určité odvětví výroby či těžby (např. rybářské, nebo hornické osady; SCHWARZ 1989, 307–313), popřípadě sekundární zpracovávání komodit¹⁵⁰. Mezi takto specializované sídelní formy ovšem patří typicky také správně-obranná sídliště (pevnosti, kontrolní body atp.; SCHWARZ 1989, 390–395) a místa kultu (svatyně, popřípadě kláštery; SCHWARZ 1989, 395–411). Byť se ve všech případech jedná o neurbánní sídla,

¹⁴⁸ Tarn popisuje též předpokládanou kultovní funkci v podobě chrámu bohyně Anahity (praměny toto naznačující viz TARN 1951, 115–116).

¹⁴⁹ Cowgill ovšem vychází z Emberlinga (EMBERLING 2003), a ten do značné míry z Yoffeeho (YOFFEE 1995).

¹⁵⁰ Schwarz uvádí jako příklad jiho- a východoasijské osady či vesnice, specializované na zpracovávání určitého druhu komodity či výrobu určitého produktu, například vesnice košíkářů, truhlářů, nebo tkalců (SCHWARZ 1989, 323).

projevují se v nich izolovaně ty funkce, které jsou – koncentrované na jednom místě – typické pro města (SCHWARZ 1989, 307).

Specifickou – velmi pestrá – skupinou sídel, která stojí v hierarchii pod městskými sídlišti jsou dle Schwarz centrální sídliště neurbánního charakteru *Mittelpunkts-Siedlungen* (SCHWARZ 1989, 412), typicky sídliště, které na sebe bere roli administrativního centra v rámci rozptýleného osídlení¹⁵¹, popřípadě místo občasného, či stálého trhu¹⁵² (SCHWARZ 1989, 412–426).

Je zřejmé, že právě do těchto kategorií je nutné zařadit relativně velké množství sídlišť, která byla představena v popisné části této práce, tedy ta, které vykazují i jiné funkce než pouze obytnou, a funkci zemědělské či pastevecké výroby (SCHWARZ 1989, 68; 307), zejména tedy větší opevněná sídliště. Velmi mnoho městských funkcí je možné pozorovat, či spíše předpokládat u lokality Kuchna Kala, pravděpodobného administrativního centra pláně Dašt-i Kala před založením Aj Chánumu. Vzhledem k poloze a morfologii této lokality v sobě sídliště mohlo snoubit funkci administrativní (centrální poloha na pláni), vojensko-politickou (dvojitě opevnění, citadela) a ekonomickou (leží na stejné trase jako později Aj Chánum ve strategické pozici vůči nerostným surovinám; BERNARD – FRANCFORT 1978, 49–51), a relativně extensivní osídlení pláně Dašt-i Kala v achajmenovském období by bylo možné vnímat jako zemědělské zázemí případného města. Rozloha 30 ha¹⁵³ na druhou stranu nedosahuje ani pětiny rozlohy opevněné části Aj Chánumu, a je otázka, jestli mohlo být toto sídliště obýváno dostatečně velkým počtem lidí, aby zde mohly v dostatečné míře vzniknout pro město potřebné specializace a složitější sociální stratifikace. Ve srovnání s ostatními sídlišti Baktrie achajmenovského období se jedná o čtvrté největší, tedy relativně velké, a v případě potvrzení všech *možných* městských funkcí by do značné míry skutečně bylo možné uvažovat o tom, že sídliště Kuchna Kala bylo malé město. Vzhledem

¹⁵¹ Schwarz zde používá také termín *hilfszentrale Orte*, které by mělo odpovídat anglickému *sub-towns* (SCHWARZ 1989, 412).

¹⁵² Jak uvádí Schwarz, místa občasného trhu – typicky v orientu, od oblasti Magrebu po Afghánistán: *súk* či *bazar* – nemusí být vázána na jakýkoli architektonický prvek v rámci osídlení, neboť trh se zde koná pod širým nebem mimo samotné osídlení (SCHWARZ 1989, 418). Archeologicky jsou pak tato místa jen velmi těžko zachytitelná.

¹⁵³ Což je podstatně více, než rozloha některých českých středověkých měst jako například Pardubice nebo Mělník, byť je toto srovnání jistě třeba brát s velkou rezervou.

k nedostatečnému stavu poznání¹⁵⁴ tohoto sídliště, které nebylo zkoumáno vykopávkami (GARDIN 1998, 42), je ovšem zřejmé že je jej třeba zařadit spíše do kategorie sídel stojících mezi městem a vesnicí (*Mittelpunkts-Siedlung?*). Pravděpodobně nejpřesnější termín odpovídající současnému stavu bádání je skutečně *opevněné administrativní centrum*¹⁵⁵. K podobnému závěru je zřejmě nutné dojít i v případě dalších podobných velkých sídel umístěných na centrální poloze v zemědělsky osídlených oblastech, jako je například – ještě větší (35,1 ha) – rozlehlé kruhové sídliště achajmenovského období Altyn Diljar-Tepe, nebo centrálně umístěné sídliště helénistického období na pláni Dašt-i Arči Kafir Kala – Citadela (20 ha)¹⁵⁶. V zásadě stejný charakter je ale možné konstatovat též u dalších opevněných, nicméně již podstatně menších (třídy V–VII) sídel (například Džandavlát-Tepa nebo Kyzyl-Tepa), kolem kterých se v určitém období formují různě velké, a různě koncentrované skupiny menších sídel – usedlostí. Na základě současného stavu bádání není možné mezi těmito lokalitami hledat jiný zásadní rozdíl, než je velikost. Otázkou zůstává, jak vnímat velká, opevněná, nicméně (zdánlivě?) osamoceně se vyskytující sídliště jako je Bala Hisar či Češme Šafa. Vzhledem k jejich strategické poloze je u obou možné uvažovat jak o vojensky-politické funkci, tak o funkci ekonomické (popřípadě kultovní), a tedy je považovat za *Mittelpunkts-Siedlung* v kontextu širší obchodní či administrativní sítě.

U menších opevněných lokalit, například Altyn 1, zejména ale u těch, které jsou umístěny spíše osamoceně na strategických polohách (např. Kampyr-Tepa nebo Kurganzol) je výkopci těchto lokalit – ve shodě s teorií sídelní geografie (SCHWARZ 1989, 390–395) – předpokládána jako primární úloha ta správně-politická (SARIANIDI 1977, 128; RTVELADZE 2017, 4–5; SVERCHKOV 2008, 185). Výjimku tvoří lokality, které se jeví být specializované výlučně či primárně na funkci kultovní, jak tomu je dle Sarianidiho například u lokality achajmenovského období Kutlug-Tepe (SARIANIDI 1977, 117–121).

¹⁵⁴ Doposud mimo jiné nebylo potvrzeno, že rozsah lokality odpovídá rozsahu sídliště achajmenovského období: následné osídlení pokračovalo přes období helénistické kontinuálně až do raného středověku (GARDIN 1998, 42).

¹⁵⁵ V angličtině by bylo možné použít také termín *sub-town* (SCHWARZ 1989, 412), popřípadě možná *townlet*, nicméně v opevněné podobě.

¹⁵⁶ V případě této lokality (GARDIN 1989, N° 38) ovšem vzhledem k převrstvení opět není jasné dosahovala-li svého rozsahu i v helénistickém období.

6.1.3 *Neurbánní a rurální sídliště v užším slova smyslu*

Veškerá drobná neopevňená sídliště v oblasti – ať se v krajině vyskytují samostatně, nebo v návaznosti na větší sídla či skupinu podobných sídel – u kterých není možné definovat jinou funkci než tu obytnou a zemědělskou či pasteveckou je nutné zařadit do kategorie neurbánních či rurálních sídlišť v užším slova smyslu (SCHWARZ 1989, 68; 307). Lokality této sídelní formy je možné – spíše orientačně – členit s ohledem na jejich velikost: Velikostní třída I (0,002–0,14 ha) u takovýchto lokalit pravděpodobně odpovídá samostatným zemědělským stavením sestávajícím z jedné budovy, nehledě na její vnitřní členění. Z achajmenovského období tuto kategorii velmi dobře zastupuje například většina sídel skupiny Kyzylča (IV-Ds-20–30; SAGDULLAEV 1987), část sídlišť v údolí Talokánu (GARDIN 1998, 67–73), a pravděpodobně i drobné lokality v blízkosti Džandavlát-Tepa (STANČO – TUŠLOVÁ *v tisku*, 5.3.3), v období helénistickém pak zejména řada sídlišť na pláni Dašt-i Kala i v jejím okolí (GARDIN 1998, 38–47). Velikostní třída II (0,15–0,65 ha) pak pravděpodobně zastupuje zemědělské usedlosti větších rozměrů (statky?) obklopené zemědělskou krajinou¹⁵⁷. Největší množství těchto lokalit se nachází v jihovýchodní Baktrii helénistického období; zejména na pláni Dašt-i Kala, Dašt-i Arči nebo v údolí Talokánu (GARDIN 1998, 38–47, 53–60, 67–73). Je pravděpodobné, že do těchto dvou kategorií by spadaly též drobná zemědělská sídliště achajmenovského období v oblasti severozápadní části oázy Balchu, nebo lokality naibabadské skupiny na západě taškurgánské oázy, u kterých ovšem nejsou povětšinou dostupné informace o rozměrech (viz SARIANIDI 1977, 111; 126–128).

Větší neopevňené lokality, které na některých místech jak v achajmenovském, tak helénistickém období dosahují i nejvyšších velikostních tříd vyjma nejvyšší třídu IX, je možné interpretovat buď jako intenzivní shluky takových statků, které byli popsány výše, nebo spíše jako vesnice. Žádné z těchto velkých neopevňených sídel nebylo doposud zkoumáno vykopávkami, a jejich přesná vnitřní struktura tak ani v náznacích není známá. Jako příklad je možné uvést lokalitu 0413 (II-Kg-1), která dosahuje třídy VIII (27,5 ha), a která byla osídlena jak v achajmenovském tak v helénistickém období. Další, již menší sídliště takové charakteru (třída V–VII) se nacházejí pouze v jihovýchodní Baktrii, zejména na pláni Dašt-i Kala. Jedinou známou výjimku tvoří lokalita achajmenovského období Altyn 2, která se nachází v severozápadní části balšské oázy. Tato větší neopevňená

¹⁵⁷ Pro podobu těchto v zemědělské krajině umístěných, zpravidla dvorových, domů třída I i II obecně viz SAGDULLAEV 1980, 1987 a FRANCFORT 2013.

zemědělská sídliště jsou datována jak do achajmenovského, tak helénistického období. Otázkou, kterou by pomohly odhalit vykopávky je, nesloužily-li tyto lokality i jiné než čistě zemědělské funkci: ekonomická funkce ve formě trhu pro okolní drobnější zemědělské usedlosti (zejména v případě pláň Dašt-i Kala) by tato sídla posouvala spíše do skupiny *Mittelpunkts-Siedlungen*. Neopevněné lokality třídy III–IV jsou pak (v různé intenzitě) relativně běžné v celém sledovaném prostoru. I u těchto lokalit lze předpokládat zemědělskou či zemědělsko-pasteveckou funkci typickou pro vesnice.

6.2 Výchozí stav: závěr achajmenovského období

Baktrie achajmenovského období ve 4. století př. n. l. se jeví být – vyjma region I – relativně rovnoměrně osídlenou oblastí, kde mezi 185 v současnosti známými lokalitami převažují ty menší, neopevněné, spadající do I–III velikostní kategorie (do 1,8 ha), kterých je zde známo celkem 135¹⁵⁸, tedy 73% z celkového počtu sídel. Tyto, pravděpodobně převážně zemědělsky orientované lokality se na některých místech koncentrují v jasně definovaných seskupeních navázaných většinou na centrální sídliště, kterému lze připsat administrativní funkci (zejm. okolí Kyzyl-Tepa v severní Surchandarji, pláň Dašt-i Kala, západ oázy Taškurganu a sever oázy Balchu). Mezi těmito centry (*Mittelpunkts-Siedlungen* spojující ekonomickou a administrativní funkci v rámci mikroregionů?) jsou menší sídliště, vesnice či usedlosti, rozptýlena v různé intenzitě s ohledem na přirozené podmínky regionu a v návaznosti na předchozí zemědělské osídlení rané doby železné (viz SARIANIDI 1977, 107–128; ASKAROV–ALBAUM 1979; SAGDULLAEV 1987; GARDIN 1998, 159–162). Dle některých autorů (WU – MILLER – CRABTREE 2015, 109–110; WU 2017) stály za rozvojem osídlení v achajmenovském období do značné míry též investice a vliv perské říše, zejména pak napojení oblasti na síť cest, která usnadňovala rozvoj politických i socio-ekonomických vazeb mezi centry říše na západě a Baktrii, respektive celou achajmenovskou Střední Asií (viz též LYONNET 1990). Co do počtu lokalit se v achajmenovském období nejsilněji osídleným zdá region II, tedy jihovýchodní Baktrie (74 sídlišť, 5 opevněných) v ostrém rozporu s obrazem sídelní situace regionu I na sever od Amudarji, kde je v tomto období známo pouhých 6 řídců rozmístěných sídlišť (z toho 3 opevněná), a tento region se tak v achajmenovském období zdá být periferií Baktrie. Tento zásadní rozdíl může být způsoben buď nedostatečným stavem bádání v jižní Tádžikistánu, jak již bylo zmíněno výše, nebo skutečností, že pro zemědělce mohly být lákavější spíše

¹⁵⁸ Do tohoto čísla jsou započteny i lokality u kterých není přesná velikost známa.

oblasti na jih od Amudarji než úzká horská údolí současné tádžické provincie Kathlon: tento region byl v historii obecně do značné míry spojen s transhumancí a výskytem populace spíše nomádského charakteru (BERNAR 1986, 250; RAPIN 1990, 331; WU 2017, 280). Umístění osamocených sídlišť achajmenovského období v tak odlehlých oblastech jako je samý sever údolí Vachše (Tamošo-Tepe, I-Va-2), nebo podhůří Hissaru (Dušanbe, I-Hi-1), nicméně vypovídá o existenci kontaktů mezi jádrem Baktrie a těmito severními oblastmi, popřípadě o přítomnosti obchodních tras využívajících tato údolí. Zbylé dva regiony na západě Baktrie jsou – co do počtu lokalit – osídleny slaběji než region II, nicméně počty známých lokalit nejsou zásadním způsobem menší (region III: 48 sídlišť; region IV: 57 sídlišť; viz **Graf 16**), a rozdíly mezi jednotlivými regiony tak lze hledat spíše ve způsobu jakým jsou sídliště rozmístěna a v jejich složení co se týče velikosti a předpokládané funkce. Možnost porovnání je do značné míry ztížena citelnými rozdíly mezi přírodními podmínkami jednotlivých regionů. Zajímavé je, že v nejhustěji osídleném regionu, v jihovýchodní Baktrii, se nachází pouze pět opevněných lokalit (pouze 6,7% z celkového počtu lokalit v regionu)¹⁵⁹, zatímco ve dvou západnějších regionech jich je až několikanásobně větší počet (V případě regionu III je opevněno celkem 25% známých sídlišť, v regionu IV 21%; viz též **Graf 18**): velké opevněné lokality jako Čim Kurgan, Deh Nahr-i Džamšíd A, nebo Kunsaj nejsou v achajmenovském období pravděpodobně aktivně využívány (LYONNET 1997, 374–376; GARDIN 1998, 57)¹⁶⁰. Co se počtu velkých sídlišť týče, je tento region srovnatelný s regionem III (6 lokalit velikosti VI-IX v obou regionech), nicméně zdejší velké lokality jako DQ 448 (II-Dk-164) a lokalita 0413 (II-Kg-1) nejeví známky opevnění, a jedná se spíše o rozlehlé vesnice bez obranné funkce. Celý jihovýchodní region se tak zdá být v achajmenovském období především zemědělskou oblastí, kde je možné jako o administrativně-politickém centru uvažovat o lokalitě Kuchna Kala (II-Dk-168) na pláni Dašt-i Kala, nebo Kundúz Bala Hisar (II-Kz-19), sídlišti, které se ovšem v rámci regionu nachází spíše stranou, a zdá se, že – dosahovala-li lokalita svých velikých rozměrů i v achajmenovském období – její role mohla spočívat spíše v kontaktu s prostorem západní Baktrie.

¹⁵⁹ Nutno opět podotknout, že všechny tyto lokality jsou převrstvené pozdějším osídlením, a přítomnost hradeb v achajmenovském období nebyla potvrzena (viz výše, 5.2).

¹⁶⁰ Hypoteticky je možné, že mohutné hradby těchto sídlišť ovšem v achajmenovském období ještě možno v případě nutnosti použít jako refugia.

Oproti spíše extensivně zemědělsky osídleným údolím a říčním planinám jihovýchodní Baktrie se region III zdá být osídlen spíše v podobě několika malých oáz, kde jsou intenzivně rozmístěna převážně drobná sídliště. V zásadě se jedná o dvě skupiny, totiž jednu v severozápadní oáze Balchu, a druhou v západní části vnitrozemské delty oázy Taškurganu. Drobná, se vši pravděpodobností zemědělská, sídliště, těchto aglomerací byla zdá se (KRUGLIKOVA – SARIANIDI 1976, 9–12; SARIANIDI 1977, 111; 118–121; 126) provázána s – v rozměrech se zásadním způsobem neodlišujícími – lokálními administrativními (Altyn 1 – Altyn 10, Burat-Tepe; III-Bs-1–10; III-Ts-2) či náboženskými (Kutlug-Tepe; III-Bs-24) centry, jak ukazuje případ první jmenované skupiny. Je možné uvažovat o tom, že tyto seskupení sídel fungovala jako funkční celky, ve kterých jednotlivé lokality zastupovaly jednotlivé specializované funkce (vzpomenout je možné též Altyn 2 s rozsáhlým hrnčířským okrskem; KRUGLIKOVA 2005, № 79). Vedle těchto drobných sídel se v III. regionu vyskytují velká, spíše řídce rozmístěná opevněná sídla, která jsou – vyjma Altyn Diljar-Tepe (III-Bs-15) – svázána s těmito aglomeracemi spíše volně. Je však velmi dobře možné, že vzhledem ke svému rozmístění na strategických místech, na pravděpodobných obchodních trasách (YOUNG 1955, 267; RAPIN 1990, 331) i na místech, o kterých je – na základě podrobného studia mapy a současných komunikací – možné uvažovat jako o bodech nutných pro kontrolu nad celým regionem, se mohlo jednat – vedle funkce vojenské – o prosperující obchodní a politická centra, jejichž vliv mohl dosahovat celoregionálních měřítek, byť na ně pravděpodobně nebylo přímo navázáno žádné okolní zemědělské osídlení: Češme Šafa (III-Bj-1–2) leží přímo na cestě od horských průsmyků Hindúkuše, Balch – Bala Hisar (III-Bo-2) pak v planině 15 km od výstupu z horských údolí na centrálním místě v rámci Turkestánských plání. Dašt Bargah (III-Bo-3) a Ajatan-Tepe (III-Ts-1) se nachází poblíž logických cest na západ (k oáze Šeberganu) a na východ (k oáze Taškurganu a do východní Baktrie) od Balchu. Altyn Diljar-Tepe je pak položeno na přímé, respektive jedné z možných, cest k Amudarji, a tedy i cestě do severní Baktrie a Sogdiany (ke strategické poloze Altyn Diljar-Tepe viz RTVELADZE 2002, 26–27). V kontextu těchto sídel i shluků zemědělského osídlení celého regionu III se největší sídliště achajmenovského období – Bala Hisar Balchu – jeví díky své centrální pozici jako logické ekonomicko-politické centrum západní části Baktrie jako celku, byť, jak bylo již konstatováno výše, při úzkém pohledu pouze na oázu Balchu působí podivně osamoceně. Prosperující navázání na nadregionální obchodní síť i ekonomické vazby v rámci celého regionu by mohlo do značné míry vysvětlit výjimečnou velikost sídliště i při absenci

vlastního úzkého zemědělského zázemí (srovnej – jistě ve větším měřítku – například s prosperitou syrských obchodních měst v Sýrii a Mezopotámii, jako je Mari doby bronzové; MARGUERON 2004, nebo antická Palmyra; SMITH 2013). Na východě, v oáze Kundúzu mohlo na tuto, spíše volně ve velkých rozestupech rozmístěnou, síť navazovat sídliště Kundúz Bala Hisar.

Relativně velký počet opevněných sídlišť (21%), která zde ovšem nedosahují takových velikostí jako v jihozápadní Baktrii, je osídlen ve čtvrtém Baktrijském regionu, v údolí Surchandarji. Zde jsou na tuto možná administrativní centra – *Mittelpunkts-Siedlungen* – minimálně na dvou místech navázána na shluk dalších drobných zemědělských lokalit (okolí Džandavlát-Tepa; IV-Sr-10, Kyzyl-Tepa; IV-Ds-31; viz STANČO – TUŠLOVÁ *v tisku*, odd. 5.3.7). Jak bylo zmíněno výše, Stančo (*ibid.*) nicméně uvažuje, že podobnou úlohu mohlo hrát též sídliště Talaškan-Tepa I (IV-Sr-23). Podobný, více rozvolněný, shluk lokalit je možné pozorovat též v okolí neopevněného Dunjo-Tepe A (IV-Ds-9). Shlukem bez jasné hierarchie je pak tvořen drobnými opevněnými lokalitami achajmenovského období v oblasti Bandyhánu (IV-Bd-1–3, 5). Tato síť je – zejména v severní části Surchandarji – obohacena o množství dalších drobných, převážně neopevněných a se vši pravděpodobností zemědělských sídlišť, a činí z regionu IV na počet sídlišť druhý nejbohatší region. Největší lokalita regionu – Chajtabád-Tepe (IV-Dz-1) – jediná svým osamoceným umístěním a částečným kruhovým tvarem připomíná velké strategicky situované lokality jihozápadní části Baktrie. Wu vidí právě v soustavě opevněných lokalit severozápadní Baktrie a prosperity na ně navázaných zemědělských lokalit vliv nadregionálního státu, který měl dle ní cíleně podporovat rozvoj tohoto území, a tento aspekt perské nadvlády vztahuje na celou Baktrii (WU – MILLER – CRABTREE 2015, 109–110; WU 2017, 280–281). Tato soustava opevněných osídlení měla pravděpodobně svůj jižní počátek u opevněného sídliště Šor-Tepa (IV-An-6), které pravděpodobně střežilo místo přechodu přes Amudarju (RTVELADZE 2002, 53–57), vzdálené 37 km vzdušnou čarou přes poušť od sídliště Altyn Diljar-Tepe. Dál na sever tato sídliště – protkávající shluky zemědělského osídlení – lemovala pravděpodobnou obchodní stezku (logickou trasu průchodu údolím), a tvořila tak – jak se domnívá Wu – uzlové body na této důležité severojižní spojnici (WU 2017, 283).

Stran velkých, kruhových (popřípadě polokruhových) opevněných sídel především jižní části Baktrie, kterým se již v nedávné době věnovali Košelenko a Gaibov (KOŠELENKO – GAIBOV 2013), je zajímavé, že ve sledovaném souboru lokalit se tato

sídliště objevují v achajmenovském období především mimo sídelní klastry drobných zemědělských sídlišť, popřípadě na jejich okrajích, nicméně nikdy jako centrální sídliště ve smyslu umístění uprostřed sídel ostatních. Vedle eminentního příkladu v podobě Balchu – Bala Hisar (III-Bo-2) se mimo, nebo na okraji sídelní oblasti objevují též Dašt-Bargah v jihozápadní části oázy Balchu (III-Bo-3), Altyn Diljar-Tepe na severu této oblasti, ve východní Baktrii Kurgan-Tepe v údolí Talokánu (II-Cs-7) a polokruhová Kuchna Kala na pláni Dašt-i Kala (II-Dk-168). V severní Baktrii pak této charakteristice odpovídá přibližně polokruhové sídliště Chajtabád-Tepa (IV-Dz-1) a spíše menší sídliště Talaškan-Tepa¹⁶¹ (IV-Sr-23). Podobně umístěné jsou též polokruhový Čim Kurgan a kruhové Deh Nahr-i Džadíd A na pláni Dašt-i Arči (II-Da-22, 23), osídlené spíše v ranějších fázích rané doby železné, a poté až v helénistickém období (LYONNET 1997, 374–376). Jak uvádějí Košelenko a Gaibov (KOŠELENKO – GAIBOV 2013, 206–207), vznik této kruhové formy je možné zařadit do období před tím, než se Baktrie stala součástí perské říše, a dozvuky této tradice je možno pozorovat ještě v raně helénistickém období u lokalit jako Kurganzol (IV-Bn-2) nebo Emši-Tepe (III-Se-1). Kruhový tvar vidí (*ibid.*) Košelenko a Gaibov jako obraz zoroastrijského ideálního města, nicméně funkce (u větších je zmíněna ta administrativní) a její vztah ke tvaru a umístění sídel řešen není. V případě mnoha z těchto lokalit¹⁶² jsou sídelní vrstvy uvnitř opevnění spíše slabé, a vedle primárně obytné funkce prostoru za opevněním se tak nabízí i využití toho to prostoru k refugiálním účelům, popřípadě k ustájení dobytka, anebo k přechodnému obývání prostoru sídliště ve stanech, například kočovnou populací oblasti (v obecné rovině viz ABDULLAEV 2014). Takové využívání sídel dvojí populací, totiž usedlou a nomádkou, z nichž si každá do sídliště vnáší své typické subsistenční metody (obdělávání půdy a pastvu) je předpokládáno na velmi podobných kruhových sídlištích v severosyrské stepi 4. a 3. tisíciletí př. n. l., která jsou zpravidla umístěna na okrajích obdělávatelných oblastí, mnohdy již ve stepích, kde je nutné se velmi flexibilně přizpůsobovat aktuálním klimatickým podmínkám (SMITH *et al.* 2014, zejm. 164–166). Možná podobný způsob kombinování subsistenčních metod pozoruje Wu v achajmenovském období na archeobotanickém a archeozoologickém materiálu ze sídliště Kyzyl-Tepa (WU – MILLER – CRABTREE 2015), který by bylo velmi zajímavé porovnat s materiálem s popisovaných lokalit: tak by bylo možné potvrdit, že tato sídliště mohla –

¹⁶¹ Jak bylo zmíněno výše, toto sídliště mohlo být obklopeno dalším osídlením, nicméně domněnka zatím nebyla potvrzena systematickým výzkumem (ZAPPAROV – RTVELADZE 1974, 23).

¹⁶² Viz komentáře u příslušných lokalit v popisném oddíle práce.

vedle jiných funkcí – sloužit právě ke kontaktu mezi kočovným a usedlým obyvatelstvem Baktrie v před-achajmenovském a achajmenovském období, a k maximalizaci užitku z krajiny v rámci oáz i mimo ně. Jak bylo zmíněno, velká část těchto lokalit je umístěna také na strategických bodech pro regionální i nadregionální obchod¹⁶³, a tato sídliště tak v sobě mohla kombinovat různé ekonomické funkce. Dvě další sídliště, Kunsaj (II-Da-34) a Kundúz Bala Hisar (II-Kz-19) sice tvarem do sledované skupiny nespádají, nicméně na základě jejich polohy a velikosti lze uvažovat o podobných funkcích i v jejich případě.

Sídelní obraz Baktrie před makedonským vpádem vyjevuje relativně vyspělý stupeň agropastorálního osídlení na území alespoň tří ze čtyř regionů Baktrie (viz též LERICHE 2007, 129). V každém z regionů je možné vidět poněkud jiný přístup k využívání krajiny vycházející z odlišných přírodních podmínek, nicméně v rozsahu osídlení nejsou rozdíly mezi II., III. a IV. regionem nijak dramatické i přesto, že druhý, jihovýchodní, region je od III. a IV. oddělen jak relativně širokým neobydleným pásem mezi oázami Taškurganu a Kundúzu, tak – na základě současného stavu bádání – méně zřetelným funkčním rozdělením sídel. Naopak, regiony III a IV vykazují v achajmenovském období funkční propojení v návaznosti na severojižně orientovanou trasu přes Amudarju a na ní navázaná opevněná sídliště, která mohla mít jak vojensko-administrativní, tak ekonomický charakter.

6.3 Přejít mezi achajmenovským a helénistickým obdobím

Turbulentní období přibližně třiceti let mezi rozpadem perské říše a předpokládaným počátkem konsolidace poměrů na počátku 3. století př. n. l., a s ním spojeným opětovným nárůstem počtu sídlišť, je doposud poznáno jenom velmi povrchně, a data zařaditelná do tohoto období se většinou týkají pouze vlny opouštění sídlišť, které je obecně spojováno s tažením Alexandra Makedonského, respektive s jeho následky (KOŠELENKO – SERDITYCH 1987, 54). Jen málo je možno s jistotou říct o nově založených sídlech, nebo o jiných skutečnostech tohoto období. Počty a poměry lokalit, které s koncem 4. století př. n. l. svou činnost ukončily, i těch, kde osídlení pokračovalo bez přerušení, nebo bylo v helénistickém období obnoveno, jak se to dle Leriche¹⁶⁴ stalo například na lokalitách Chajtabád-Tepa, nebo Džandavlát-Tepa (LERICHE 2007, 128; 132),

¹⁶³ Zajímavé by bylo porovnat též rozložení těchto sídlišť na transhumančních trasách.

¹⁶⁴ Jak již bylo poznamenáno výše, Leriche, výkopce Chajtabádu, u tohoto tvrzení neuvádí důvody, a neodkazuje ani na jiné zdroje.

v jednotlivých regionech již byly dostatečně nahlédnuta v popisné části této práce. Z „celobaktrijského“ pohledu zaniká s achajmenovským obdobím z celkového počtu 185 sídel na prahu helénismu celkem 127¹⁶⁵, tedy 68,6% všech známých archeologických lokalit. Tento úpadek zasáhl nicméně podstatně více západní část Baktrie (92% zaniknuvších sídlišť ve třetím¹⁶⁶ regionu a 91% zaniknuvších sídlišť v regionu čtvrtém proti žádnému zaniknuvšímu sídlišti v prvním regionu a 58% zaniknuvším sídlištím v regionu druhém (viz **Graf 21; 22**). V západní části Baktrie se zániková vlna vyhnula jenom některým největším opevněným sídlištím (Balch – Bala Hisar a Ajatan-Tepe; na sídlištích Džandavlát-Tepa a Chajtabád-Tepa bylo osídlení na konci 4. století na krátkou dobu přerušeno; LERICHE 2007, 128; 132), menší sídliště zanikla v této oblasti až na čtyři výjimky úplně. Sídliště Kyzyl-Tepa na samém začátku helénismu ještě pravděpodobně v určité formě (v širší návaznosti na Džandavlát-Tepa a Chajtabád-Tepa?) fungovalo bez svých zemědělských satelitních lokalit, nicméně na začátku třetího století bylo opuštěno taktéž (WU – SVERCHKOV – BOROFFKA 2017). Ve východní části Baktrie, respektive v jihovýchodním druhém regionu zanikla pouze malá neopevněná sídliště, a na rozdíl od rozpadu sídelní struktury, který je možné na přechodu mezi achajmenovským a helénistickým obdobím pozorovat v západních regionech, jsou sice na jihovýchodě zánikovou vlnou určitým způsobem postiženy veškeré sídelní oblasti vyjma slabě osídlené údolí Rostaku, nicméně k úplnému vymizení sídel dochází pouze na pláni Imám Sáhibu (2 zaniknuvší lokality), a sídelní schéma jako takové se – byť oslabeno – navzdory přerušení aktivity na více než polovině sídel v zásadě nemění.

Sídel, u kterých lze předpokládat, že byla v rané fázi helénistického období – pravděpodobně tedy již z rozhodnutí nových vládců – založena je v současnosti známo pouze sedm, jedná se o Aj Chánúm (II-Dk-1; LYONNET 2012, 158), osídlení okolo citadely Tacht-i Sangin (I-Kf-8; DRUZHININA 2016, 91), obě helénistické části sídliště Kampyr-Tepa (IV-An-2–3), pevnůstku Kurganzol (IV-Bn-2; SVERCHKOV 2008, 131) a dále drobnou lokalitu Kurgan-Tepe (IV-Ds-19; STRIDE 2004, № 285), která takto bylo ovšem datovaná pouze na základě prospekci. Pugačenkova (PUGAČENKOVA 1966, 32–33) uvádí, že nejnížší vrstvy na lokalitě Chalčajan – Chanaka-Tepa (IV-Ds-12) jsou pravděpodobně již raně

¹⁶⁵ Dvě lokality, které byly pravděpodobně osídleny ještě na samém konci 4. století či na přelomu století 4. a 3. (Kyzyl-Tepa (IV-Ds-31) a Kira Kira B (IV-Ds-17) jsou započítány jako zaniknuvší.

¹⁶⁶ Poměr sídel, které zanikly v regionu tři byl pravděpodobně ještě větší protože – jak bylo zmíněno výše – v katalogu lokalit nejsou započítány nově objevené, ale doposud nijak nepublikované lokality nacházející se na sever od Altyn Diljar-Tepe (BESENVAL – MARQUIS 2009, 1030–1032).

helénistického, a nikoli achajmenovského data¹⁶⁷. Byť je tento malý soubor lokalit ve své podstatě dost pestrý, vyjma poslední dvě jmenované lokality jsou všechna tato nově založená sídliště opevněná, nebo jsou na opevněnou lokalitu přímo navázána (IV-An-3), což do značné míry definuje model, který byl aplikován na velké části baktrijského území v celém následujícím období, i jistě dramatický časový úsek mezi pádem achajmenovské říše a nastolením říše Seleukovců. Masivní úpadek sídel je pravděpodobně možné spojit s buď s velmi drastickými opatřeními, ke kterým během svého tažení proti místní populaci – především v prostoru za Oxem – Amudarjou – přistoupil Alexandr Veliký (detailně viz HOLT 2005, 105–114), popřípadě též se vzpourami řeckých a makedonských osadníků a jejich nutným potlačováním (HOLT 2005, 125–136).

6.4 Sídelní situace v helénistickém období

Vzhledem k nedostatečnému poznání stratigrafie naprosté většiny sídlišť není možné říct jakým způsobem přibývala nová sídla helénistického období po úpadku sídelní struktury období přecházejícího, tedy jednalo-li se spíše o pozvolný nárůst, nebo o náhlé skokové navýšení proběhnuvší v podobně krátkém období jako zánik téměř 69% sídel 4. století na jeho samém konci, stejně jako není možné sledovat, nezanikala-li některá sídliště již v průběhu helénistického období. Co možné je, je tedy studovat soubor lokalit helénistického období jako celek za předpokladu, že všechny lokality tohoto souboru si byly současné.

Podobně zásadní regionální rozdíly, které bylo možné pozorovat při popisu vlny zániků sídel na konci čtvrtého století př. n. l., jsou v prostoru Baktrie jasně viditelné i v celém následujícím helénistickém období. Jak bylo konstatováno, v achajmenovském období se sice jednotlivé regiony jistě odlišovaly, nicméně osídlení ve II–IV. regionu bylo i přes tyto regionální rozdíly do značné míry srovnatelné; jediný vymykající se region byl v té době řídko osídlený region I na severovýchodě. V helénistickém období nabyly rozdíly mezi jednotlivými regiony podstatně zásadnějšího charakteru, a je zřejmě nutné uvažovat o tom, že za nimi stála buď organizace ze strany státu (ať už seleukovské říše či řecko-baktrijského království), vnější podmínky, které neumožňovaly rovnoměrné osídlení oblasti, nebo kombinace obojího. Zůstali-li bychom pouze u prostých čísel, pak se

¹⁶⁷ Jak bylo zmíněno výše, v pevnosti Uzundara byl nalezen též materiál datovaný do 5.–3. stol. př. n.l. (DVUREČENSKAJA 2015, 132), který by mohl svědčit o tom, že toto sídlo určitým způsobem fungovalo již v achajmenovském, nebo raně helénistickém období.

v helénistickém období k pouhým 58 známým sídlům achajmenovského období, která přestála nástup řeckých vládců, ve třetím století přidává celkem 338 nových sídel, aby se situace ustálila na 396 sídlištích známých v té době pro helénistické období. Celkem 320 z nich, tedy 81% sídel helénistické Baktrie, se ovšem nachází v jihovýchodní Baktrii (viz **Graf 17**), tedy v regionu II. Z tohoto čísla je více než polovina (162 lokalit, 41% veškerých známých sídel) koncentrována pouze na pláni Dašt-i Kala v okolí Aj Chánumu, kde tvoří tyto zemědělské usedlosti dle francouzských badatelů *chóru*, zemědělské zázemí řeckého města (BERNARD – FRANCFORT 1978, 14; GARDIN 1998, 112). Jediná oblast v Baktrii, kde lze uvažovat o podobném jevu je říční pláň Tacht-i Sanginu, která dle Družinina popisu (DRUZHININA 2016, 57) drobného zemědělského osídlení rozptýleného po obou stranách chrámového města na přibližně 8 km dlouhé planině do značné míry připomíná zmenšenou *chóru* Aj Chánumu. V regionu I nicméně v současnosti není doloženo na příměstskou oblast navazující širší osídlení ani vzdáleně připomínající to v regionu II.

Je-li možno soudit dle sídelní situace, zásadní proměnou zřejmě v helénistickém období prošel model správy území Baktrie: oproti spíše decentralizovanému rozmístění sídel s řadou relativně rovnocenných centrálních sídel achajmenovského období došlo k centralizaci osídlení (a tedy i administrativní správy?) s ústředním bodem na samém východě, v okolí Aj Chánumu, jak bylo demonstrováno podílem sídlišť na tomto relativně malém území. Kolem tohoto města a jeho velice hustě zemědělsky osídleného zázemí na pláni Dašt-i Kala se, zejména na pláni Dašt-i Arči a v údolí Talokánu, koncentrují sídliště různého charakteru, mezi kterými ovšem jasně převažují neopevněné statky a vesnice (297 sídel). Počet opevněných sídlišť se ve druhém regionu oproti achajmenovskému období zvedl téměř pětinasobně, z 5 na 23. Vedle velikého počtu neopevněných sídel tvoří opevněné lokality, co do počtu, sice pouhých 7% osídlení druhého regionu, nicméně díky svému rozmístění – především na ose Dašt-i Kala – Dašt-i Arči, ale i v horských údolích – vytvářejí regionu jasnou vojenskou i administrativní kostru, na kterou mohla být zemědělská sídliště navázána. Vedle Kuchna Kaly (II-Dk-168), byť její úloha v těsné blízkosti Aj Chánumu není úplně jasná, je jako administrativně-politické centrum možné vnímat též sídliště Kafir Kala (II-Da-28) v centrální části Dašt-i Arči, nebo Čim Kurgan (II-Da-22) na spojnici mezi nimi. Těchto 23 opevněných sídel jihovýchodní Baktrie

helénistického období¹⁶⁸ tvoří 39% celkového počtu (59) opevněných sídel v Baktrii toho období, což jenom podtrhuje význam jihovýchodního regionu, a staví ho z dalšího úhlu do role jádra oblasti. Aj Chánúm je takto – když už ne jako centrum celé Baktrie (MARTINEZ-SÈVE 2015) – nutno vnímat jako jasné ekonomicko-politické centrum Baktrie východní včetně regionu I, který je v této době již – co do počtu lokalit – srovnatelný se dvěma západními regiony, jejichž sídelní struktura se naopak oproti období achajmenovskému proměnila spíše k méně početné a méně koncentrované. Nutno podotknout, že v regionu II sice došlo k enormnímu nárůstu počtu sídel, nicméně se zdá, že toto osídlení navazuje na rozmístění osídlení achajmenovského období a v nové situaci jej mnohonásobně rozmnožuje (v obecné rovině viz LERICHE 2007, 130–131). Rozvoj osídlení v regionu I (z 6 na 20 sídel¹⁶⁹) je, zejména v oblasti Kyzylsu (8 lokalit), možno se vši pravděpodobností spojit právě s blízkostí sídelních center jihovýchodní Baktrie, nacházejících se na levém břehu Amudarji, respektive Pjandže. Vzhledem k nedostatku dat je ale jen stěží možné zhodnotit způsob jakým k tomuto rozvoji došlo, či funkci těchto sídel v samém severovýchodním koutu Baktrie.

Velmi odlišná situace oproti jihovýchodnímu jádru Baktrie se vyvinula ve všech třech ostatních regionech (I, III a IV), tedy v oblastech nacházejících se na západ a na sever od regionu II. Soudě podle lépe poznaných regionů III a IV, nespočívá odlišnost oblastí mimo jihovýchodní jádro jenom v menším počtu sídlišť (celkem 56) a tedy i menší hustotě osídlení, ale též zřejmě ve funkci sídel, pokud tedy lze usuzovat z dostupných dat pocházejících povětšinou z prospekci. Po úpadku téměř veškerých zemědělských sídlišť (zánik 91,4% veškerých sídel, z toho 80% neopevněných¹⁷⁰), a rozpadu zaběhnutých sídelních struktur na konci čtvrtého století (viz výše) zůstalo v celé západní Baktrii pouze devět sídel, zejména ta velká a opevněná. Během helénistického období narostl počet sídlišť na 56 (lehce přes poloviční počet oproti achajmenovskému období), mezi nimiž jsou silně zastoupena sídliště opevněná (53,5% oproti 22,8% opevněných sídel v achajmenovském období, a 7% regionu II v helénistickém období¹⁷¹; srov. **Graf 18** a

¹⁶⁸ Jak bylo již mnohokrát zmíněno, toto číslo vychází v naprosté většině sídlišť pouze z povrchových sběrů a odpovídá tak současné podobě mnohdy převrstvených sídlišť.

¹⁶⁹ Jak bylo zmíněno výše, započítání lokalit zemědělského zázemí Tacht-i Sanginu by jistě toto číslo ještě zvětšilo (DRUZHININA 2016, 57).

¹⁷⁰ V regionech III a IV bylo v achajmenovském období osídleno celkem 105 sídel z nichž 96 zaniklo. V 77 případech se jednalo o neopevněná, malá zemědělská sídliště.

¹⁷¹ V regionu III se jedná o 64%, opevněných sídel, v regionu IV pak 45%.)

19). Intenzivnější zemědělské osídlení – v měřítkách nastavených malým množstvím sídel západní Baktrie – lze pozorovat v zásadě pouze ve třech oblastech, totiž v oáze Šeberganu, na západě oázy Balchu a v šerabádské oáze, jedná se nicméně spíše o řídce rozmístěné usedlosti než o souvislé zemědělsky užívané plochy. Zbylá sídliště západní Baktrie hrála – jak se zdá – spíše roli správních center ne-příliš intenzivně osídlených regionů a kontrolních bodů na trasách nutných pro průchod územím, které se vší pravděpodobností složily i v helénismu též obchodním účelům. Úloha sídla Balch Bala Hisar (III-Bo-2) je tak pravděpodobně i v tomto období – byť sídelní situace v oázách III. regionu se téměř cele proměnila – stejná: pravděpodobně se jednalo o administrativní a obchodní centrum (město?) západní Baktrie.

Důležitou roli v rámci kontroly severní, respektive severozápadní hranice regionu hrála pravděpodobně oblast odpovídající dnešní provincii Surchandarja, zejména pak její příříční část a část v podhůří bajsúnských hor, využívající tak dvou strategicky dobře hajitelných linií. Pro obě oblasti byla pravděpodobně důležitým zdrojem šerabádská oáza, která skýtá v celém IV. regionu nejvíce známých zemědělských lokalit (6) navázaných na ústřední sídliště Džandavlát-Tepa (IV-Sr-10)¹⁷². Drobné pevnosti jsou rozmístěny na dvou strategicky k obraně a kontrole průchodu dobře využitelných liniích, totiž přímo na řece Amudarji¹⁷³ a v podhorském pásmu bajsúnských hor¹⁷⁴, opevněná sídliště většího charakteru jsou relativně pravidelně rozmístěna napříč severo-jihně orientovaným údolím. Tato sídliště nahrazují někdejší osídlení achajmenovské, nicméně bez množství drobných zemědělských statků a vesnic. Je otázka, vnímat-li je jako náhradu za někdejší zemědělské osídlení, které ovšem bylo nutné v turbulentním období opevnit (opevněné vesnice), nebo jako kontrolní body nutné pro správu údolí. Do určité míry mohlo jít o kombinaci obojího. Toto platí do značné míry i o převažujícím počtu opevněných sídel v regionu III.

Drobné pevnůstky v podhůří bajsúnských hor jako by se koncentrovaly kolem možných tras k prostoru Železné brány, která umožňuje cestu na západ a sever, do Sogdiány. Hradba přes průsmyk Železné brány je jediný zatím publikovaný

¹⁷² Nové, doposud nepublikované, výsledky výzkumů Česko-Uzbecké archeologické expedice nicméně naznačují, že několik zemědělských sídlišť se nacházelo i přímo v podhorské oblasti, odkud mohly být pevnosti zásobeny.

¹⁷³ Kampyr-Tepa (IV-An-2, 3) a Termez (IV-An-7-9).

¹⁷⁴ Kapčigaj-Tepa (IV-Bn-1) u kterého je ovšem funkce v rámci opevnění pouze předpokládána. Lokalita je zakryta současnou zástavbou (SVERČKOV 2005, 13), Kurganzol (IV-Bn-2), Mačaj-Kurgan (IV-Bn-3), Pajon Kurgan (IV-Bn-6), Uzundara (IV-Bn-8).

defenzivní prvek, který zde fungoval jako přímá překážka; všechny ostatní doposud lokalizované pevnosti jsou situovány spíše nad možnými trasami. Samotná největší pevnost Uzundara, je – možná nečekaně – otočená nikoli k prostoru Železné brány a do Sogdiany, ale naopak do vnitrozemí Baktrie¹⁷⁵, odkud je možné pozorovat trasy směrem na jih. Zdá se tak, že tato skupina sídel byla určena primárně ke kontrole potencionálních nepřátel postupujících krajinou¹⁷⁶. Region IV, a vzhledem k poměrově velkému množství opevněných lokalit i region III, působí do značné míry jako nárazníková zóna pro hustě zemědělsky osídlené jádro helénistické Baktrie, na dobře hájitelném východě oblasti (pro strategické a ekonomické výhody samého východu Baktrie viz BERNARD – FRANCFORT 1978, 14–15; BERNARD 1986, 240–250).

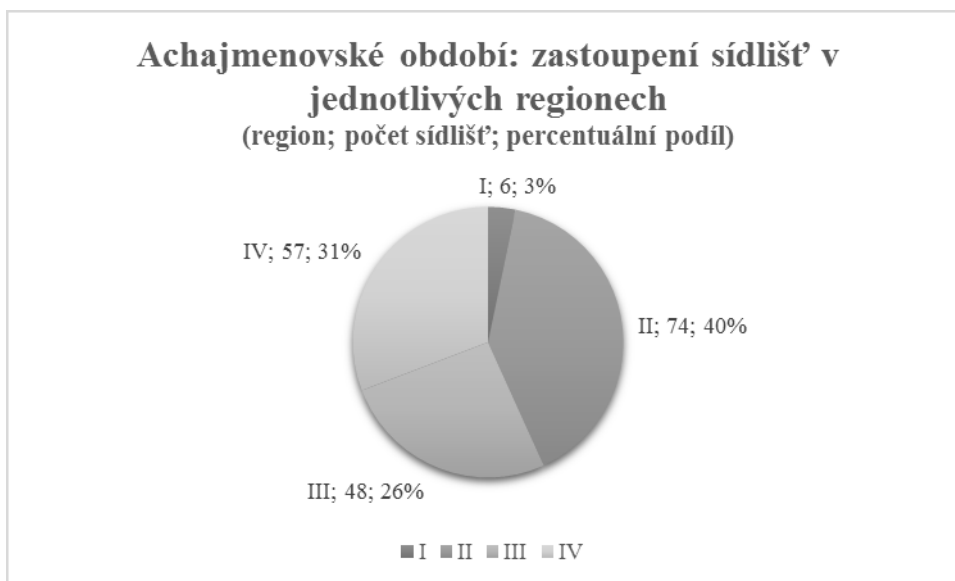
Rozvoj těchto drobných pevnůstek neměl – jak bylo popsáno v deskriptivní části práce – v achajmenovském období obdoby. V helénistickém období ostatně dochází k rozšiřování výskytu osídlení dál od centra a též i do větších nadmořských výšek nejen v oblasti severovýchodní Baktrie, ale v zásadě ve všech regionech: v regionu I se jednalo o již zmíněnou oblast údolí Kyzylsu, v regionu II o údolí v podhůří Hindúkuše, a ve třetím regionu o navýšení počtu sídel v oáze Šeberganu. Vedle funkce vojensko-kontrolní je velmi pravděpodobná i funkce ekonomická: v helénistickém období doložitelně kontrolovaný průchod k průsmykům zajišťoval cestu jak na jih přes Hindúkuš (pro obchodní kontakty mezi Baktrií a Indií v helénistickém období na základě materiálů z Aj Chánumu viz RAPIN 1996a; RAPIN 1996b), tak na sever přes výběžky Hissáru. Větší kontakt i v rámci Baktrie mezi východními a západními regiony lze předpokládat díky nově založeným sídlištím (Chišt-Tepa, Kuluch-Tepa A–C; II-Ku-1–4) na dolním toku řeky Kundúz proti ústí řeky Kafirnigan.

Na závěr této kapitoly je s pohledem upřeným na předloženou sídelní situaci v Baktrii achajmenovského a helénistického období možné tímto prismatem nahlédnout starý spor týkající se vymezení severní hranice Baktrie. Tato problematika byla představena již v oddíle 1.1, nicméně z novějších textů, které zastávají názor, že hranice

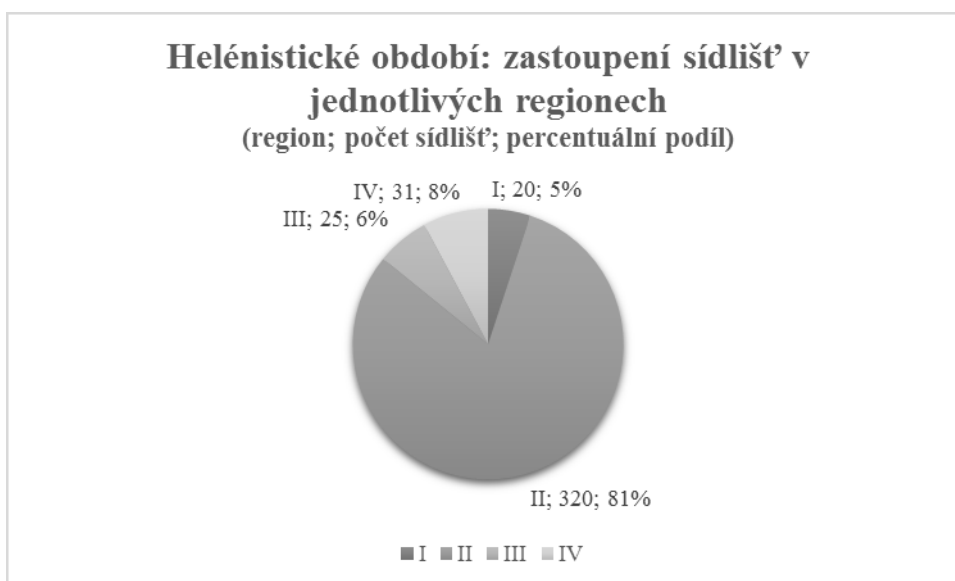
¹⁷⁵ Nicméně – i přesto, že výhledem otočená do vnitrozemí – jistě mohla tato pevnost relativně dobře kontrolovat přechod přes hřbet Susyztagu ze severozápadu (viz např. RTVELADZE – DVUREČENSKAJA 2015, 38).

¹⁷⁶ Jedná se o pevnosti malých rozměrů, a tedy i omezené velikosti posádky. Je možné uvažovat o tom, že jejich úlohou nebylo primárně zastavit postup nepřátel, ale kontrola tohoto postupu v součinnosti s baktrijskou jízdou ve službách helénistických vládců, která musela být dle Nikonorova (NIKONOROV 1997, 44–46) nutně používána jako ekvivalent k taktice útočících nomádů.

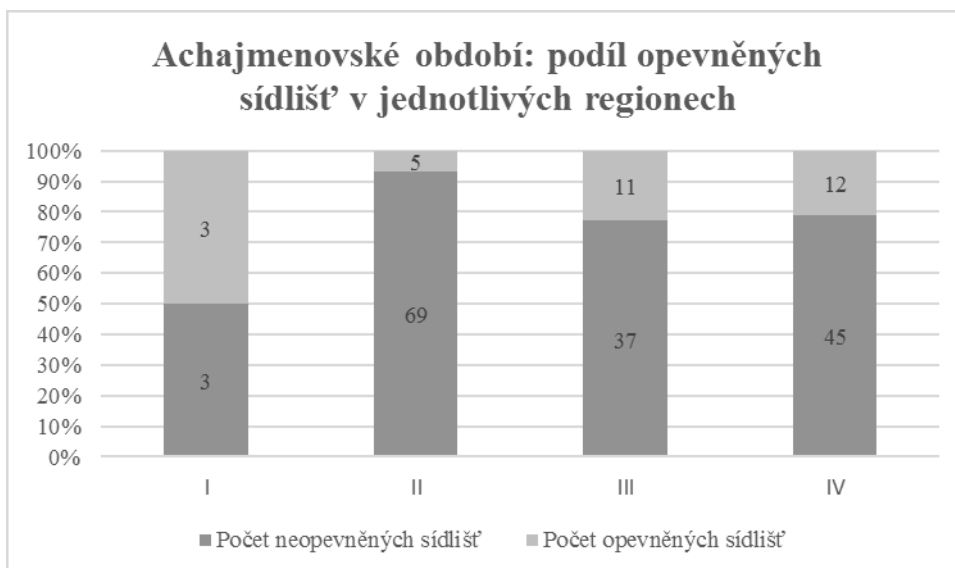
Baktrie ležela na Amudarje, respektive na Pjandži, či na Vachši, popřípadě, že hranice Baktrie se v průběhu dějin posunovala, je možno uvést zejména Rapinovy texty z roku 2007 (RAPIN 2007) a 2013 (RAPIN 2013). Otázka samozřejmě je, je-li z hlediska archeologie sídel vůbec možné takovýto problém zdárně vyřešit, tedy musí-li se nutně pojem, který byl pravděpodobně již ve starověku vnímán polyvalentně (LERICHE 2007, 125) projevit v sídelní struktuře. Řešení též opět znesnadňuje nedostačující stav bádání v jižním Tádžikistánu, který se v achajmenovském období jeví být – na rozdíl od tří zbylých regionů, nehledě na to nachází-li se na sever či na jih od Amudarji – pouze velmi řídko osídlen, a potenciálně by tak jako jediná část sledované oblasti mohl být označen za *jiný*. Zbylé tři regiony se – jak už bylo zmíněno výše – neliší tolik mírou osídlení (tedy počtem sídlišť, jejich hustotou, počtem velkých, či opevněných sídel atp.), ale spíše přírodními podmínkami podmíněnou strukturou rozložení sídel v rámci regionu. Z tohoto pohledu by tak bylo nutné vidět sledovanou oblast jako čtyři samostatné regiony, nikoli však jako dvě jasně vymezené sídelní oblasti na severu a na jihu. Regionální rozdíly helénistického období lze sledovat primárně v odlišnosti jihovýchodního jádra a okolních, spíše řídko osídlených, oblastí; zásadní rozdíl je možné pozorovat spíše mezi západní a východní částí sledovaného období, ale nikoli mezi severem a jihem. Na severním břehu Amudarji se nachází mimo jiné druhé největší známé sídliště helénistického období v oblasti, a fortifikační aktivity tohoto období byly doloženy primárně v podhůří pásů Kugitangtau – Bajsuntau ve IV. regionu, což mluví spíše pro přítomnost hranice v těchto místech. Z rozmístění sídel samozřejmě ale není možné určit o hranici jaké entity se jednalo. Byla-li tedy správní, či konvenční hranice Baktrie umístěna na řece Amudarje, z pohledu sídelní archeologie to při současném stavu bádání není možné detekovat.

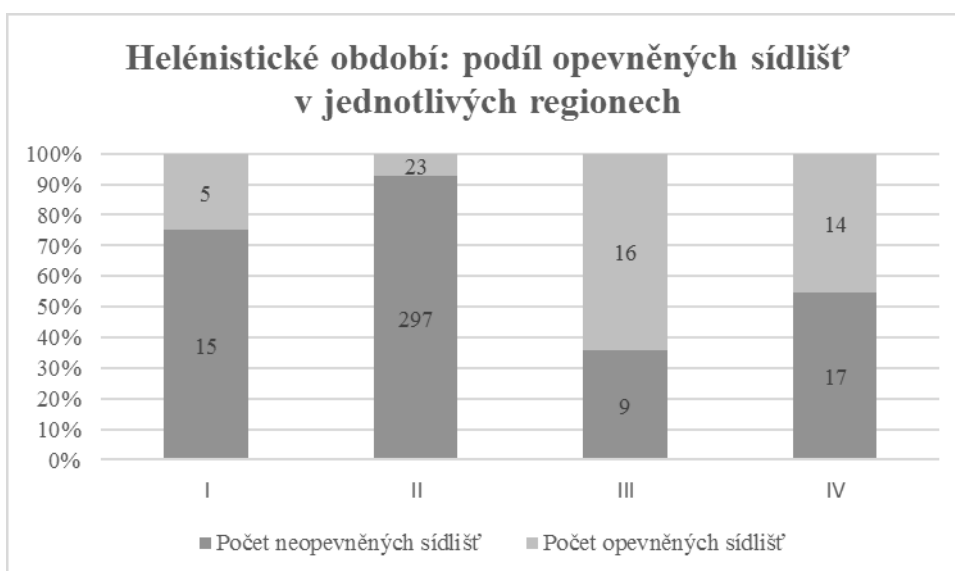
Graf 16: Achajmenovské období. Zastoupení sídlišť v jednotlivých regionech.

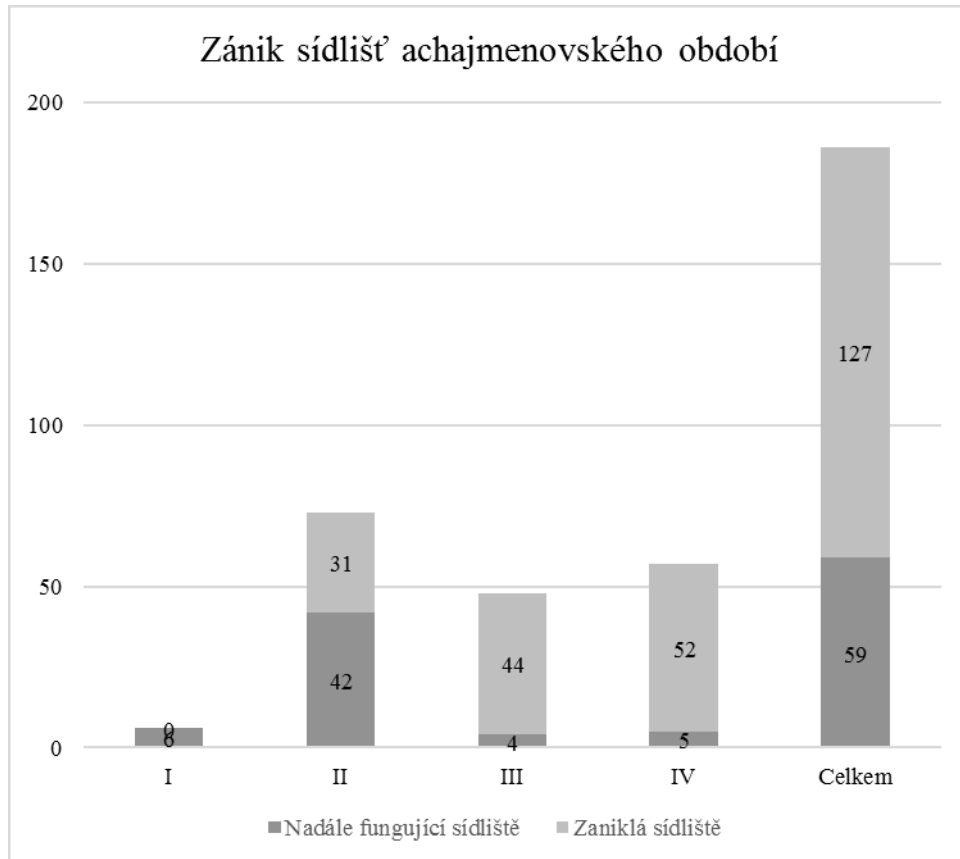
Graf 17: Helénistické období. Zastoupení sídlišť v jednotlivých regionech. Stav 3. stol. př. n. l.

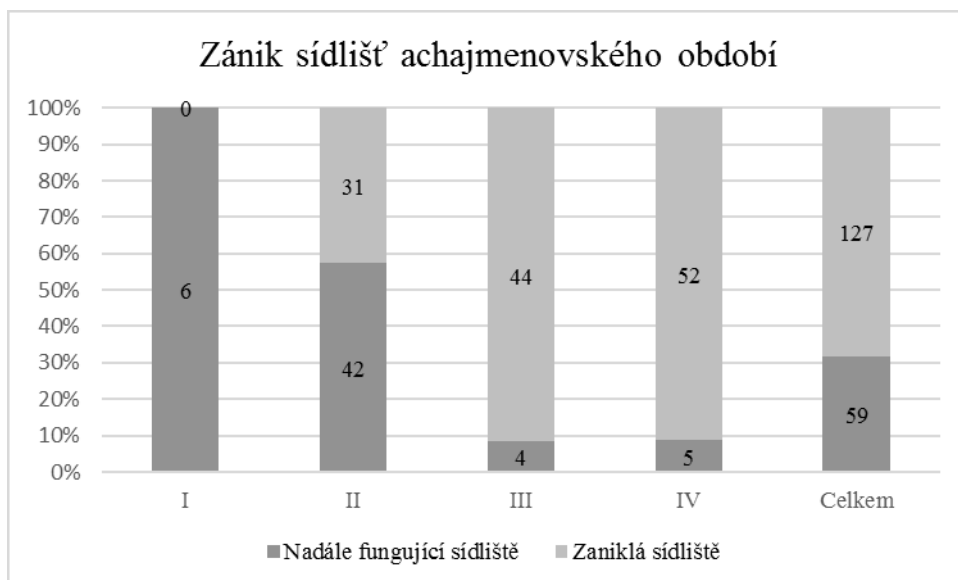
Graf 18: Achajmenovské období. Podíl opevněných sídlišť v jednotlivých regionech.

Graf 19: Helénistické období. Podíl opevněných sídlišť v jednotlivých regionech. Stav 3. stol. př. n. l.

Graf 20: Zánik sídlišť achajmenovského období. Stav konce 4. stol. př. n. l.

Graf 21: Zánik sídlišť%t achajmenovského období. Stav konce 4 stol. př. n. l. Procentuální srovnání.

Závěr

V této práci byl zkoumán jeden ze zásadních projevů řecké přítomnosti na samém východním okraji helénistického světa, v oblasti, která měla pro většinu obyvatel Řecka a Makedonie před tažením Alexandra Velikého zřejmě spíše mlhavé kontury, a která byla do značné míry cizí jejich vnímání i stylu života. Přesto, na více než 150 let se Baktrie stala pro mnohé Řeky a Makedonce zemí které vládli, kde žili společně s jejími původními obyvateli, a též zemí, kterou velkou měrou ovlivnili. Jak bylo v této práci ukázáno, v souvislosti s dobytím Baktrie i s následnou správou tohoto regionu, o které není z historických pramenů mnoho známo, došlo ke skutečně zásadní proměně osídlení, jak co do počtu sídel, tak do struktury osídlení jako celku. Ve druhé polovině 4. století př. n. l., na sklonku moci achajmenovských králů v tomto regionu, byla většina Baktrie osídlena relativně rozvinutým vesnickým osídlením protkaným většími opevněnými sídly, které vycházelo ze sídelní situace místní doby železné, a které vcelku rovnoměrně, s ohledem na přirozené podmínky oblasti, pokrývalo větší část okolními pohořími jasně vymezeného regionu. Baktrie byla v této době navázána na nadregionální obchodní síť a administrativu perské říše. Příchod řeckých vojsk, válka a turbulentní období před konsolidací helénistického východu za vlády prvních seleukovských králů byly se vši pravděpodobností původci zániku více než devadesáti procent veškerého, zejména zemědělského, osídlení v některých regionech Baktrie. Sídelní struktura na velké části území tak musela být v helénistickém období zcela nově vybudována. V regionech, které byly tímto – pravděpodobně velmi turbulentním – obdobím postiženy nejhůře (tj. západní regiony) došlo pouze k částečnému obnovení sídelní sítě. Naopak v oblasti jihovýchodní Baktrie, kde bylo osídlení již v achajmenovském období nejsilnější, došlo k jejímu několikanásobnému rozvoji, který do značné míry navazoval na schéma osídlení předchozího období. V rámci celé helénistické Baktrie je tak možno pozorovat v zásadě čtyři jevy 1) Vznik nového nepopíratelně urbánního centra, Aj Chánumu, které viditelně ovlivnilo své nejbližší okolí, zejména rozvojem svého intenzivního zemědělského zázemí. 2) Aplikace centralizovaného modelu sídelní struktury (oproti spíše decentralizovanému modelu předchozího období) s jádrem v Aj Chánumu a jeho okolí. 3) Citelné navýšení množství opevněných sídlišť (jak co do počtu, tak do procentuálního zastoupení), zejména v oblastech na západě Baktrie, mimo nové jádro regionu, kde tak vznikla méně hustě osídlená (nárazníková?) zóna. 4) Osídlení oblastí v horských údolích východní i západní

Baktrie, která nebyla v achajmenovském období osídlena. O těchto nových sídlištích je možné uvažovat jako o kontrolních bodech na obchodních a přístupových cestách vedoucích do regionu. V prostoru dnešní Surchandarji pak byla doložena primárně defenzivní funkce těchto drobných sídel.

I přes přítomnost velkého sídliště městského charakteru, Aj Chánumu, pravděpodobného chrámového města Tacht-i Sanginu, a přirozeného administrativního a obchodního centra západní Baktrie, Bakter – Balchu, kde lze ovšem o městské formě na základě archeologických dokladů hovořit stále jen s velkou opatrností, nelze na území Baktrie ani v helénistickém období mluvit o urbanisaci jako takové, ačkoli přítomnost, byť jediného centra městského typu jistě okolní krajinu přetváří. Vyjma bezprostřední okolí dvou prvních jmenovaných sídel fungoval v Baktrii helénistického období nadále spíše model ne-městských opevněných administrativních center jednotlivých oblastí, totiž oáz, či horských údolí, na které bylo navázáno drobné zemědělské osídlení spíše v podobě statků a usedlostí než větších vesnic. Vzhledem k osídlení prostoru u ústí řek Kundúzu a Kafirniganu se východní a západní část Baktrie zdá více propojená, než tomu bylo v achajmenovském období, nicméně regionalita stále hrála v rámci sídelní struktury velkou roli. Jak silný byl vliv nově vzniknuvších východních urbánních center na západ Baktrie lze stanovit jen s těží. Otázka starověkého města Střední Asie jako takového i jeho regionální a nadregionální funkce je stále vyřešena jen nedostatečně, a materiál nashromážděný v této práci by mohl být – při zapojení do širšího historického kontextu – v budoucnu pro studium tohoto tématu prospěšný. Stejně tak zajímavé by bylo porovnání rozpoznávaných sídelních mechanismů se sídelní situací přilehlých regionů či s ostatními částmi helénistického východu: prezentovaná data mohou tvořit východisko pro další zkoumání celé řady fenoménů se sídelní strukturou helénistického období více či méně volně svázaných (otázka regionality, administrativního členění, obchodu atp.), a tak přispět k hlubšímu porozumění stále jen fragmentárně poznané problematice helénismu na nejuvýchodnější periferii antického světa.

Seznam použité literatury

Primární prameny

- Ammianus, *Res gest.* = Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri*. Překl. J. Češka. In: Ammianu Marcellinus: *Soumrak Římské říše*. Živá díla minulosti 74. Praha 1975.
- Appiános, *Syr* = Appiános: *Syriaca*. Překl. J. Burian – B. Mouchová. In: Appiános: *Zrod Římského Impéria*. Antická knihovna 55. Praha 1986.
- Arriános, *Anab.* = Arriános: *Anabasis Alexandrou*. Překl. J. Bělský. In: Arriános: *Tažení Alexandra Velikého*. Antická knihovna 14. Praha 1972.
- Curtius Rufus, *Hist. Alex. Magni* = Quintus Curtius Rufus: *Historiae Alexandri Magni*. Překl. J. Yardley. In: Quintus Curtius Rufus: *The History of Alexander*. Penguin Classics. Harmondsworth 1984.
- Diodoros Sicilský, *Bibl. Hist.* = Diodoros Sicilský: *Bibliotheca historica*. Překl. C. H. Oldfather. In: Diodorus Siculus: *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation by C. H. Oldfather*. Cambridge 1989.
- Hérodotos *Hist.* = Hérodotos: *Historiae*. Překl. J. Šonka. In: Hérodotos: *Dějiny aneb devět knih ndějin nazvaných Músy*. Živá díla minulost 65. Praha 1972.
- Hérodotos *Hist.* = Hérodotos: *Historiae*. Překl. A. D. Godley. In: Herodotus: *Herodotus, with an English translation by A. D. Godley*. Cambridge 1920.
- Iustinus, *Hist. Phill.* = Marcus Iunianus Iustinus: *Epitome historiarum Trogi Pompeii*. Překl. J. S. Watson. In: Marcus Junianus Justinus *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. London 1853.
- Klaudios Ptolemaios, *Geogr. hyp.* = Klaudios Ptolemaios: *Geographiké Hypegesis*. Překl. E. L. Stevenson – J. Fischer. In: Claudius Ptolemy: *The Geography*. Dover 1991.
- Plinius, *Natur. hist.* = Plinius Starší: *Naturalis historia*. Překl. J. Bocstock – H. T. Riley. In: Pliny the Elder: *The Natural History*. London 1855.
- Plútarchos, *Alex.* = Plútarchos: *Alexandros*. Překl. F. Stiebitz. In: Plútarchos: *Životopisy slavných Řeků a Římanů*. Živá díla minulosti 50. Praha 1967.

- Plútarchos, *De Alex. Magni* = Plútarchos: *De Alexanri Magni fortuna aut virtute*. Překl. F. C. Babbitt. In: Plutarch: *Moralia*. London 1936.
- Polybius, *Hist.* = Polybios: *Historiai*. Překl. P. Oliva. In: Polybios: *Dějiny III (Kniha VI – XVIII)*. In: Antická knihovna 80 Praha 2011.
- Stefanos z Byzantia, *Ethn.* = Stephanus Byzantinus: *Ethnika*. Ed. A. Meineke. In: *Stephani Byzantini Ethnicorum quae supersunt*. Berlin 1849.
- Strabón, *Geogr.* = Strabón: *Geographica*. Překl. H. L. Jones. In: Strabo: *The Geography of Strabo*. London 1924.
- Ši ti = S'-ma Čchien: *Zápisky historika*. Překl. Burton Watson. In: Sima Qian: *Records of the Grand Historian. Han Dynasty*. Hong Kong 1993.
- Xenofón, *Kyr.* = Xenofón: *Kyroupaideia*. Překl. J. Hruša. In: Xenofón: *O Kýrově vychování*. Antická knihovna 2. Praha 1940.

Sekundární prameny

- ABDULLAEV 1976 = Абдуллаев, А.: Отчет о раскопках Тамошо-Тепе в 1972 г. *Археологические работы в Таджикистане* 12, 38–47.
- ABDULLAEV 1977 = Абдуллаев, А.: Отчет о раскопках Тамошотепа в 1973 г. *Археологические работы в Таджикистане* 13, 35–46.
- ABDULLAEV 1979 = Абдуллаев, А.: Раскопки городища Тамошотепа в 1974 г. *Археологические работы в Таджикистане* 14, 123–133.
- ABDULLAEV 2005 = Абдуллаев, А.: Душанбское городище в античной период. *Археологические работы в Таджикистане* 30, 152–172.
- ABDULLAEV 2013 = Абдуллаев, А.: Раскопки на холме Хоки Сафед и могильнике Тупхона под Гиссаром в 1987 Г. *Археологические работы в Таджикистане* 36, 291–312.
- ABDULLAEV, K. – STANČO, L. 2011: *Jandavlattepa. The Excavation Report for Season 2002–2006. (Vol. 1.)*. Praha.
- ABDULLAEV, K. 2014: City Walls And Nomads: Archaeological Parallels In The Post Hellenistic And Medieval Periods. *Art-Sanat* 2014/1, 1–17.

- ALLCHIN, F. R. 1957: The Culture Sequence of Bactria. *Antiquity* XXXI, 131–141.
- ALTHEIM, F. – REHORK, J. 1969: *Hellenismus in Mittelasien*. Darmstadt.
- ANNAEV 1988 = Аннаев, Т.: *Раннесредневековые поселения Северного Тохаристана*. Ташкент.
- ASKAROV – ALBAUM 1979 = Аскарлов, А. А. – Альбаум, Л. И.: *Роселение Кучук-мене*. Ташкент.
- ASKAROV 1982 = Аскарлов, А. А.: Раскопки Пшактера на юге Узбекистана. *История Материальной культуры Узбекистана* 17, 30–41.
- BAHŇÍK, V. et al. (eds.) 1974: *Slovník antické kultury*. Praha.
- BAYER, T. 1738: *Historia Regni Graecorum Bactriani*. Petropolis.
- BERDNARD, P. 1985: *Fouilles d'Aï Khanoum IV. Les Monnaies Hors Trésors. Question d'Histoire Gréco-Bactriane*. Paris
- BERNAR 1986 = Берннар, П.: Проблемы греческой колониальной истории и урбаанизм эллинистического города центральной Азии. In: Кошеленко, Г. А. (ed.): *Проблемы античной культуры*. Москва, 249–258.
- BERNARD, P. – BESEVAL, R. – MARQUIS, P. 2006: Du « mirage bactrien » aux réalités archéologiques: nouvelles fouilles de la Délégation archéologique française en Afghanistan (DAFA) à Bactres (2004-2005). *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 150e année, N. 2*, 1175-1248.
- BERNARD, P. – PINAULT, G.-J. – ROUGEMONT, G. 2004: Deux nouvelles inscriptions grecques de l'Asie centrale. *Journal des savants* 2/1, 227–356.
- BERNARD, P. 1972: Campagne de fouilles à Aï Khanoum (Afghanistan). *Comptes-rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, 605–632.
- BERNARD, P. 1973: *Fouilles d'Aï Khanoum I*. Paris.
- Bernard, P. 1978: Campagne de fouilles 1976-1977 à Aï Khanoum (Afghanistan). *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, 421-463.

- BERNARD, P. 1994: The greek Kingdoms of Central Asia. In: Harmatta, J. (ed.): *History of Civilization of Central Asia II: The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. Paris, 97–127.
- BESEVAL R. – BERNARD, P. – JARRIGE, J.-F. 2002: Carnet de route en images d'un voyage sur les sites archéologiques de la Bactriane afghane (mai 2002). *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 146e année, N. 4, 1385–1428
- BESEVAL, R. – MARQUIS P. 2008: Les travaux de la délégation archéologique française en Afghanistan (DAFA): résultats des campagnes de l'automne 2007-printemps 2008 en Bactriane et à Kaboul. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 152e année, N. 3, 973-995.
- BESEVAL, R. – MARQUIS, P. 2007: Le rêve accompli d'Alfred foucher à Bactres: nouvelles fouilles. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 151e année, N. 4, 1847–1874.
- BEVAN, E. R. 1902: *The House of Seleucus. Vol. I*. London.
- BOARDMAN, J. 1994: *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*. Princeton.
- BOBOCHODŽAEV – ANNAEV – RACHMANOV = Бобоходжаев, А – Аннаев, Т – Рахманов, Ш. 1990: Некоторые итоги изучения древних и средневековых памятников предгорной и горной полосы Кугитаг-Байсунтау. *История Материальной культуры Узбекистана* 23, 25–35.
- BOPEARACHCHI, O. 1991: *Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques: catalogue raisonné*, Paris.
- BORSODORF, A. – BENDER, O. 2010: *Allgemeine Siedlungsgeographie*. Köln.
- BOSWORTH, A. B. 1980: *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander. Vol. I: Commentary on Book I-III*. Oxford
- BOWLBY, S. R. 1974: The Geographical Background. In: Allchin, F. R. – Hammond, N. (eds.): *The Archaeology of Afghanistan from earliest times to the Timurid Period*. London – New York – San Francisco, 9 – 36.
- BREADLY, M. (ed.) 2010: *Classics and imperialism in the British Empire*. Oxford

- BURCHANOV 2005 = Бурханов, А. А. 2005: *Древний Лебан. Часть 1. Археологические памятники области Амуля древнево и раннесредневекого времени. Научное издание.* Казань.
- CANALI DE ROSSI, F. 2004: *Iscrizioni dello Estremo Oriente Greco: Un Repertorio.* Bonn.
- COHEN, G. M. 1995: *The Hellenistic Settlements in Europe, the islands and Asia Minor.* Berkeley – Los Angeles – London.
- COHEN, G. M. 2006: *The Hellenistic Settlements in Syria, Red Basin and North Africa.* Berkeley – Los Angeles – London.
- COHEN, G. M. 2013: *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotami to Bactria and India.* Berkeley – Los Angeles – London.
- COWGILL, G. L. 2004: Origins and Development of Urbanism: Archaeological Perspectives. *Annual Review of Anthropology* 33, 525–549.
- DANI, A. H. – BERNARD, P. 1994: Alexander and his Successors in Central Asia. In: Harmatta, J. (ed.): *History of Civilization of Central Asia II: The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.* Paris, 66–96.
- DE LA VAISSIÈRE, E. – MARQUIS, F. – BENDEZU SARMIENTO J. 2015: A Kushan Military Camp near Bactra. In: Falk, H. (ed.): *Kushan Histories Literary Sources and Selected Papers from a Symposium at Berlin, December 5 to 7, 2013.* Bremen, 241–254.
- DENISOV 1978 = Денисов, Е. П.: Работы в Дангаринско и Ленинградском районах. In: *Археологические открытия 1977 года,* 556–557.
- ДЯКОНОВ, М. М. 1953 = Дяконов, М. М.: Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадян) (1950 – 1951 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР* 37, 253-293.
- DOBUDI – SAFARZODA – KURBANOV 2009 = Довуди, Д. – Сафарзода, Х. – Курбанов, Ш.: Археологические раскопки в г. Кулябе в 2006 г. *Археологические работы в Таджикистане* 33, 283–296.
- DRUJININA, A. – LINDSTRÖM, G. 2013: Kultgefäße im Ochos-Tempel – zur Frage der Kultkontinuität im unruhigen 2. Jh. v. Chr. In: Lindström, G. – Hansen, S. – Wiczorek, A. – Tellenbach, M. (eds.): *Zwischen Ost und West. Neue Forschungen*

zum antiken Zentralasien. Wissenschaftliches Kolloquium 30. 9. – 2. 10. 2009 in Mannheim. Darmstadt, 171–186.

DRUZHININA, A. 2016: The Structure of the urban Site Takht-i Sangin and Its Vicinity. *Bulletin of Miho Museum XVI*, 53-120.

DRUZHININA, A. P. – KHUDZHAGELDIYEV, T. U. – IANAGAKI, H. 2010: Report of the Excavations of the Oxus Temple in Takhti Sangin Settlement Site in 2007. *Bulletin of Miho Museum 10*, 63–82.

DRUŽININA 2012 = Дружинина, А.П.: Результаты исследования структуры городища Тахти-сангин и его окружи (2002-2009 гг.). *Археологические работы в Таджикистане 35*, 323–368.

DUPREE, L. 1980: *Afghanistan*. New Jersey.

DVUREČENSKAJ – RTVELADZE 2015 = Двуреченская, Н. Д. - Ртвеладзе, Е. В.: Узундара – эллинистическая крепость в Бактрии (материалы рекогносцировочно-разведывательных работ 2013 г.). *Археология Узбекистана 2 (11)*.

DVUREČENSKAJA 2011 = Двуреченская, Н. Д.: Ранееллинистический жилой комплекс бактрийской крепости Кампыртепа. Труды всероссийского археологического съезда II (XVIII), 59–64.

DVUREČENSKAJA 2012 = Двуреченская, Н. Д.: Масштабное сооружение раннеэллинистического периода на Кампыртепа. *Проблемы истории, филологии, культуры 4(38)*, 69–80.

DVUREČENSKAJA 2015 = Двуреченская, Н. Д.: Предварительные материалы археологических работ 2014 г. на крепости Узундара. *Проблемы истории,*

DVUREČENSKAJA, N. D. – GORIN, A. N. – ŠEJKO, K. A. 2016 = Двуреченская, Н. Д. – Горин, А. Н. – Шейко, К. А.: Монеты из крепости Узундара (по результатам работ 2013–2014 гг.). *Scripta Antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Том пятый*, 347–366.

EMBERLING, G. 2003: Urban Social Transformations and the Problem of „The First City“. In: Smith, M. L. (ed.): *The Social Construction of Ancient Cities*. Washington – London, 254–268.

- ERGEŠOV 1974 = Ергешов, Ш. 1974: *Ландшафти Сурхандаринской области*. Ташкент.
- FILIMONOVA – LINDSTREM – DRUŽININA 2012 = Филимонова, Т. Г. – Лидстрем, Г – Дружинина, А. Н.: Каменные сосуды из селения Торбулок и открытие первого Эллинистического поселения на территории Дангарского района. *Археологические работы в Таджикистане* 35, 227–231.
- FISCHER, K. 1969: Preliminary Remarks on Archaeological Survey in Afghanistan. *Zentralasiatische Studien* 3, 327–408.
- Fouache É. – Marquis, P. – Besenval, R. 2009: Nouvelles découvertes en Bactriane 2007-2009. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 153e année, N. 3, 1019–1061.
- FOUCHER, A. – BAZIN-FOUCHER, E. (1942-47) La vieille route de l'Inde de Bactres à Taxila. *Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan* 1.
- FOUCHER, A. 1905: *L'art gréco-bouddhique du Gandhâra: étude sur les origines de l'influence classique dans l'art bouddhique de l'Inde et de l'Extrême-Orient* 1. *Introduction, les édifices, les bas-reliefs*. Paris
- FOUCHER, A. 1922: *L'art gréco-bouddhique du Gandhâra: étude sur les origines de l'influence classique dans l'art bouddhique de l'Inde et de l'Extrême-Orient* 2.1–2. *Les images, l'histoire, conclusions*. Paris.
- FOUCHER, A. 1951: *L'art gréco-bouddhique du Gandhâra: étude sur les origines de l'influence classique dans l'art bouddhique de l'Inde et de l'Extrême-Orient* 2.3. Paris.
- FRANCFORT, H.-P. 1984: *Fouilles d'Aï Khanoum III. Le sanctuaire du temple à niches indentées. 2. Les trouvailles*. Paris.
- FRANCFORT, H.-P. 2013: Habitat rural achéménide, hellénistique et kouchan dans la plaine d'Aï Khanoum-Shortugaï. In: G. Lecuyot (ed.): *Fouilles d'Aï Khanoum, IX: L'habitat*, Paris, 157–178.
- GARDIN, J.-C. 1957: *Céramiques de Bactres*. Paris.

- GARDIN, J.-C. 1985: Les Relations entre la Méditerranée et la Bactriane dan l'Antiquité, de après des données céramicologiques indites. In: Huyot, J.-L. – Yön, M. – Calvet, Y.: *De l'Indus aux Balkans*, Paris, 447–460.
- GARDIN, J.-C. 1990: La ceramique hellenistique en Asie Centrale. Problemes d'interpretation. In: Deutsches Archäologisches Institut (ed.): *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie: Berlin 1988*, Berlin, 187–193.
- GARDIN, J.-C. 1995: Fortified sites of eastern Bactria (Afghanistan) in Pre-Hellenistic times. In: Invernizzi, A. (ed.): *In the Land of the Gryphons. Papers on Central Asia in Antiquity*. Firenze, 83–103.
- GARDIN, J.-C. 1998: *Prospections archéologiques en Bactriane orientale (1974-1978) 3: Description des sites et notes de synthèse*. Paris.
- GATES, C. 2011: *Ancient Cities. The Archaeology of the Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome. Second Edition*. London – New York.
- GELIN, M. 2015: Nouvelles recherches a Takht-i Sangin. *Проблемы истории, филологии, культуры* 4, 32–45.
- GENTELLE, P. 1989: *Prospections archéologiques en Bactriane orientale (1974-1978) 1: Données paléogéographiques et fondements de l'irrigation*. Paris.
- GOFF, B. E. 2005: *Classics and Colonialism*. London.
- GRAINGER, J. D. 1990: *Seleukos Nikator. Constructing a Hellenistic Kingdom*. London – New York.
- GRENET, F. 1984: *Les Pratiques funéraires dans l'Asie Centrale sédentaire de la conquete a l'Islamisation*. Paris.
- GRIŠIN, 1980 = Гришин, Ю. С. 1980: *Древняя добыча меди и олова*. Москва.
- GUILLAUME, O. 1983: *Fouilles d'Aï Khanoum II. Les propylées de le rue principale*. Paris.
- GVOZDECKIJ – MIHAJLOV 1972 = Гвоздецкий, Н. А. – Михайлов, Н. И.: *Физическая география СССР. Азиатская часть*. Москва.

- HACKIN, J. 1959: Fouilles de Kunduz: L'art bouddhique de la Bactriane. In: Hackin, J – Carl, J – Meunié, J.: *Diverses recherches archéologiques en Afghanistan (1933–1940)*, 19–21.
- HAYASHI, M – SAHARA, M. 1962: Archaeological Sites of Northern Afghanistan. In: Mizuno, S. (ed.): *Haibak and Kashmir-Smast Buddhist Cave-Temples in Afghanistan and Pakistan surveyed in 1960*. Kyoto, 104–107.
- HELD, W. 2002: Die Residenzstädte der Seleukiden. Babylon, Seleukia and Tigris, Ai Khanoum, Seleukeia in Pieria, Antiochia am Orontes. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut 117*, 217–249.
- HEUBNER, K. U. – BOROFFKA, N. 2013: Dendrochronological and Radiocarbon dating of samples from Kurganzol (Uzbekistan). In: Свечков, Л.М.: *Курганзол — крепость Александра на юге Узбекистана*. Ташкент, 182–184.
- HIEBERT, F. T. 1994: *Origins of the Bronze Age Civilization in Central Asia*. Harvard.
- HIGUCHI, T. – KUWAYAMA, S. 1970: *Chaqalaq Tepe. Fortified Village in North Afghanistan*. Kyoto.
- HOLT, F. L. 1988: *Alexander the Great and Bactria*. Leiden – New York – København – Köln.
- HOLT, F. L. 1999: *Thundering Zeus. The Making of Hellenistic Bactria*. Berkeley – Los Angeles – London.
- HOLT, F. L. 2005: *Into the Land of the Bones. Alexander the Great in Afghanistan*. Berkeley – Los Angeles – London.
- HOLT, F. L. 2012: *The Lost World of the Golden King. In search of Ancient Afghanistan*. Berkeley – Los Angeles – London.
- HOOVER, O. D. 2013: *Handbook of Coins of Bactria and Ancient India*. Lancaster.
- HORNBLOWER, S. 1981: Review on Bosworth, A. B. 1980: A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander. Vol. I: Commentary on Book I-III. Oxford. *The Classical Review 31*, 185–187.
- CHAMOUX, F. 2002: *Hellenistic Civilization*. Oxford (originál Paříž 1981, překlad M. Roussel).

- JAKUBOV – DOBUTOV – FILIMONOVA 2004 = Якубов, Ю. Я. – Добутов, Д. Д. – Филимонова, Т. Г.: Археологические раскопки в г. Кулябе и на прилегающих территориях в 2001-2003 гг. *Археологические работы в Таджикистане* 29, 264–301.
- JENKS, G. F. 1967: The Data Model Concept in Statistical Mapping. *Internationales Jahrbuch für Kartographie VII*, 182–190.
- JUSUPOV – SOLOVEV 1970 = Юсупов, А. Х. – Соловьев, В. С.: Новые археологические открытия в Яванскрй долине. *Археологические работы в Таджикистане* 10, 62–78.
- КАВАНОВ 1969 = Кабанов, С. К.: Изучение стратиграфии городища Афрасяб. *Советская археология* 1969/1, 183–198.
- КОHL, P. L. 1984: *Central Asia. Palaeolithic Beginnings to the Iron Age*. Paris.
- KORDOSIS, M. 1995: China and the Greek World: An Introduction to Greek-Chinese Studies with Special Reference to the Chinese Sources. *Historikogeographika* 4, 253-304.
- KOŠELENKO – GAIBOV 2013 = Кошеленко, Г. А. – Гаиибов, В. А.: «Круглые города» Центральной Азии. *Ккраткие сообщения института арххеологии* 230, 196–209.
- KOŠELENKO – SERDITYCH 1987 = Кошеленко, Г. А. – Сердитых, З. В. 1987: Типология и динамика развития системы раселенияв Бактрии эллинистической эпохи. In: *Городская клтчра Бактрии-Тохаристана и Согда. Античность, Ранне Средневековье. Материалы советско-франсузково колоквиума*. Ташкент, 54-58.
- KOŠELENKO 1985 = Кошеленко, Г. А. 1985: Древнейшие гозударства Кавказа и Средней Азии. Москва
- KRUGLIKOVA – PUGAČENKOVA 1977 = Кругликова, И. Т. – Пугаченкова Г. А. 1974: *Дильберджин. (раскопки 1970–1973 гг.) Часть 2*. Москва.
- KRUGLIKOVA 1973 = Кругликова, И. Т. 1973: Городище Емши-Тепе в северном Афганистане. *Краткие сообщения Академии наук СССР* 136, 104–113.
- KRUGLIKOVA 1974 = Кругликова, И. Т. 1974: *Дильберджин. (раскопки 1970–1972 гг.) Часть 1*. Москва.

- KRUGLIKOVA 1976 (ed.) = Кругликова, И. Т. 1976 (ed.): *Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969-1973 гг.* Москва
- KRUGLIKOVA 1979 (ed.) = Кругликова, И. Т. 1979 (ed.): *Древняя Бактрия. Вып. 2. Материалы Советско-Афганской экспедиции.* Москва
- KRUGLIKOVA 1984 (ed.) = Кругликова, И. Т. 1984 (ed.): *Древняя Бактрия. Вып. 3. Материалы Советско-Афганской экспедиции.* Москва
- KRUGLIKOVA 1984b = Кругликова, И. Т. 1984: Десять лет работы Советско-Афганской экспедиции. *Краткие сообщения Академии наук СССР* 180, 45–52.
- KRUGLIKOVA 1986 = Кругликова, И. Т. 1986: *Дильберджин. Храм диоскуров.* Москва.
- KRUGLIKOVA 2004 = Кругликова, И. Т.: Джагат-тепе. *Проблемы истории, филологии, культуры. Вып. XIV*, 479–561.
- KRUGLIKOVA 2005 = Кругликова И.Т. 2005: Разведка археологических памятников, проводившаяся сотрудниками Советско-афганской археологической экспедиции (САЭ) на севере и северо-западе Афганистана в 1969–1971 гг. *Проблемы истории, филологии, культуры. Вып. XV.*, 310–437.
- Kruglikova, I. 1977: Les fouilles de la mission archéologique soviéto-afghane sur le site gréco-kushan de Dilberdjine en Bactriane. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 121/2, 407–427.
- KUHRT, A. – SHERWIN-WHITE, S. eds. 1987: *Hellenism in the East.* London.
- LAIRD, A. G. 1921: The Persian Army and Tribute Lists in Herodotus. *Classical Philology*, 16/4, 305–326.
- LECUYOT, G. 2013: *Fouilles d'Aï Khanoum, IX : L'habitat.* Paris
- LECUYOT, G. 2013: *Fouilles d'Aï Khanoum. Tom IX: L'Habitat.* Paris
- ЛЕКЮЙО, Г. 1987 = Лекюйо, Г.: Айхханум. Жилищное строительство In: *Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Античность, Ранне Средневековье. Материалы советско-французского коллоквиума.* Ташкент, 59–67.
- LERICHE, P. – ANNAEV, T. 1995: *Mission archéologique Franco-Ouzbeque de Bactriane Septentrionale. Bilan de la campagne 1995. Programme de la campagne 1996.* Paris

- LERICHE, P. – PIDAEV, CH. 2005: *Mission archéologique franco-ouzbèque de Bactriane septentrionale. Bilan de la campagne 2005*, Paris.
- LERICHE, P. – PIDAEV, SH.. 2008: *Termez sur Oxus. Cité-capitale d'Asie centrale*. Paris.
- LERICHE, P. 1986: *Fouilles d'Aï Khanoum V. Les remparts et les monuments associés*. Paris.
- LERICHE, P. 1993: *Mission archéologique franco-ouzbèque de Bactriane septentrionale. Bilan de la campagne 1995. Programme de la campagne 1994*, Paris.
- LERICHE, P. 2007: Bactria, Land of Thousand Cities. In: Cribb, J. – Herrmann, G. (eds.): *After Alexander: Central Asia before Islam*. Oxford, 121–153.
- LERICHE, P. 2009: Das Baktrien de 1.000 Städte. In: Hansen, S. – Wieczorek, A. – Tellenbach, M. (eds.): *Alexander der Grosse und die Öffnung der Welt. Asiens Kulturen im Wandel*. Regensburg, 155–167.
- LERICHE, P. 2010: L'Ancienne Termez dans l'Antiquité. *Проблемы истории, филологии, культуры 1 (27)*, 153–190.
- LERICHE, P. 2015: La découverte de l'Ancienne Termez, métropole de la Bactriane du Nord, *Electrum 22. Central Asia and Iran: Greeks, Parthians, Kushans and Sasanians*, 47–85.
- LERNER, J. 2003–2004: Correcting the Early History of Ay Khanom. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 35-36*, 373-410.
- LÉTOLLE *et al.* 2007 = Létolle, R. – Micklin, P. – Aladinc, N. – Plotnikov, I.: Uzboy and the Aral regressions: A hydrological approach. *Quaternary International 173–174*, 125–136.
- LINDSTRÖM, G. 2014: Torbulok, Tadschikistan. Ein neuentdecktes Heiligtum im hellenistischen Osten. *E-Forschungsberichte des Dai 2014/1*, 120–124.
- LINDSTRÖM, G. 2014: Torbulok, Tadschikistan. Ein neuentdecktes Heiligtum im hellenistischen Osten. *E-Forschungs Berichte des Deutschen Archäologischen Instituts. Faszikel 1*, 120–124.
- LINDSTRÖM, G. 2016: Der Oxos-Tempel. Räumliche Aspekte und Kultkontinuität im Spiegel der Votivpraxis. In: Hansen, S. – Neumann, D. – Vachta, T. (eds.): *Raum*,

Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaften. Berlin, 281–310.

LINDSTRÖM, G. 2017: Torbulok, Tadschikistan. Die Arbeiten der Jahre 2014 bis 2016. *Forschungsberichte des DAI 2017/1*, 174–183.

LINDSTRÖM, G. 2017: Torbulok, Tadschikistan. *E-Forschungsberichte des Dai 2017/1*, 174–183.

LITVINSKIJ – SEDOV 1984 = Б.А. Литвинский, А.В. Седов: *Культы и ритуалы кушанской Бактрии. Погребальный обряд.* Москва.

LITVINSKIJ – ZEJMAL 1971 = Литвинский Б. А., Зеймаль Т. И. *Аджина-Тена: Архитектура. Живопись. Скульптура.* Душанбе

LITVINSKIJ 2010 = Литвинский, Б. А.: *Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан) Том 3: Искусство художественное ремесло музыкальные инструменты.* Москва.

LITVINSKIJ, В. А. – PIČIKJAN, I. R. 2000 = Литвинский, В. А. – Пичикян, И. Р.: *Эллинистический храм Окса в Бактрии. Том 1: Раскопки, Архитектура, Религиозная жизнь.* Москва.

LITVINSKIY, В. А. – PIČIKIYAN, I. R. 1981: The Temple of the Oxus. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2, 133-167.

LYONNET, B. 1990: Les rapports entre l'Asie Centrale et l'Empire Achéménide d'après les données de l'archéologie. In: Sancisi-Weerdenburg, H. – Kuhrt, A. (ed.): *Centre and Periphery. Proceedings of the Groningen 1986 Achaemenid History Workshop.* Leiden, 77–89.

LYONNET, B. 1997: *Prospections archéologiques en Bactriane orientale (1974-1978). Vol. 2: Céramique et Peuplement du Chalcolithique à la Conquête Arabe.* Paris.

LYONNET, B. 2012: Questions on the Date of the Hellenistic Pottery from Central Asia (Ai Khanoum, Marakanda and Koktepe). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 18, 143–173.

MAIRS, R. 2007: Ethnicity and Funerary Practice in Hellenistic Bactria. In: Schroeder, H. – Bray, P. – Gardner, P. – Jefferson, V. – Maculay-Lewis, E. (eds.): *Crossing*

Frontiers: The opportunities and Challenges of interdisciplinary approaches to archeology. Oxford, 111–124.

MAIRS, R. 2010: Identity and the Archaeological Record in Hellenistic Bactria In Jennifer E. Gates-Foster, Beyond Identity in the Hellenistic East, in M. Dalla Riva (eds.), Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the 17th International Congress of Classical Archaeology, Rome 22-26 sept. 2008, 19–43.

MAIRS, R. 2011: *The Archaeology of the Hellenistic Far East: A Survey.* Oxford.

MAIRS, R. 2014: Achaemenid Ai Khanoum. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 46, 45–56.

MARGUERON, J.-C. 2003: *Mari. L' Métropole de l' Euphrat au IIIe et au début du IIe millénaire av. J.-C.* Paris.

MARTINEZ-SÈVE, L. 2014: The Spatial Organization of Ai Khanoum, a Greek City in Afghanistan. *American Journal of Archaeology* 118, 267–283.

MARTINEZ-SÈVE, L. 2015: Ai Khanoum and Greek Domination in Central Asia. *Electrum* 22, 17–46.

MASSON 1959 = Массон М. В.: Древнеземледельческая культура Маргианы. In: *Материалы и исследования по археологии СССР* 73. Москва – Ленинград.

MASSON 1974 = Массон, В. М. 1974: Проблема древнего города и археологические памятники Северной. In: Массон, В. М. (ed.): *Древняя Бактрия Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана.* Ленинград, 3–13.

MASSON, ed. 1974 = Массон, В. М. (ed.) 1974: *Древняя Бактрия Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана.* Ленинград.

MAŠEK, M. 2010: *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí.* Praha.

MAXWELL-JONES, C. E. 2015: *Typology and Chronology of Ceramics of Bactra, Afghanistan 600 BCE-500 CE.* A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Classical Art and Archaeology) in the University of Michigan. Michigan.

- MENDELŠTAM – PEVZNER 1958 = Работы Кафирниганского отряда в 1952–1953 гг.
Материалы и исследования по археологии СССР 66, 290–324.
- MITCHNER, M. 1975/1976: *Indo-Greek and Indo-Scythian Coinage*. London.
- NAVEN, J. – SHAKED, S. 2012: *Aramaic Documents from Bactria (Fourth Century BCE.) from The Khalili Collections*. London.
- NIKONOROV, V. P. 1997: *The Armies of Bactrie. 750 BC – 450 AD*. Stockport.
- RIČIKJAN = Пичикян, И. П. 1991: *Культура Бактрии*. Москва.
- RIČIKJAN 1991: Пичикян, И. П. 1991: *Культура Бактрии*. Москва.
- PIĐAEV 1973 = Пидаев, Ш. Р. 1973: Открытие нового памятника середины I тысячелетия до нашей эры. *Общественные науки в Узбекистане* 11, 77–82.
- PIĐAEV 1974 = Пидаев, Ш. Р.: Материалы к изучению древних памятников Северной Бактрии. In: Массон, В. М. (ed.): *Древняя Бактрия Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана*. Ленинград, 32–42.
- PIĐAEV 1975 = Пидаев, Ш. Р. 1975: *Поселения кушанского времени северной Бактрии. Автореферат диссертации*. Ташкент.
- PIĐAEV 1978 = Пидаев, Ш. Р. 1978: *Поселения кушанского времени северной Бактрии*. Ташкент.
- PIĐAEV 1984 = Пидаев, Ш. Р.: Керамика Джига-тепе (из раскопок 1976 г.). In: Кругликова, И. Т. 1984 (ed.): *Древняя Бактрия. Вып. 3. Материалы Советско-Афганской экспедиции*. Москва, 112–124.
- PIĐIPKO 1985 = Пилипко 1985: *Поселения северо-западной Бактрии*. Ашхабад.
- POUGATCHENKOVA, G. 1997: Histoire des recherches archéologiques en Bactria septentrionale. In: Leriche, P. et al. (eds.): *La Bactriane au carrefour des routes des civilisations de l'Asie Centrale*. Termez.
- PUGAČENKOVA – RTVELADZE 1978 = Г. А. Пугачейкова – Э. В. Ртвеладзе: *Дальверзинтепе—кушанский город на юге Узбекистана*. Ташкент.

- PUGAČENKOVA 1966 = Ругаченкова, Г. А.: *Халчаян. К проблеме художественной культуры северной Бактрии*. Ташкент.
- PUGAČENKOVA 1976 = Ругаченкова, Г. А.: К познанию античной и раннесредневековой архитектуры северного Афганистана. In: Кругликова, И. Т. 1976 (ed.): *Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969-1973 гг.* Москва, 125–162.
- PUGAČENKOVA 1979 = Ругаченкова, Г. А.: Жига-тепе (раскопки 1974 гг.). In: Кругликова, И. Т. 1979 (ed.): *Древняя Бактрия. Вып. 2. Материалы Советско-Афганской экспедиции*. Москва, 63–94.
- PUGAČENKOVA 1987 = Ругаченкова, Г. А.: Шортепе. *История Материальной культуры Узбекистана 21*, 21–45.
- PUGAČENKOVA–RTVELADZE 1990 = Пугаченкова, Г. А. – Ртвеладзе, Е. В. 1990: *Северная Бактрия-Тохаристан. Древность и Античность*. Ташкент.
- RACHMANOV – RAPEN 2003 = Рахманов, Ш. – Рапен, К.: Железные ворота. In: *Труды Бойсунской научной экспедиции. Выпуск 1*. Ташкент, 22–32.
- RAKHMANOV, S. A. 1994: The wall between Bactria and Sogd: The Study on Iron Gates, Uzbekistan. *New Archaeological Discoveries in Asiatic Russia and Central Asia*, 75–78.
- RAPIN C. – GRENET, F. 1983: Inscriptions économiques de la trésorerie hellénistique d'Aï Khanoum. L'onomastique iranienne à Aï Khanoum. *Bulletin de correspondance hellénique*. 107/1, 315-381.
- RAPIN et al. 2006 = Rapin, C. – Baud, A. – Grenet, F. – Rakhmanov, Sh. A.: Les recherches sur la région des Portes de Fer de Sogdiane : bref état des questions en 2005. *История Материальной культуры Узбекистана 35*, 91–112.
- RAPIN, C. – HADOT, P. – CAVALLO, G. 1987: Les textes littéraires grecs de la Trésorerie d'Aï Khanoum. *Bulletin de correspondance hellénique*. 111/ 1, 225–266.
- RAPIN, C. 1990: Greeks in Afghanistan: Aï Khanoum. In: Descoedres, J.-P. (ed): *Greek Colonists and Native Populations*. Canberra – Oxford, 329–342.

- RAPIN, C. 1992: *Fouilles d'Aï Khanoum VIII. La trésorerie du palais hellénistique d'Aï Khanoum. L'apogée et la chute du royaume grec de Bactriane*. Paris.
- RAPIN, C. 1996a: Relations entre l'Asie centrale et l'Inde à l'époque hellénistique. *Cahiers d'Asie centrale* 1/2, 35–45.
- RAPIN, C. 1996b: *Indian Art from Afghanistan. The Legend of Śakuntalā and the Indian Treasure of Eucratides at Ai Khanoum*. New Delhi.
- RAPIN, C. 2007: Nomads and the Shaping of Central Asia: from the Early Iron Age to the Kushan Period In: Cribb, J. – Herrmann, G. (eds.): *After Alexander: Central Asia before Islam*. Oxford, 29–72.
- RAPIN, C. 2013: On the Way to Roxane. The Route of Alexander the Great in Bactria and Sogdiana (328-327 BC). In: Lindström, G. – Hansen, S. – Wiczorek, A. – Tellenbach, M. (eds.): *Zwischen Ost und West. Neue Forschungen zum antiken Zentralasien. Wissenschaftliches Kolloquium 30. 9. – 2. 10. 2009 in Mannheim*. Darmstadt, 43–82.
- RAWLINSON, H. G. 1912: *Bactria: The History of a Forgotten Empire*. London.
- ROGGERS, A. – HINGLEY, R. 2010: Edward Gibbon and Francis Haverfield: the Traditions of Imperial Decline. In: Bready, M. (ed.): *Classics and imperialism in the British Empire*. Oxford, 189–209.
- RTVELADZE – ШАКИМОВ 1973 = Ртвеладзе, Е. В. – Хакимов, З. А.: Маршрутные исследования северной Бактрии. In: *Из истории античной культуры Узбекистана*, Ташкент, 10–34.
- RTVELADZE – ИШАКОВ – МАЛИКОВ 1987 = Ртвеладзе, Е. В. – Ишаков, М. Х. – Маликов, О. С.: Исследования в Сурхандаринской и Джизакской областях. In: *Археологические открытия 1977 года*. Москва, 536–537.
- RTVELADZE 1974 = Ртвеладзе, Е. В.: Разведочное изучение бактрийских памятников на юге Узбекистана. In: Массон, В. М. (ed.): *Древняя Бактрия. Предварительные сообщения об археологических работах на Юге Узбекистана*. Ленинград, 74–85.
- RTVELADZE 1975 = Ртвеладзе, Е. В.: К характеристике памятников Сурхандаринской области ахеменидского времени. *Советская археология* 1975/2, 262–266.

- RTVELADZE 1976 = Ртвеладзе, Е. В.: Новые древнебактрийские памятники на Юге Узбекистана. In: Массон, В. М. (ed.) *Бактрийские древности*. Ленинград, 93–103.
- RTVELADZE 1987 = Ртвеладзе, Е. В.: Новые Бактрийские памятники на Юге Узбекистана. *История Материальной культуры Узбекистана* 21, 56–66.
- RTVELADZE 1990 = Ртвеладзе, Е. В.: Из недавних открытий узбекистанской искусствоведческой экспедиции в северной Бактрии-Тохаристане. *Вестник древней истории* 4 (195), 135–145.
- RTVELADZE 2001 = Ртвеладзе, Е. В.: Древнебактрийская крепость – Шортепа на Оксе. *O'zbekistonda Arkheologik Tadqiqotlar 2000 jil*, 124–129.
- RTVELADZE 2002 = Ртвеладзе, Е. В. 2002: Александр Македонский в Бактрии и Согдиане. Ташкент.
- RTVELADZE 2003 = Ртвеладзе, Е. В.: Дар-и Аханин – Дарбанд. In: *Труды Байсунской научной экспедиции. Выпуск I*. Ташкент, 13–22.
- RTVELADZE 2007 = Ртвеладзе, Е. В.: Археологические исследования в Бандихане в 1974–1975 гг. In: *Труды Байсунской Научной Экспедиции. Археология, История и Этнография* 3, Ташкент, 67–93.
- RTVELADZE, E. V. 1987 = Ртвеладзе, Е. В. 1987: *Древние монеты Средней Азии*. Ташкент.
- RTVELADZE, E. V. 2017 = Ртвеладзе, Э. В. 2017: *Кампыртепа – Александрия Оксианская: город-крепость на берегу Окса в эллинистическое и постэллинистическое время (конец VI в. до н. э. – I в. до н. э.)*. Ташкент.
- SAGDULLAEV 1980 = Сагдуллаев, А. С.: Разкопки древнебактрийской усадьбы Кызылча 6 (по итогам работ 1974–1976 гг.). *Советская археология* 2, 228–234.
- SAGDULLAEV 1987 = Сагдуллаев А.С.: *Усадьбы Древней Бактрии*. Ташкент.
- SAGDULLAEV 2009 = Сагдуллаев А.С.: *Поход Александра Македонского в Согдиану*. Ташкент.
- SARIANIDI 1977 = Сарияниди, В. И.: *Древние земледельцы Афганистана. Материалы Советско-Афганской экспедиции*. Москва 1977.

- SHERWIN-WHITE, S. – KUHRT, A. – 1993: *From Samarkhand to Sardis. A new approach to the Seleucid empire*. London.
- SHERWIN-WHITE, S. 1987: Seleucid Babylonia: a case study for the installation and development of Greek rule. In KUHRT, A. – SHERWIN-WHITE, S. eds. London, 1–31.
- SCHLUMBERGER, D. 1965: Ai Khanoum, une ville hellénistique en Afghanistan. *Comptes-rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, 36–46.
- SCHWARZ, G. 1989: *Allgemeine Siedlungsgeographie. 4. Auflage*. Berlin.
- SIDKY, H. 2000: *The Greek kingdom of Bactria: from Alexander to Eucratides the Great*. Lanham.
- SMITH, A. M.: *Roman Palmyra. Identity, Community and State Formation*. Oxford.
- SMITH, M. E. 2002: The Earliest Cities. In: Gmelch, G. – Zenner, W. P. (eds.): *Urban Life. Readings in the Anthropology of the City. Fourth Edition*, 3–19.
- SMITH, M. E. 2016: How can Archaeologists identify Early Cities? Definitions, Types, and Attributes. In: Fernández-Götz, M. – Krausse, D. (eds.): *Eurasia at the Dawn of History: Urbanization & Social Change*, 153–168.
- SOLOVJOV 2013 = СОЛОВЬЕВ, В. С.: Раскопки на объекте V Дабилькургона в 2010–2013 гг. In: *Материалы Тохаристанской экспедиции. Выпуск 9. Поселение Дабилькурган в Северной Бактрии*. Елец, 33–82.
- STANČO – TUŠLOVÁ *v tisku* = Stančo, L. – Tušlová, P.: *Sherabad Oasis: tracing historical landscape in southern Uzbekistan*. Praha.
- STANČO *et al.* 2018 = Stančo, L. – Shaydullaev, S. – Shaydullaev, A. – Augustinová, A. – Havlík, J. – Cejnarová, P.: Archaeological Survey in the eastern Kugitang Piedmonts (South Uzbekistan), Preliminary Report for Seasons 2016 and 2017. *Studia Hercynia XXI/2*, 121–138.
- STANČO, L. 2017: Archaeological Survey in the Surroundings of Kayrit (South Uzbekistan), Preliminary Report for Season 2015. *Studia Hercynia XX/2*, 73–85.
- STAVISKIJ 1977 = Ставиский, Б. Я. 1977: *Кушанская Бактрия. Проблемы истории и культуры*. Москва.

- STAVISKIJ, B. J. 1986: *La Bactriane sous les Kushans. Problemes d'histoire et de culture*. Paris.
- STRIDE, S. 2004: *Géographie archéologique de la province du Surkhan Darya (Ouzbékistan du sud, Bactriane du nord)*. Disertační práce. Université Paris I. Paris
- STRIDE, S. 2007: Regions and Territories in Southern central Asia: What Surkhan Darya Province tells us about Bactria. In: Cribb, J. – Herrmann, G. (eds.): *After Alexander: Central Asia before Islam*. Oxford.
- SUSLOV 1954 = Суслов, С. П. 1954: *Физическая география СССР. Азиатская часть*. Москва.
- SVERČKOV – BOROFFKA 2007 = Сверчков, Л. М. – Бороффка Н.: Археологические исследования в Бандихане в 2005 г. In: *Труды Байсунской Научной Экспедиции. Археология, История и Этнография 3*. Ташкент, 97-141.
- SVERČKOV 2007 = Сверчков, Л. М.: Археология Байсуна – 2004 г. In: *Труды Байсунской Научной Экспедиции. Археология, История и Этнография 3*. Ташкент, 9–17.
- SVERČKOV 2013 = Сверчков, Л.М.: *Курганзол — крепость Александра на юге Узбекистана*. Ташкент.
- SVERČKOV, L. 2005: Archaeological Monuments of the Boysun District. In: *History and Traditional Culture of Boysun. Review of the Boysun Scientific Expedition Issue 2*, 10–65.
- SVERČKOV, L. M. 2008: The Kurganzol Fortress (on the History of Central Asia in the Hellenistic Era). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 14*, 123-191
- SVOBODA, L. et al. (eds.) 1973: *Encyklopedie antiky*. Praha.
- ŠAJDULLAEV 2000 = Шайдуллаев Ш.Б. *Северная Бактрия в эпоху раннего железного века*. Ташкент.
- ŠVARNÝ, O. 1967 *Úvod do hovorové čínštiny*. Praha.
- TALBERT, R. J. A (ed.) 2000: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. Princeton – Oxford.
- TARN, W. W. 1951: *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge.

- TEUFER, M. – FABBINDER, J. – KÜHNE, L. 2015: Karim Berdy (Süd-Tadžikistan). Archäologische Forschungen und Magnetometermessungen 2008–2009. *Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 47, 251–279.
- TREIDLER, H. – BRENTJES, B. 1997: Baktria. In: Cancik, H. – Schneider, H. (eds.): *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Band 2 Ark–Ci*. Stuttgart – Weimar, 414–415.
- TRIGGER, B. 1972: Determinant of urban growth in pre-industrial societies. In: Ucko, J. P. – Tringham, R. – Dimbleby, G. W. (eds.): *Man, Settlement and Urbanism. Proceedings of the meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subject held at the Institute of Archaeology, London University*. London, 575–599.
- TRÍSKOVÁ, H. (ed.) 1999: *Transkripce čínštiny*. Praha.
- TSCHERIKOWER, V. 1927: *Die Hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit*. Leipzig.
- TUŠLOVÁ, P. 2011: Systematical Field Survey in Sherabad District, South Uzbekistan. *Studia Hercynia* XV/2, 27–38.
- TUŠLOVÁ, P. 2012: Systematická povrchová prospekce v Jižním Uzbekistánu. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Praha.
- URBANOVÁ, K. 2011: *Excavations in Sector 30: preliminary research in the nearby environs of Jandavlattepa*. In: Abdullaev – Stančo: *Jandavlattepa. The Excavation Report for Season 2002–2006. (Vol. 1.)*. Praha, 102–104.
- VAN DER SPEK, R. J. 1987: The Babylonian City. In KUHRT, A. – SHERWIN-WHITE, S. eds. London, 57–74.
- VEUVE, S. 1987: *Fouilles d'Aï Khanoum VI. Le gymnase. Architecture, céramique, sculpture*. Paris.
- WIRTH, L. 1938: Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology* 44/1, 1–24.
- WOLFART, R. – WITTEKINDT, H. 1980: *Geologie von Afghanistan*. Berlin.
- WU, X. – MILLER, N. F. – CRABTREE, P. 2015: Agro-Pastoral Strategies and Food Production on the Achaemenid Frontier in Central Asia: A Case Study of Kyzyltepa in Southern Uzbekistan. *Iran* LIII, 93–117.

- WU, X. – SVERCHKOV, L. M. – BOROFFKA, N. 2017: The 2010–2011 Seasons of Excavations at Kyzyltepa (VI-IVth centuries BCE), Southern Uzbekistan. *Iranica Antiqua* 52, 283–362.
- WU, X. 2017: Land of the Unruly-ables: Bactria in the Achaemenid Period. In: Weber, K. O. – Hite, E. – Khatchadourian, L. – Smith, A. T. (eds.): *Fitful Histories and Unruly Publics: Rethinking Temporality and Community in Eurasian Archaeology*, 258–288.
- YOFFEE, N. 1995: Political Economy in Early Mesopotamian States. *Annual Review of Anthropology* 24, 281–311.
- YOUNG, R. S. 1955: The South Wall of Balkh-Bactra. *American Journal of Archaeology* 59/4, 267–276.
- ZABELINA 1953 = Забелина Н. Н.: Раскопки на городище Калаи-Мир. *Материалы и исследования по археологии СССР* 37, 294–301.
- ZAPPAROV – RTVELADZE 1976 = Заппаров, Ш. Х. – Ртвеладзе, Е. В.: Раскопки древнебактрийского поселения Талашкан-Тепе I. In: In: Массон, В. М. (ed.) *Бактрийские древности*. Ленинград, 19–24.
- ZEJMAL 1791 = Зеймал, Т. И.: Древнеземледельческое поселение Болдай-Тепе. *Материальная культура Таджикистана* 2, 80–101.
- ZEJMAL, E. V. 1983 = Зеймал, Е. В. 1983: *Древние монеты Таджикистана*. Душанбе.

Seznam obrázků

Obr. 1: Lokalita Tacht-i Sangin (vytvořeno podle DRUZHININA 2016, Fig. 3)	II
Obr. 2: Tacht-i Sangin. Chrám (podle LINDSTRÖM, 2016, Abb. 4).	II
Obr. 3: Tacht-i Sangin. Chrám (podle LINDSTRÖM 2016, Abb. 3).	III
Obr. 4: Tacht-i Sangin. Obytné domy dolního města (podle DRUŽININA 2012, Ris. 9'	III
Obr. 5: Tacht-i Sangin. "Dům P" (podle DRUŽININA 2012, Ris. 10).	IV
Obr. 6: Tacht-i Sangin a Kuchna Kala. Současný stav lokalit.	IV
Obr. 7: Kundúz Bala Hisar. Současný stav lokality.	V
Obr. 8: Aj Chánúm (podle MARTINEZ-SÈVE 2014, Fig. 2)	V
Obr. 9: Češme Šafa – dolní město, pohled z vrcholu Češme Šafa - Kafir Kala, od východu (podle BESEVAL - MARQUIS 2008, Fig. 6).	VI
Obr. 10: Balch. Obecný plán lokality (podle YOUNG 1955, Fig. 1).	VI
Obr. 11: Balch Bala Hisar. Současný stav lokality	VII
Obr. 12: Kultug-Tepe. Axonometrie, rekonstrukce (podle SARIANIDI 1977, Ris. 56).	VII
Obr. 13: Altyn 10, Objekt I. Půdorys a rekonstrukce (podle SARIANIDI 1977, Ris. 59)... ..	VIII
Obr. 14: Altyn 10, Objekt II. Půdorys a rekonstrukce (podle SARIANIDI 1977, Ris. 60). ...	IX
Obr. 15: Altin Diljar-Tepe. Přehled (podle KRUGLIKOVA – SARIANIDI 1976, Ris. 10).	X
Obr. 16: Tepe Zargaran, korintská hlavice řecko-baktrijského typu (podle BESEVAL - BERNARD - JARRIGE 2002, Fig. 10).	XI
Obr. 17: Dilberdžin: "Chrám Dioskúrů", I. fáze (podle KRUGLIKOVA 1977, Ris. 2).	XI
Obr. 18: Emši-Tepe, plán (podle KRUGLIKOVA 2005, Ris. 12.2).	XII
Obr. 19: Džandavlát-Tepe, současný stav lokality.	XII
Obr. 20: Chajtabád-Tepe, současný stav lokality.	XIII
Obr. 21: Kyzyl-Tepe, současný stav lokality	XIII
Obr. 22: Kampyr-Tepe - Citadela, půdorys první fáze (podle RTVELADZE 2017, Ris. 9).XIV	
Obr. 23: Kampyr-Tepe. Helénistická fáze sídliště a okolí (podle RTVELADZE 2017, Ris. 40).	XIV
Obr. 24: Termez – Citadela, současný stav lokality (podle LERICHE 2010, Fig. 7).....	XV
Obr. 25: Termez. Schéma osídlení helénistického období (podle LERICHE 2010, FIG. 10).	XV
Obr. 26: Dalverzin-Tepe, současný stav lokality.	XVI

Obr. 27: Kurganzol, rekonstrukce (podle SVERČKOV 2013, 6).....	XVI
Obr. 28: Kurganzol. Plán sídliště (podle SVERČKOV 2013, Ris. 11).	XVII
Obr. 29: Železná brána: průběh Darbandské hradby (podle RAPIN 2013, Fig. 9).	XVIII
Obr. 30: Železná brána: řez Darbandskou hradbou (podle RAPIN 2013, Fig. 10).	XVIII
Obr. 31: Prostor Železné brány ze severovýchodu. (foto autor).	XIX
Obr. 32: Pevnost Uzundara, plán. (podle DVUREČENSKAJA 2015, Ris. 4).....	XIX
Obr. 33: Pevnost Uzundara. Pohled ze severozápadní bašty (foto autor).	XX

Seznam map

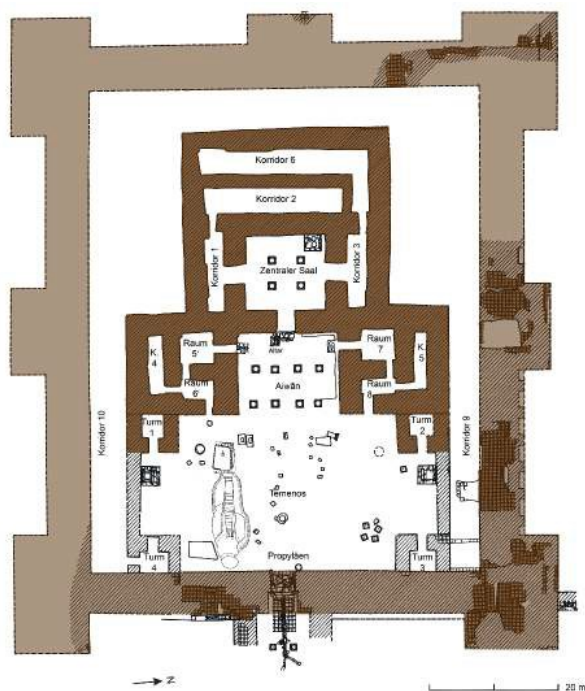
Mapa 1: Zájmová oblast.	XXII
Mapa 2: Rozdělení regionů (sektorů) Baktrie dle Gardina (podle GARDIN 1985, Fig. 1).	XXIII
Mapa 3: Rozmístění sledovaných lokalit v zájmové oblasti.	XXIV
Mapa 4: Region I v achajmenovském období.	XXV
Mapa 5: Region I v helénistickém období.....	XXVI
Mapa 6: Region II v achajmenovském období.....	XXVII
Mapa 7: Region II v helénistickém období	XXVIII
Mapa 8: Severní část regionu II v achajmenovském období.....	XXIX
Mapa 9: Sever regionu II v helénistickém období.....	XXX
Mapa 10: Jih regionu II v achajmenovském období.....	XXXI
Mapa 11: Jih regionu II v helénistickém období.	XXXII
Mapa 12: Pláně Dašt-i Kala a Dašt-i Arči v helénistickém období.....	XXXIII
Mapa 13: Dašt-i Kala v helénistickém období.	XXXIV
Mapa 14: Plán Dašt-i Kala. Hydrografická situace (podle GARDIN 1999, Fig. 3.1). ...	XXXV
Mapa 15: Struktury v extramurálních zónách města Aj Chánum (podle GARDIN 1999, Fig. 3.4A).	XXXVI
Mapa 16: Distribuce architektonických prvků, znotěrek a rotačních mlýnků v extramurálních zónách města Aj Chánum (podle GARDIN 1999, Fig. 3.4B).	XXXVII
Mapa 17: Region III v achajmenovském období.....	XXXVIII
Mapa 18: Sídlní aglomerace Dašli – Altyn, severozápadní oáza Balchu.	XXXIX
Mapa 19: Geomorfologická mapa oázy Balchu (podle BESEVAL – MARQUIS 2009, Fig. 10).....	XL

Mapa 20: Region III v helénistickém období.....	XLI
Mapa 21: Region IV v achajmenovském období.....	XLII
Mapa 22: Sídlní aglomerace achajmenovského období okolo sídliště Kyzyl-Tepa.....	XLIII
Mapa 23: Region IV v helénistickém období.....	XLIV
Mapa 24: Baktrie v achajmenovském období.....	XLV
Mapa 25: Baktrie v helénistickém období.....	XLVI

Obrazová příloha

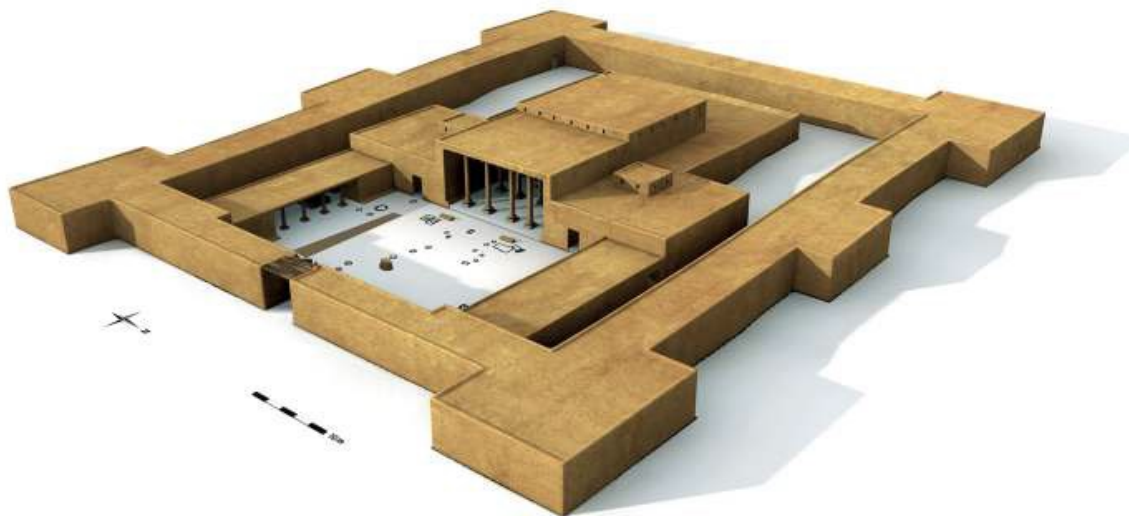

Obr. 1: Lokalita Tacht-i Sangin (vytvořeno podle DRUZHININA 2016, Fig. 3)

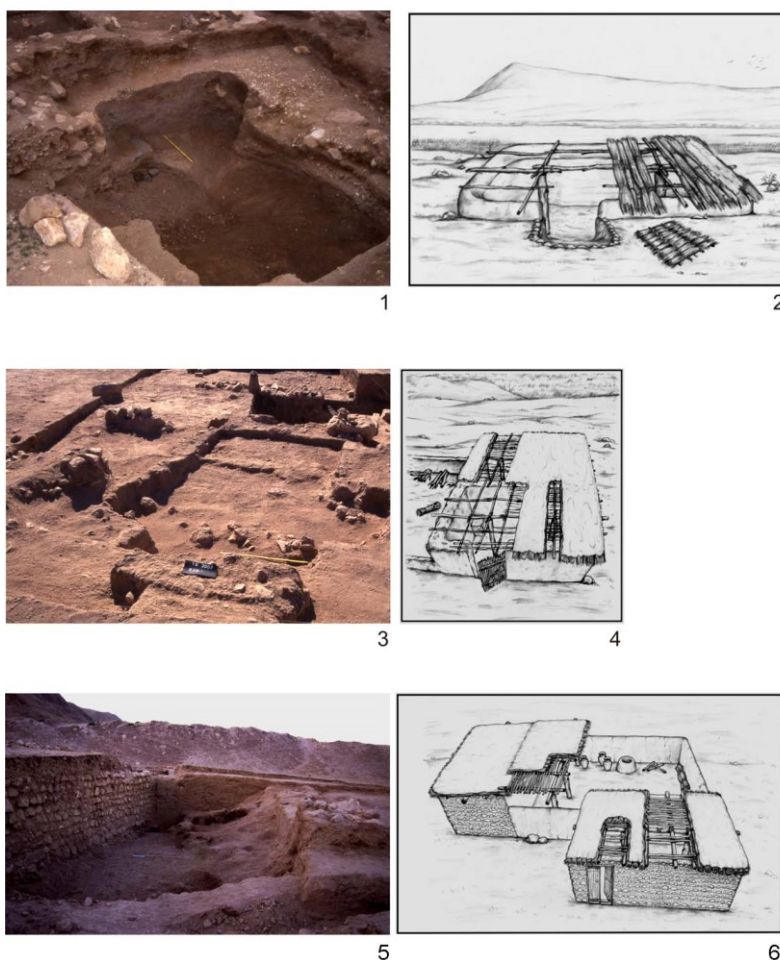

Obr. 2: Tacht-i Sangin. Chrám (podle LINDSTRÖM, 2016, Abb. 4).

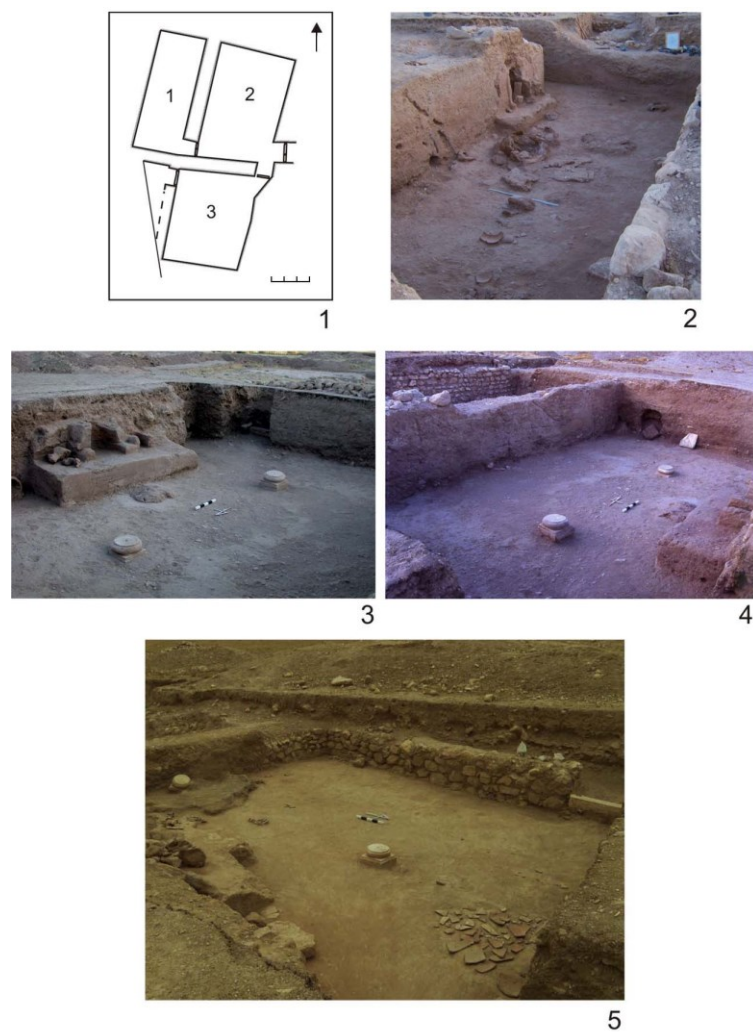
Tmavé části jsou datované do helénistického období.

Obr. 3: Tacht-i Sangin. Chrám (podle LINDSTRÖM 2016, Abb. 3).

Obr. 4: Tacht-i Sangin. Obytné domy dolního města (podle DRUŽININA 2012, Ris. 9').

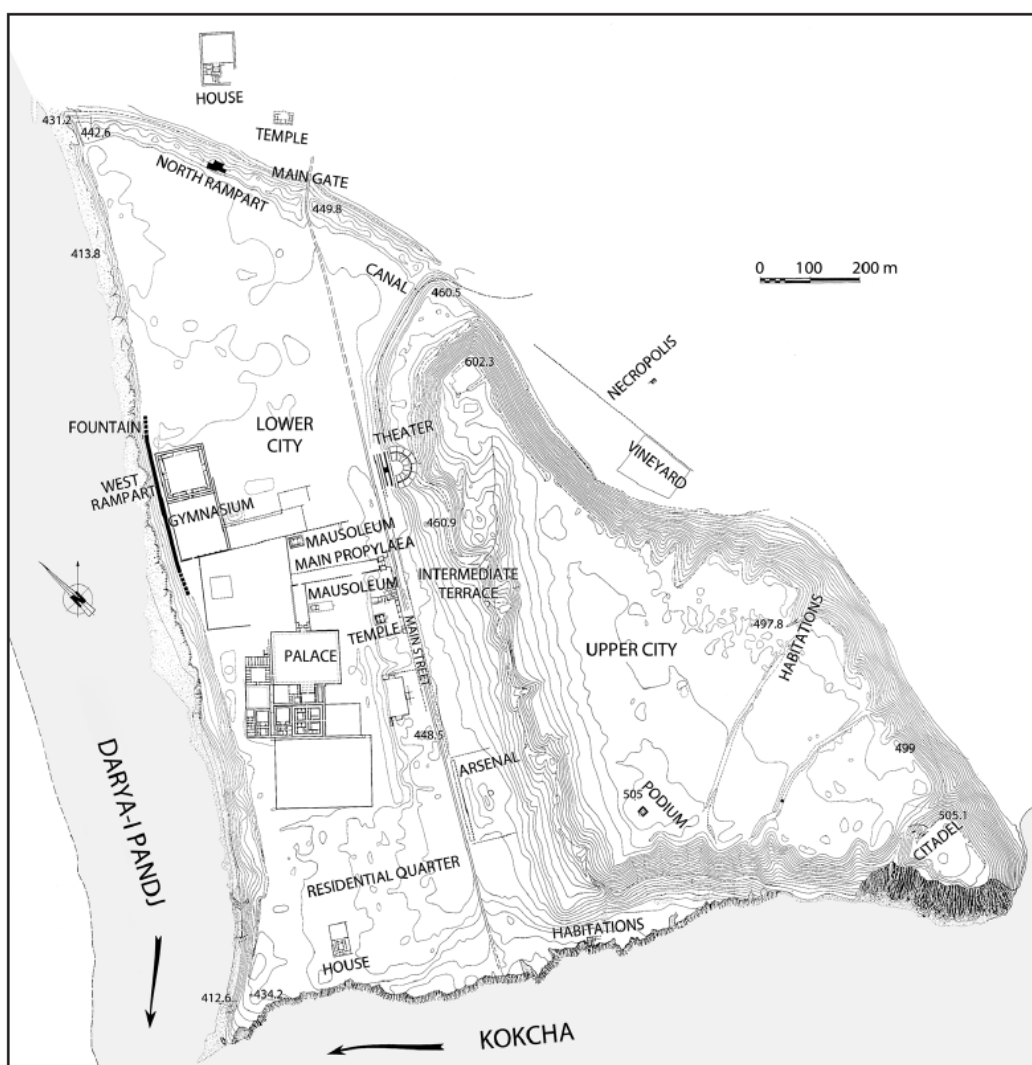
Obr. 5: Tacht-i Sangin. "Dům P" (podle DRUŽININA 2012, Ris. 10).

Obr. 6: Tacht-i Sangin a Kuchna Kala. Současný stav lokalit.

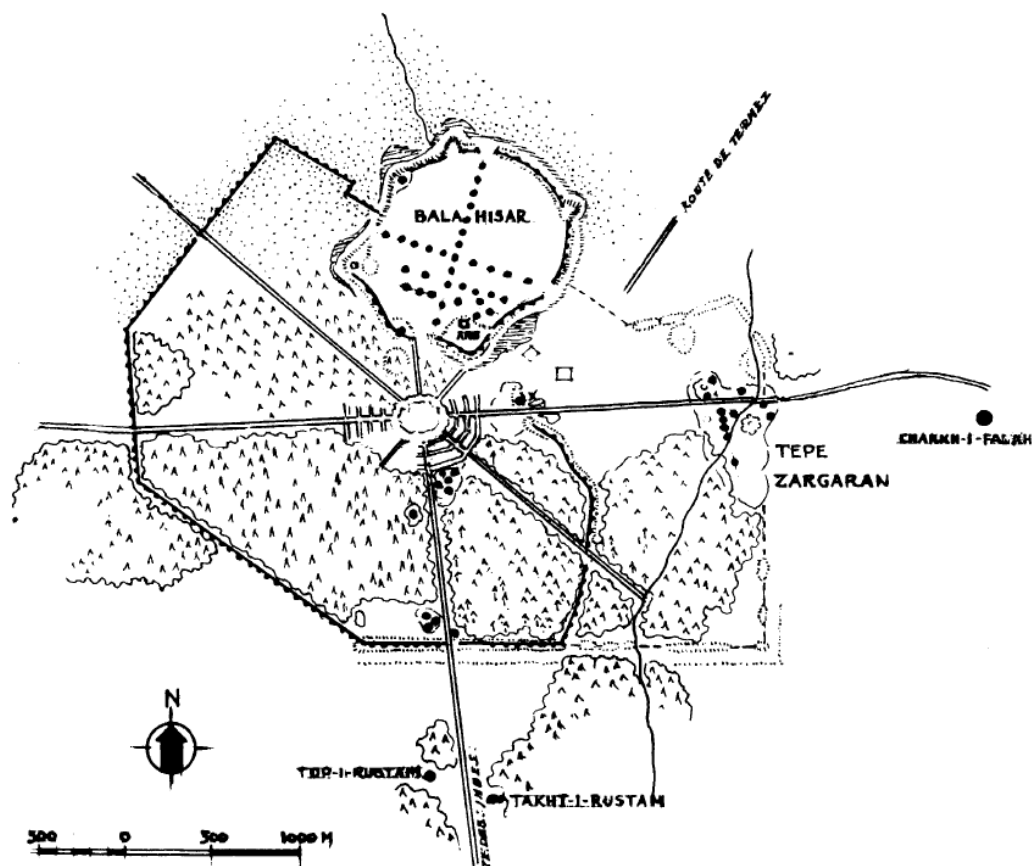
Obr. 7: Kundúz Bala Hisar. Současný stav lokality.

Obr. 8: Aj Chánium (podle MARTÍNEZ-SÈVE 2014, Fig. 2)

Obr. 9: Češme Šafa – dolní město, pohled z vrcholu Češme Šafa - Kafir Kala, od východu (podle BESENVAL - MARQUIS 2008, Fig. 6).

Obr. 10: Balch. Obecný plán lokality (podle YOUNG 1955, Fig. 1).

Obr. 11: Balch Bala Hisar. Současný stav lokality.

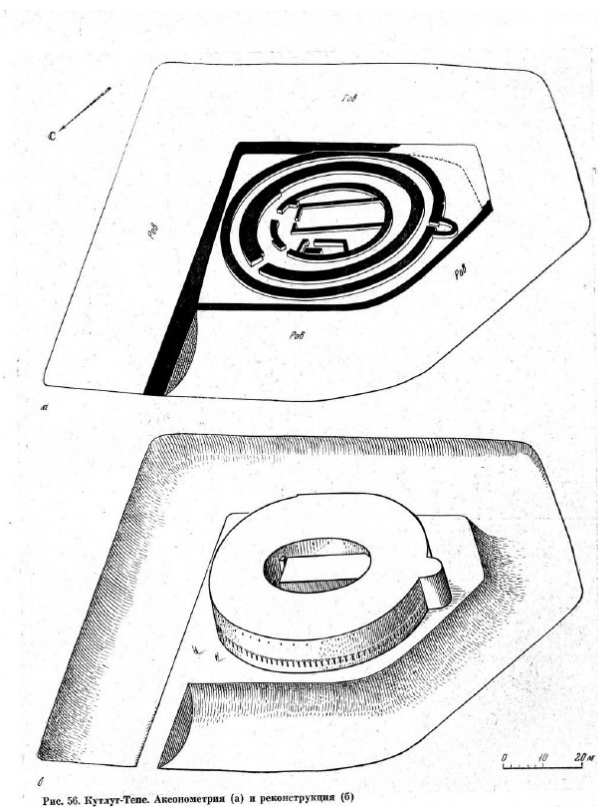

Рис. 56. Культуг-Тепе. Аксонометрия (а) и реконструкция (б)

Obr. 12: Kultug-Tepe. Axonometrie, rekonstrukce (podle SARIANIDI 1977, Ris. 56).

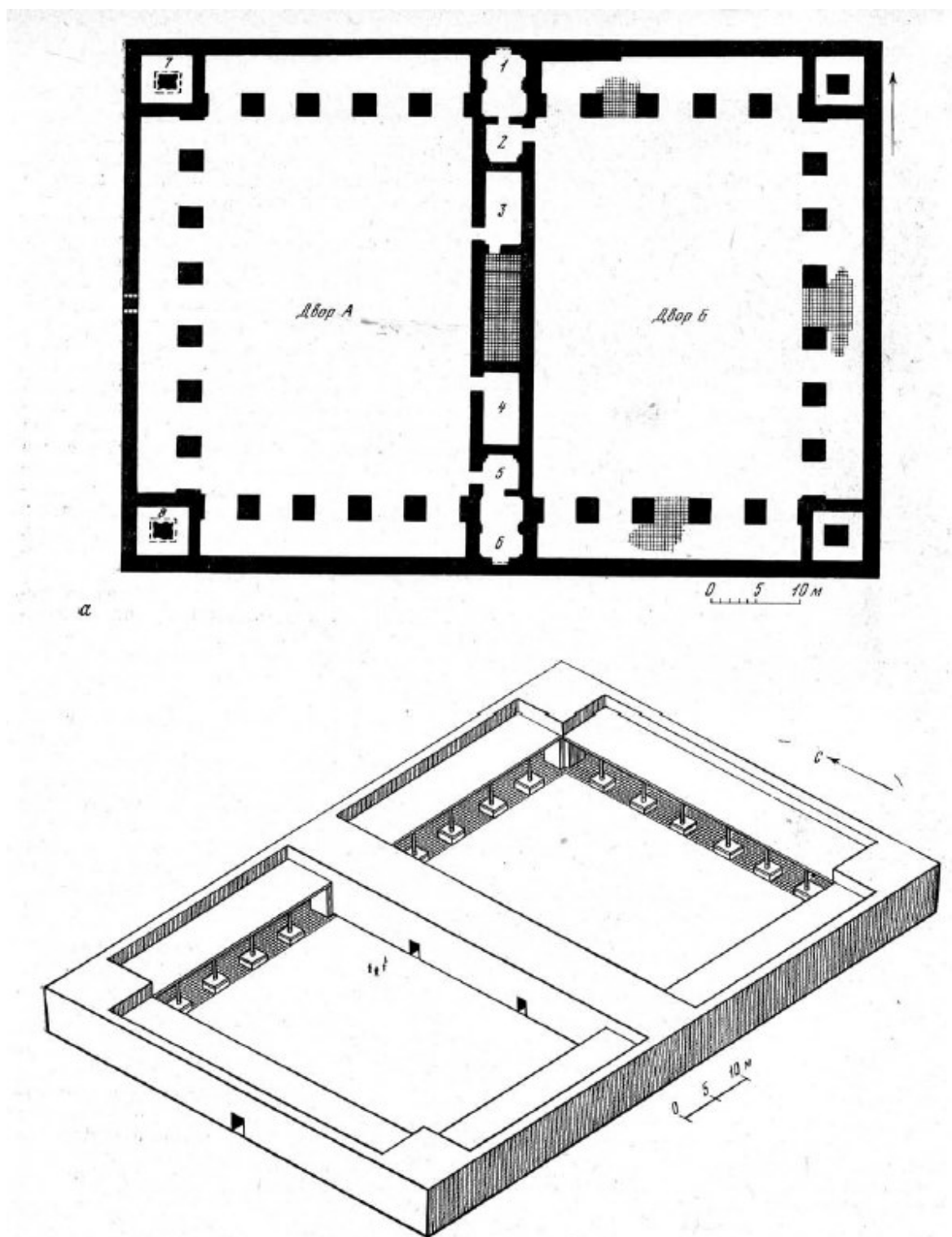

Рис. 59. Алтын-10. Объект I. Общий план раскопок (а), реконструкция (б)

Obr. 13: Altyn 10, Objekt I. Půdorys a rekonstrukce (podle SARIANIDI 1977, Ris. 59).

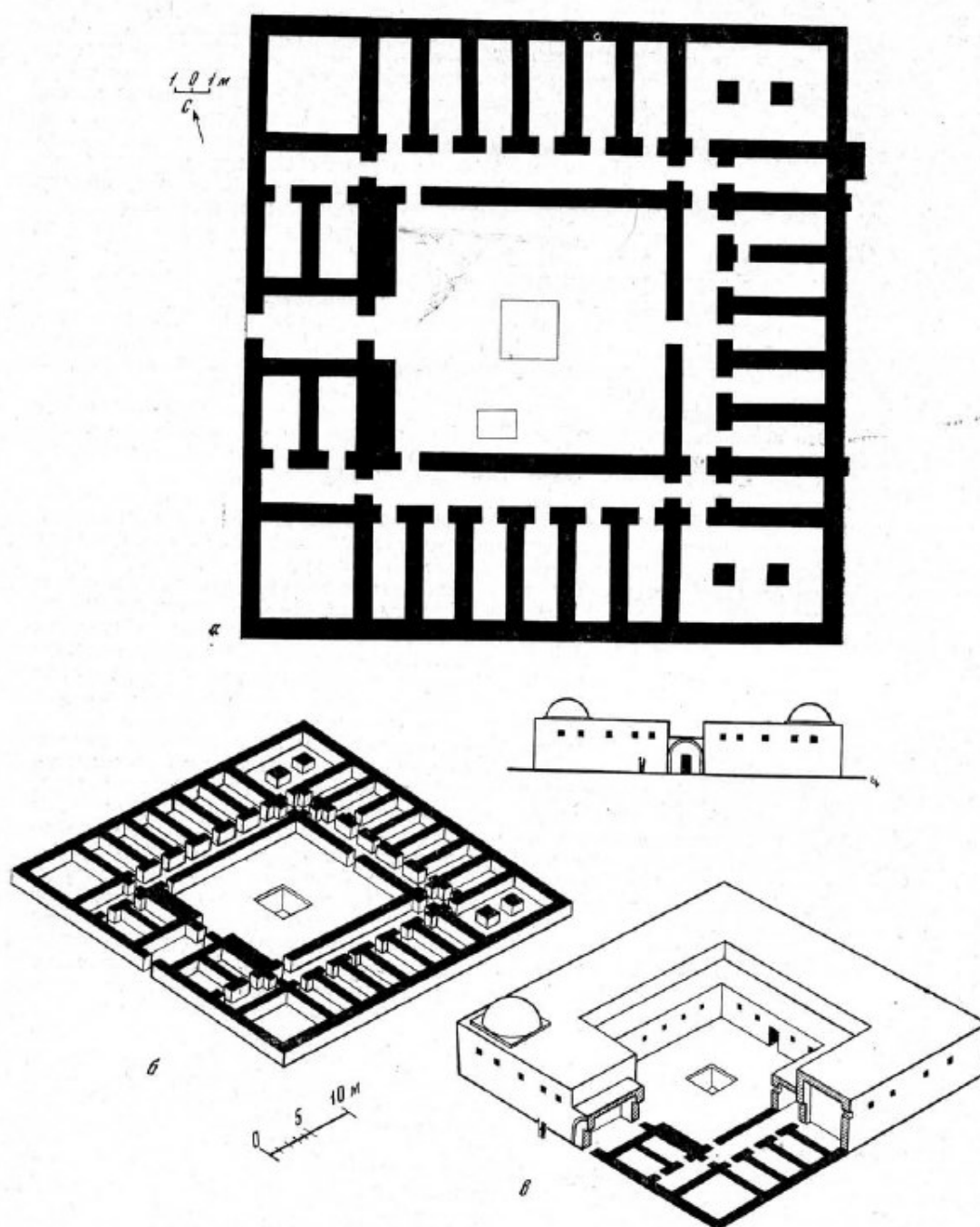
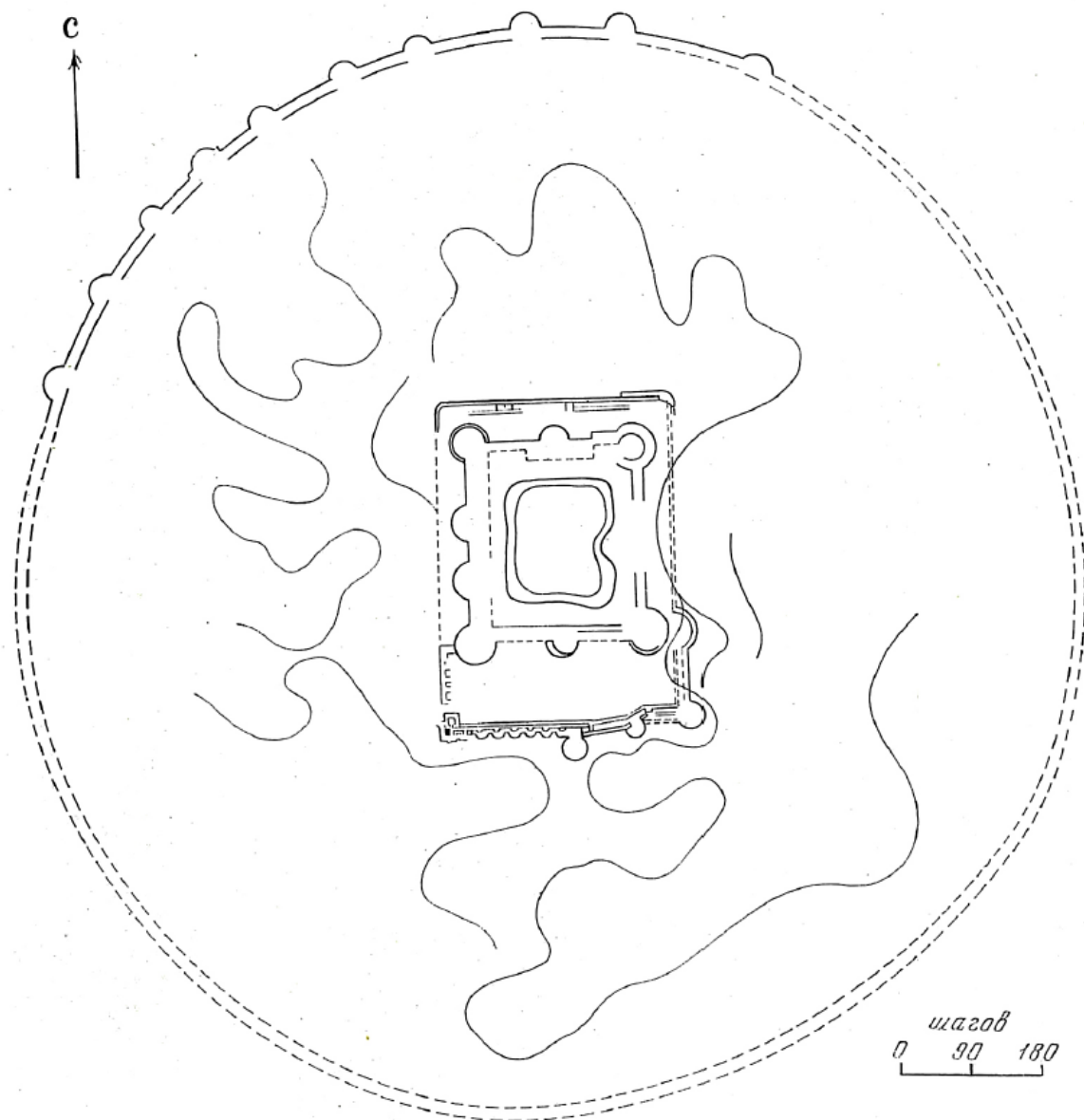

Рис. 60. Алтын-10. Объект II. Общий план раскопок (а), аксонометрия (б), реконструкция (в)

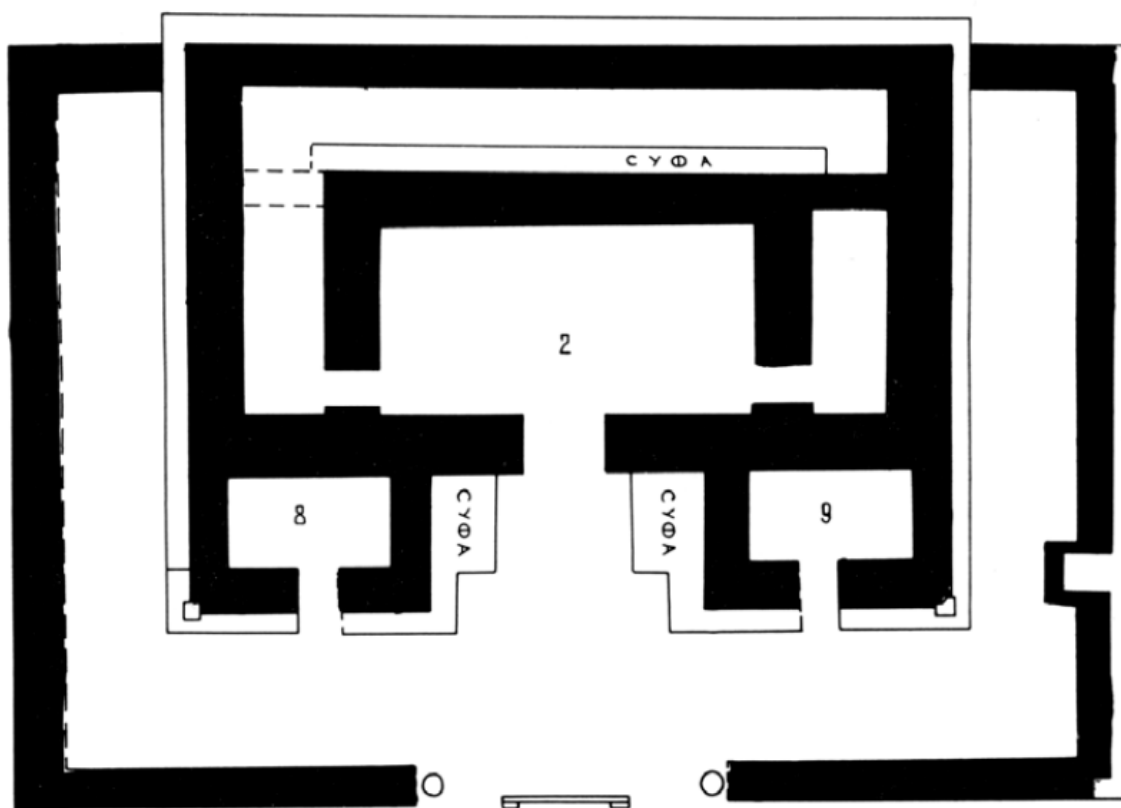
Obr. 14: Altyn 10, Objekt II. Půdorys a rekonstrukce (podle SARIANIDI 1977, Ris. 60).

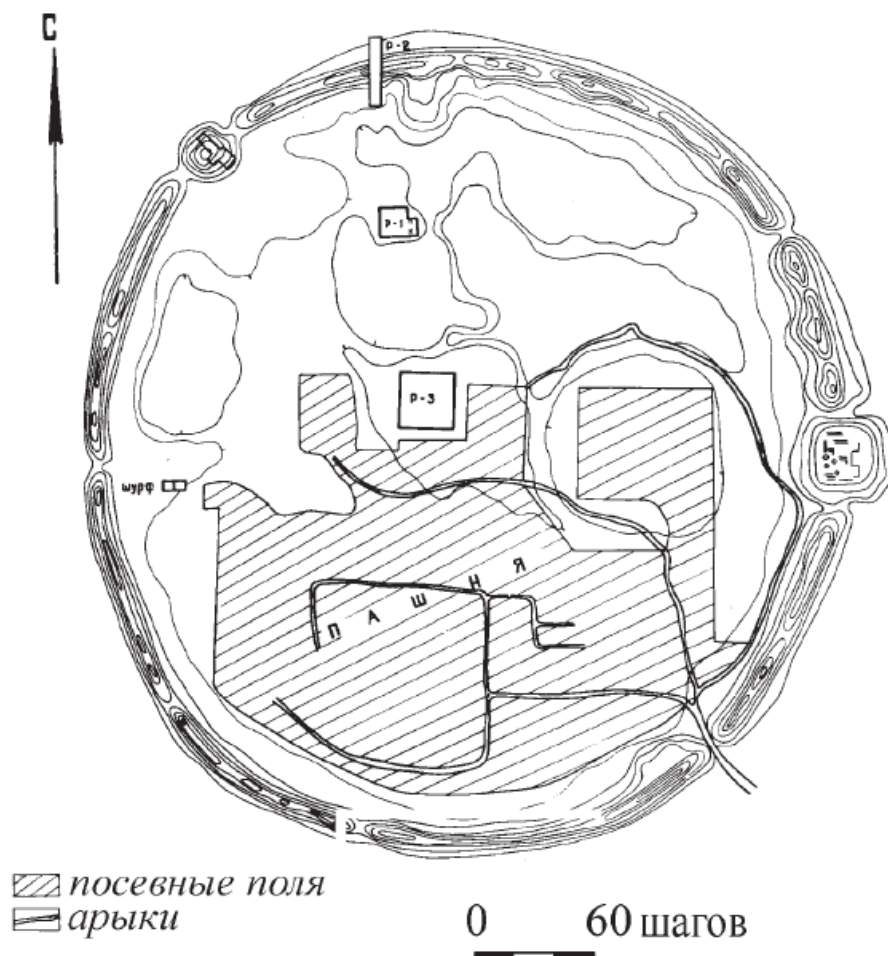
Obr. 15: Altin Diljar-Tepe. Přehled (podle KRUGLIKOVA – SARIANIDI 1976, Ris. 10).

Obr. 16: Tepe Zargaran, korintská hlavička řecko-baktrijského typu (podle BESEVAL - BERNARD - JARRIGE 2002, Fig. 10).

Obr. 17: Dilberdžin: "Chrám Dioskúrů", I. fáze (podle KRUGLIKOVA 1977, Ris. 2).

Obr. 18: Emši-Tepe, plán (podle KRUGLIKOVA 2005, Ris. 12.2).

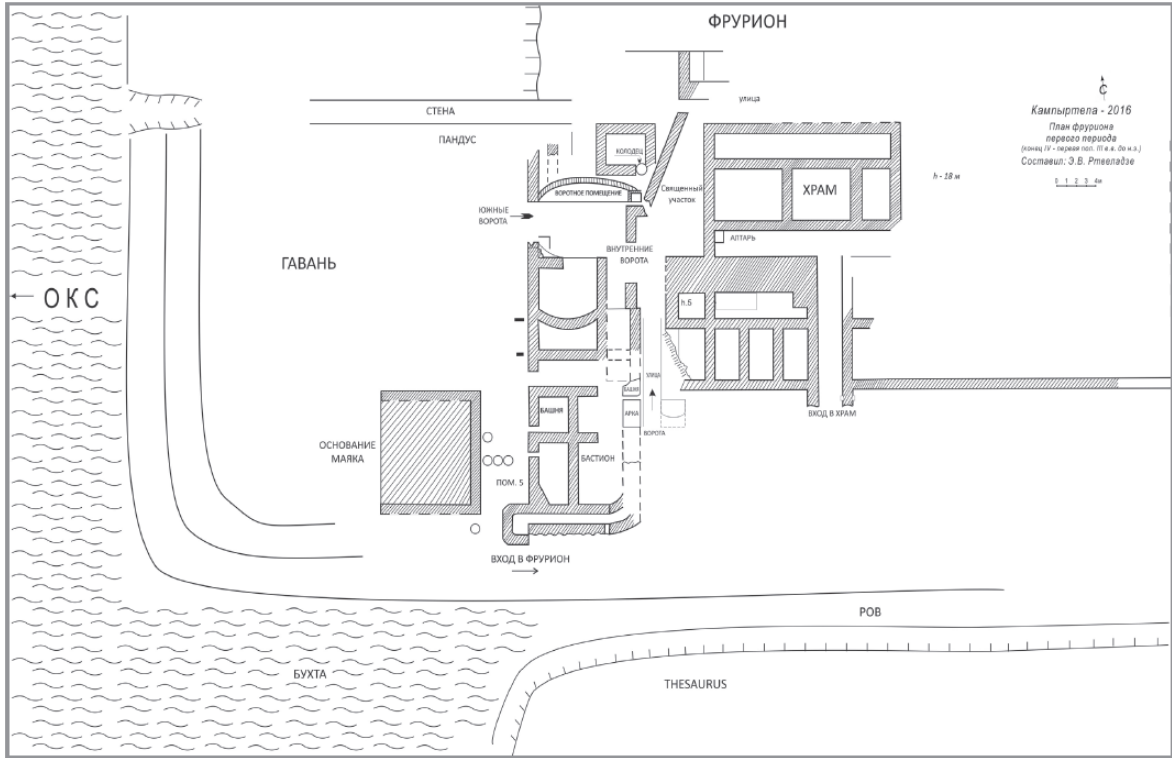
Obr. 19: Džandavlát-Tepa, současný stav lokality.

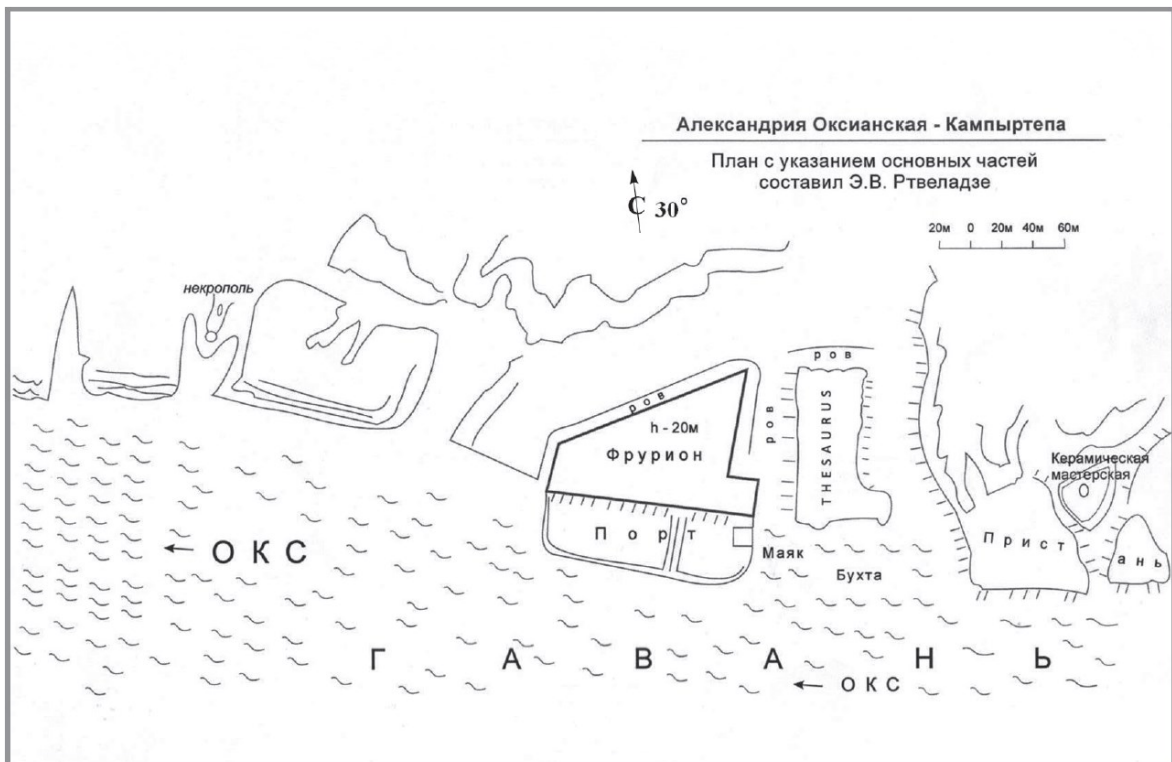
Obr. 20: Chajtabád-Tepa, současný stav lokality.

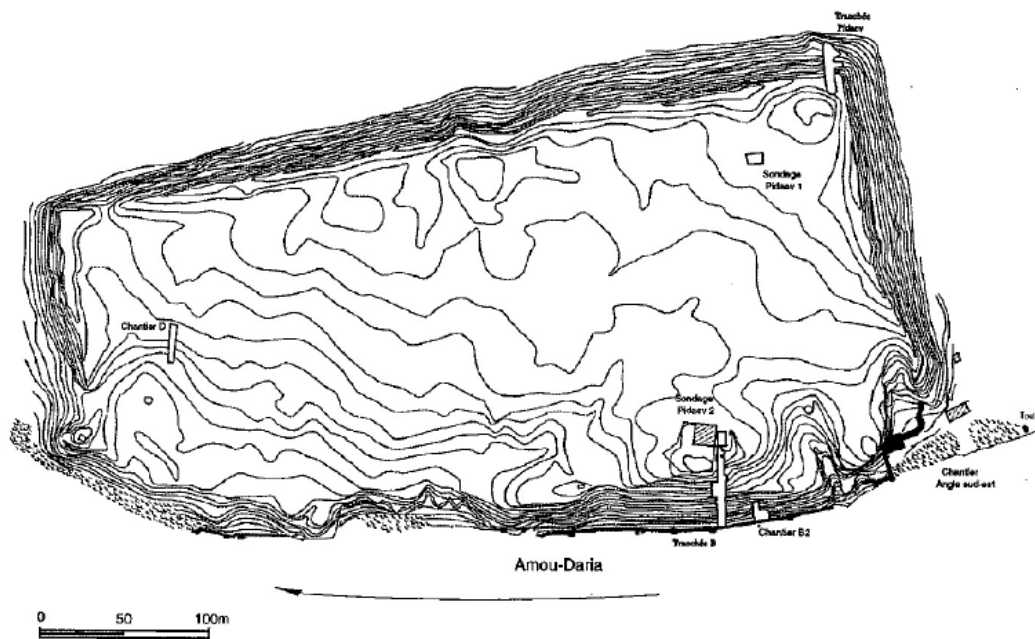
Obr. 21: Kyzyl-Tepa, současný stav lokality

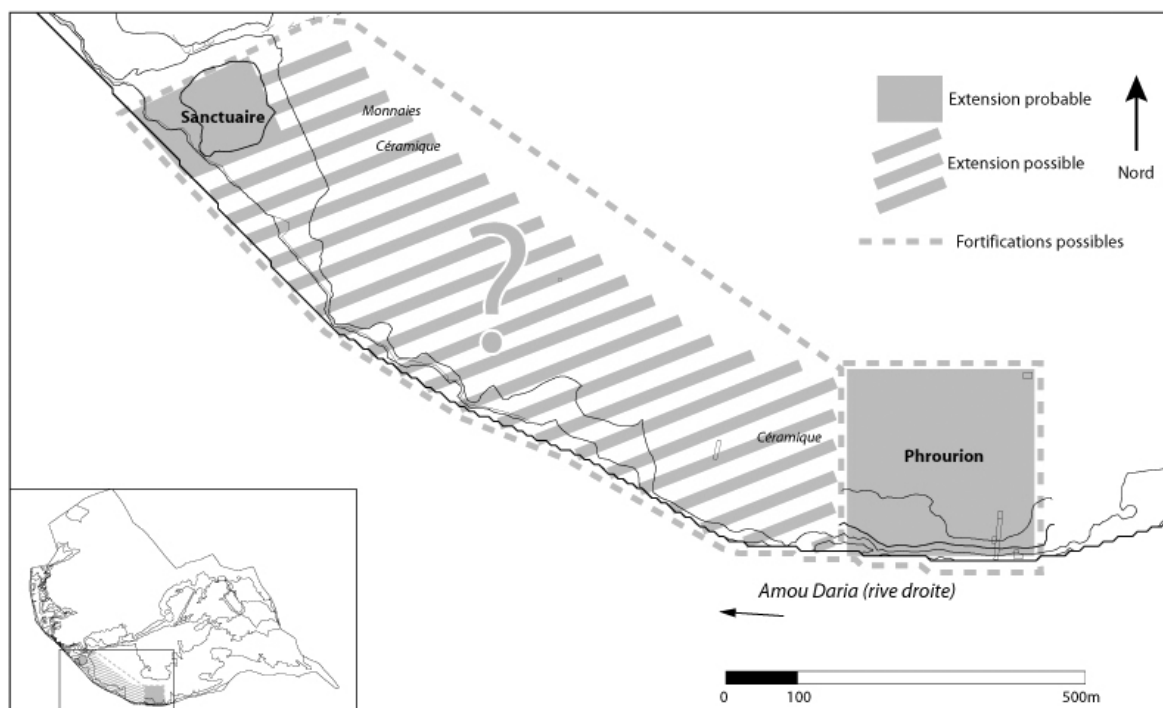
Obr. 22: Kampyr-Teпа - Citadela, půdorys první fáze (podle RTVELADZE 2017, Ris. 9).

Obr. 23: Kampyr-Teпа. Helénistická fáze sídliště a okolí (podle RTVELADZE 2017, Ris. 40).

Obr. 24: Termez – Citadela, současný stav lokality (podle LERICHE 2010, Fig. 7).

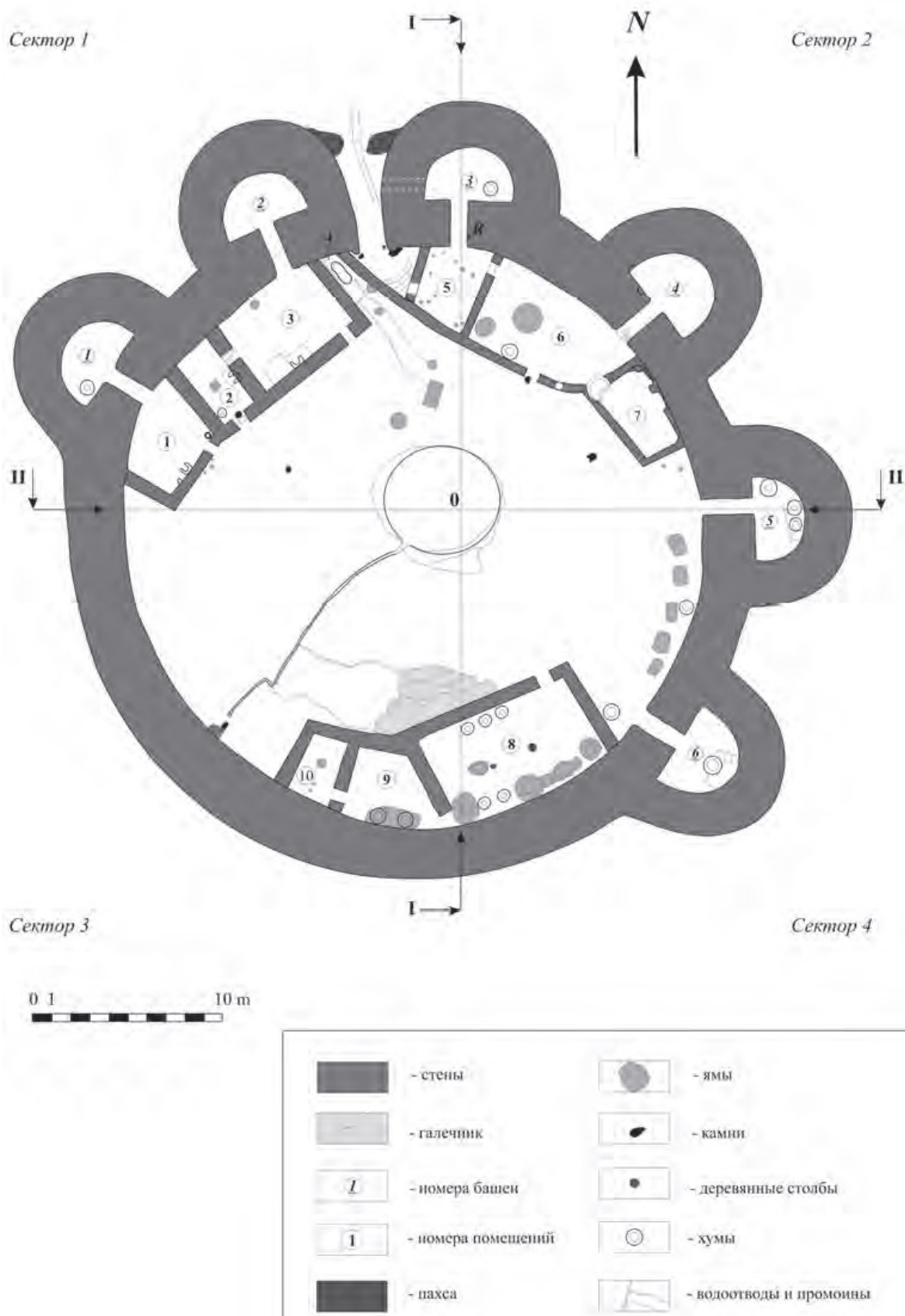
Obr. 25: Termez. Schéma osídlení helénistického období (podle LERICHE 2010, FIG. 10).

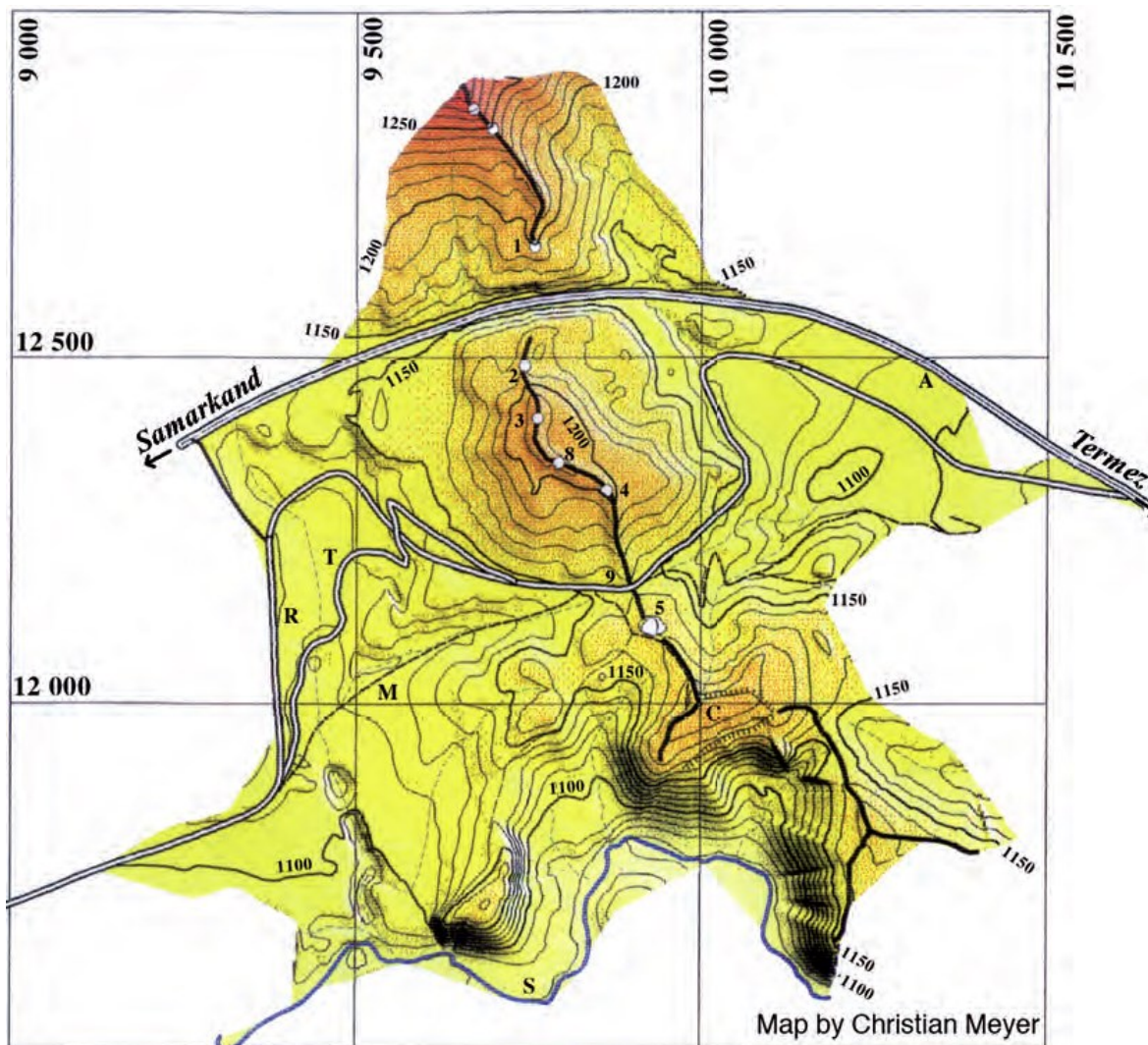
Obr. 26: Dalverzin-Tepe, současný stav lokality.

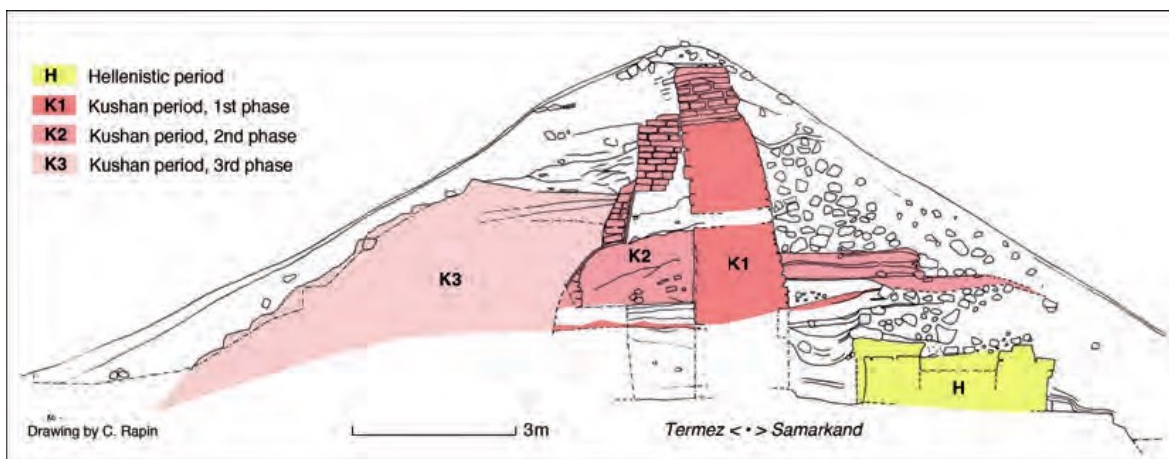
Obr. 27: Kurganzol, rekonstrukce (podle SVERČKOV 2013, 6).

Obr. 28: Kurganzol. Plán sídliště (podle SVERČKOV 2013, Ris. 11).

Obr. 29: Železná brána: průběh Darbandské hradby (podle RAPIN 2013, Fig. 9).

Obr. 30: Železná brána: řez Darbandskou hradbou (podle RAPIN 2013, Fig. 10).

Obr. 31: Prostor Železné brány ze severovýchodu. (foto autor).

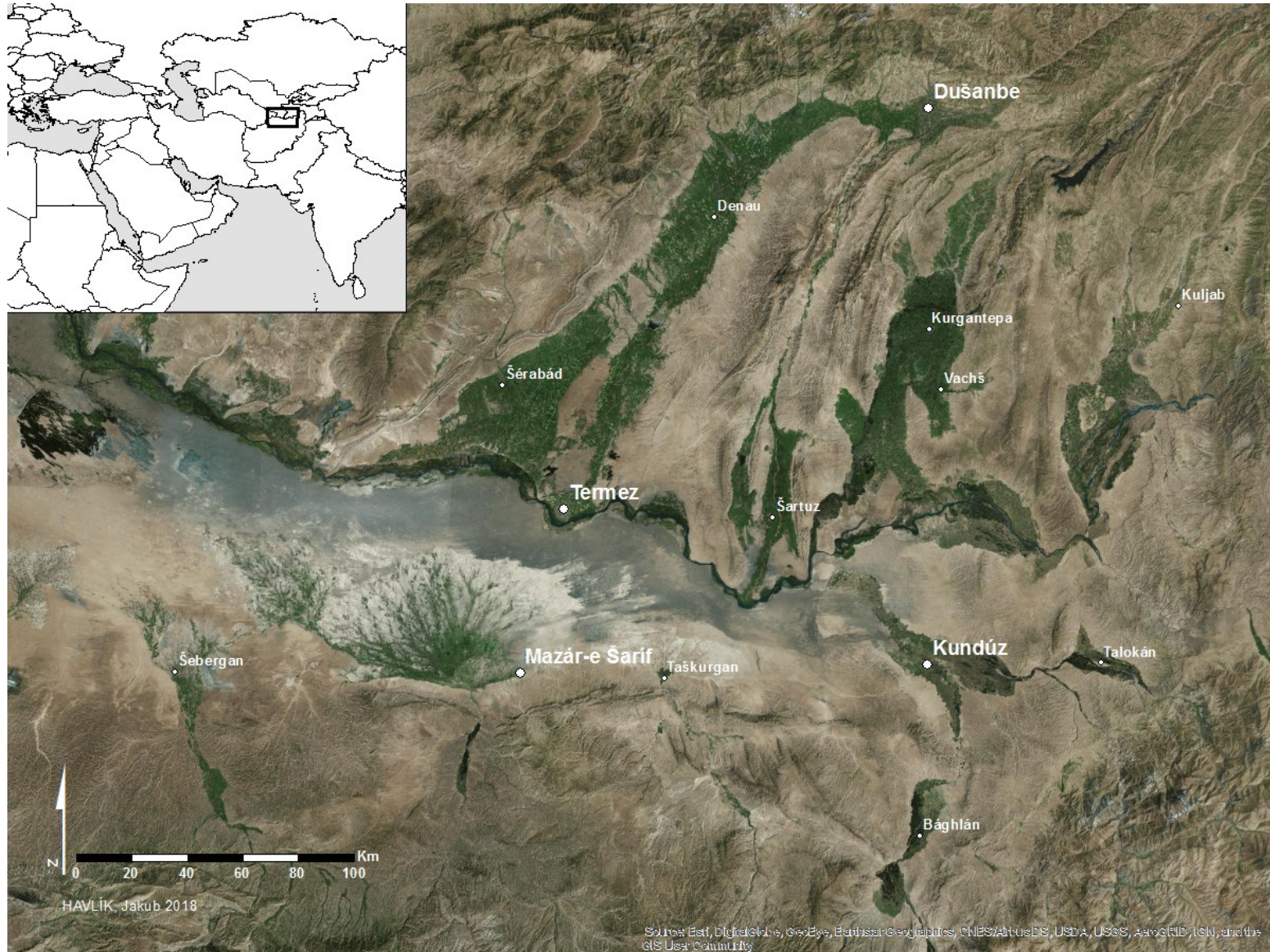

Obr. 32: Pevnost Uzundara, plán. (podle DVUREČENSKAJA 2015, Ris. 4)

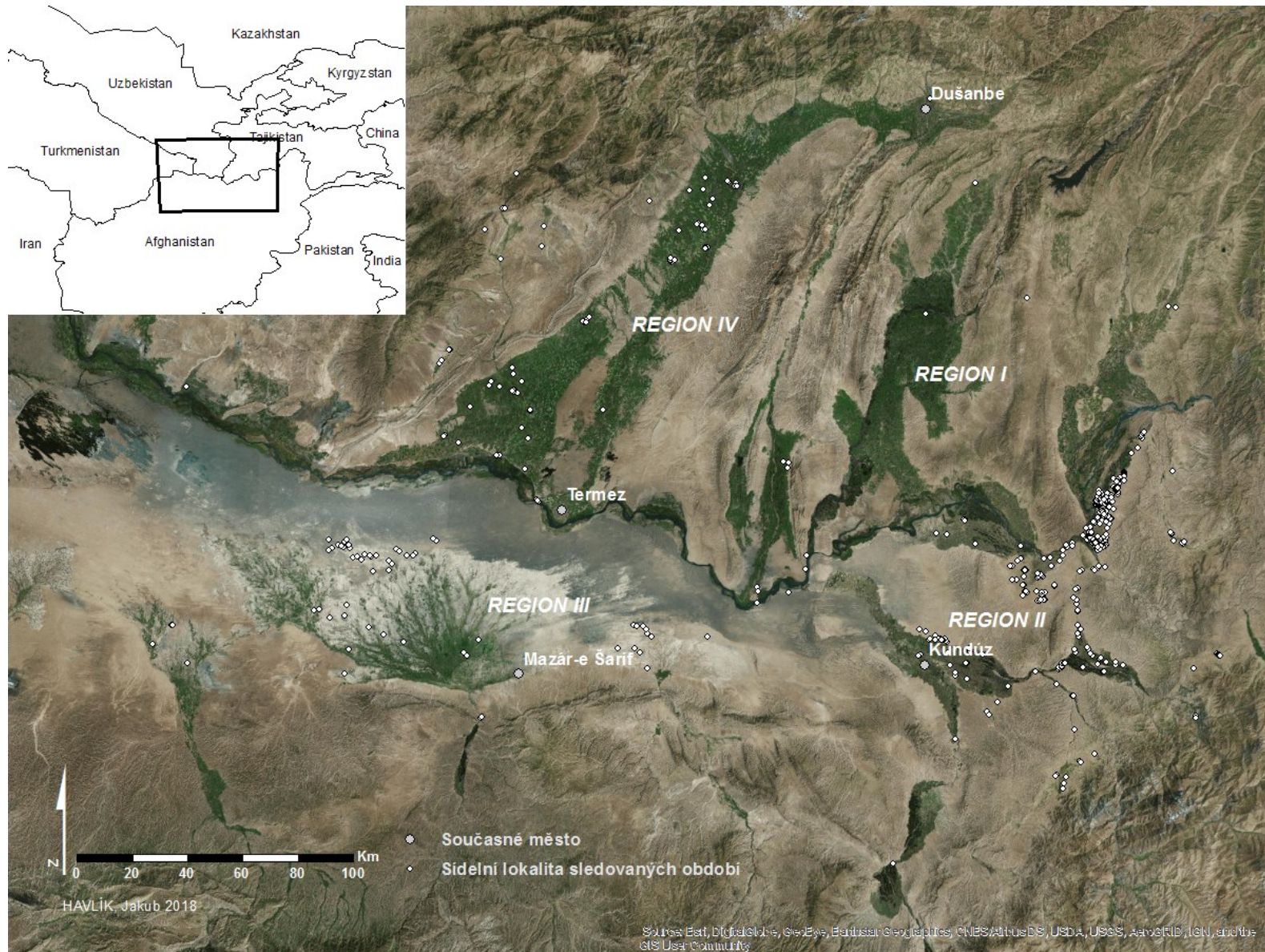

Obr. 33: Pevnost Uzundara. Pohled ze severozápadní bašty (foto autor).

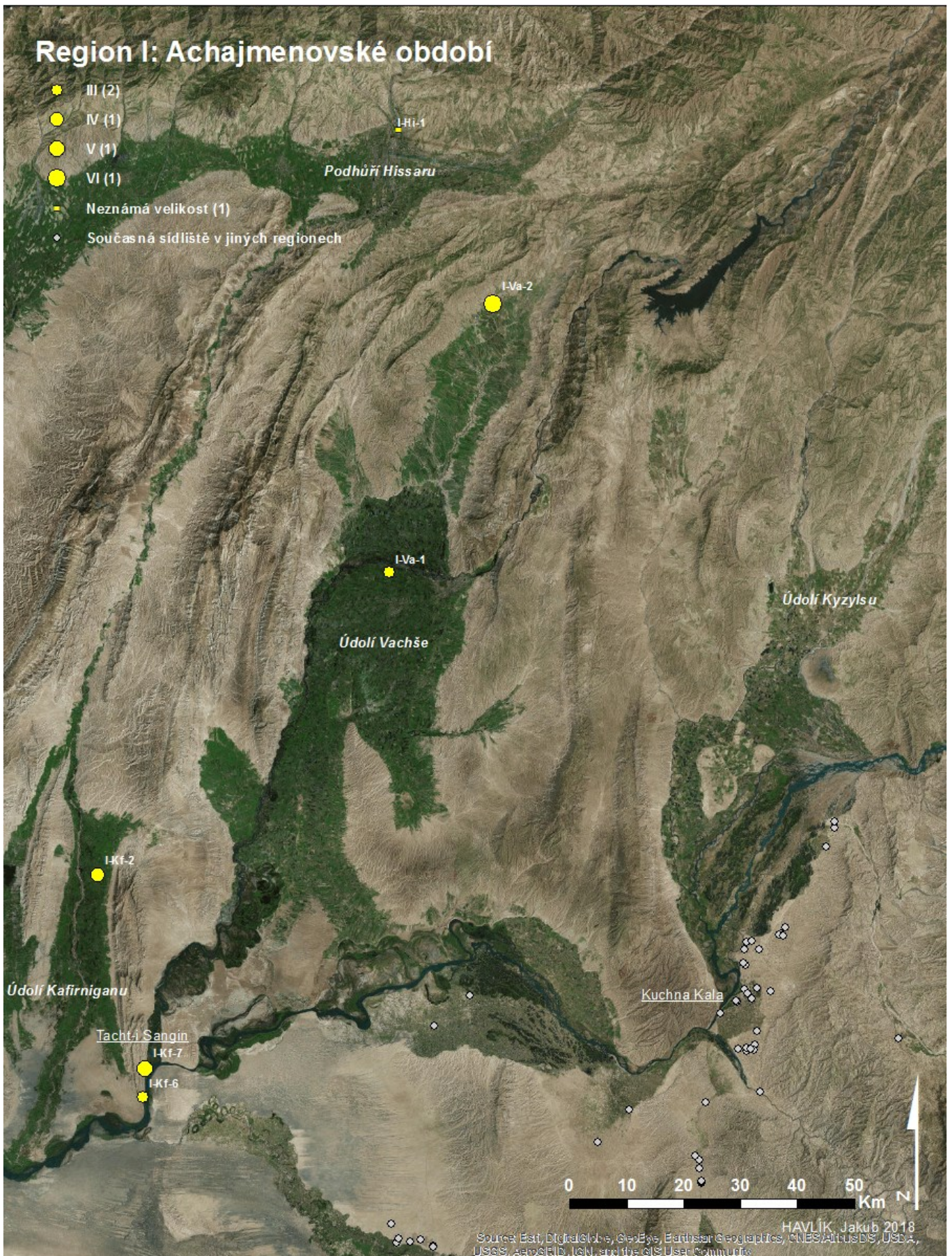
Mapová příloha

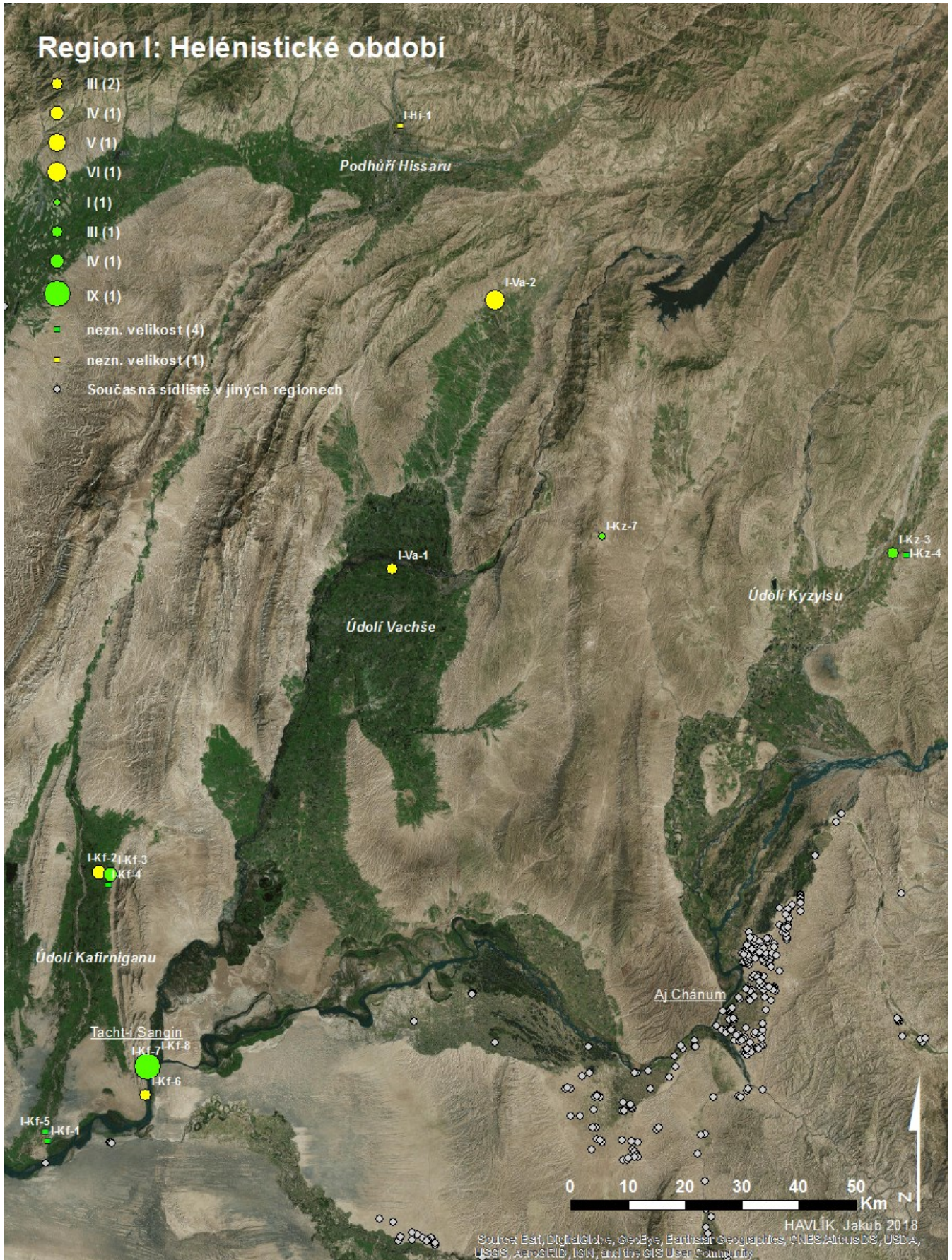
Mapa 1: Zájmová oblast.

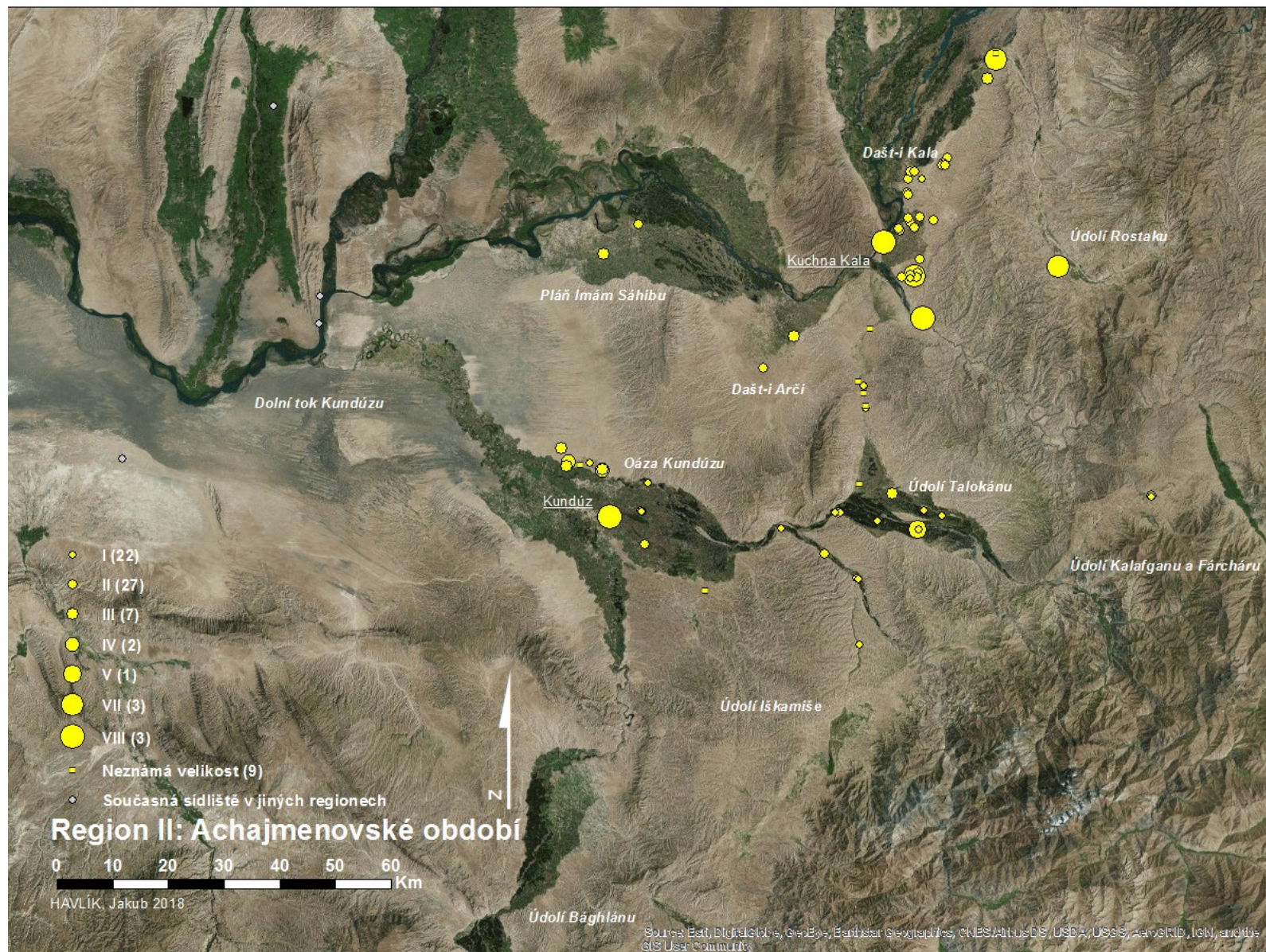
Mapa 3: Rozmístění sledovaných lokalit v zájmové oblasti.

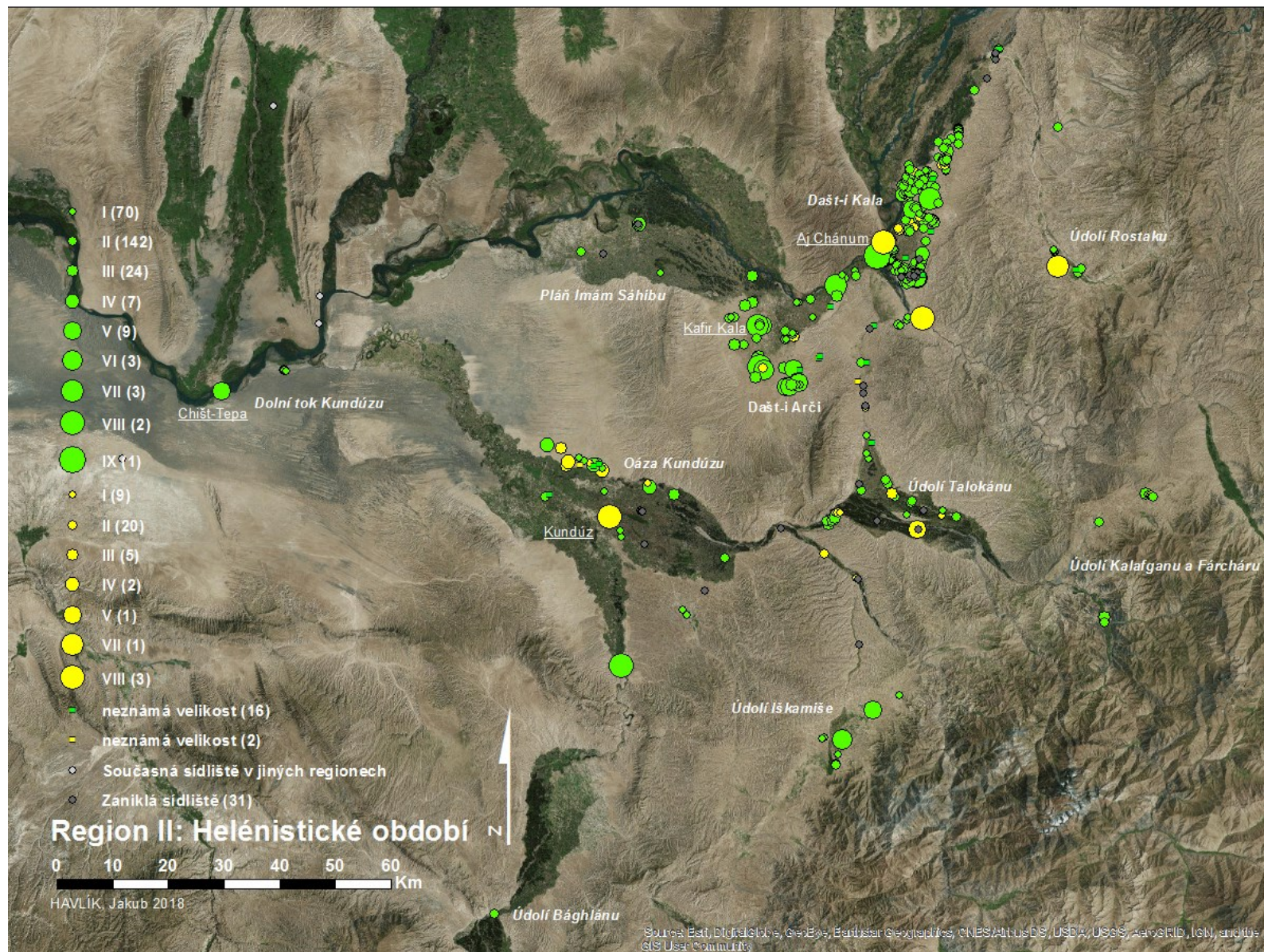
Mapa 4: Region I v achajmenovském období.

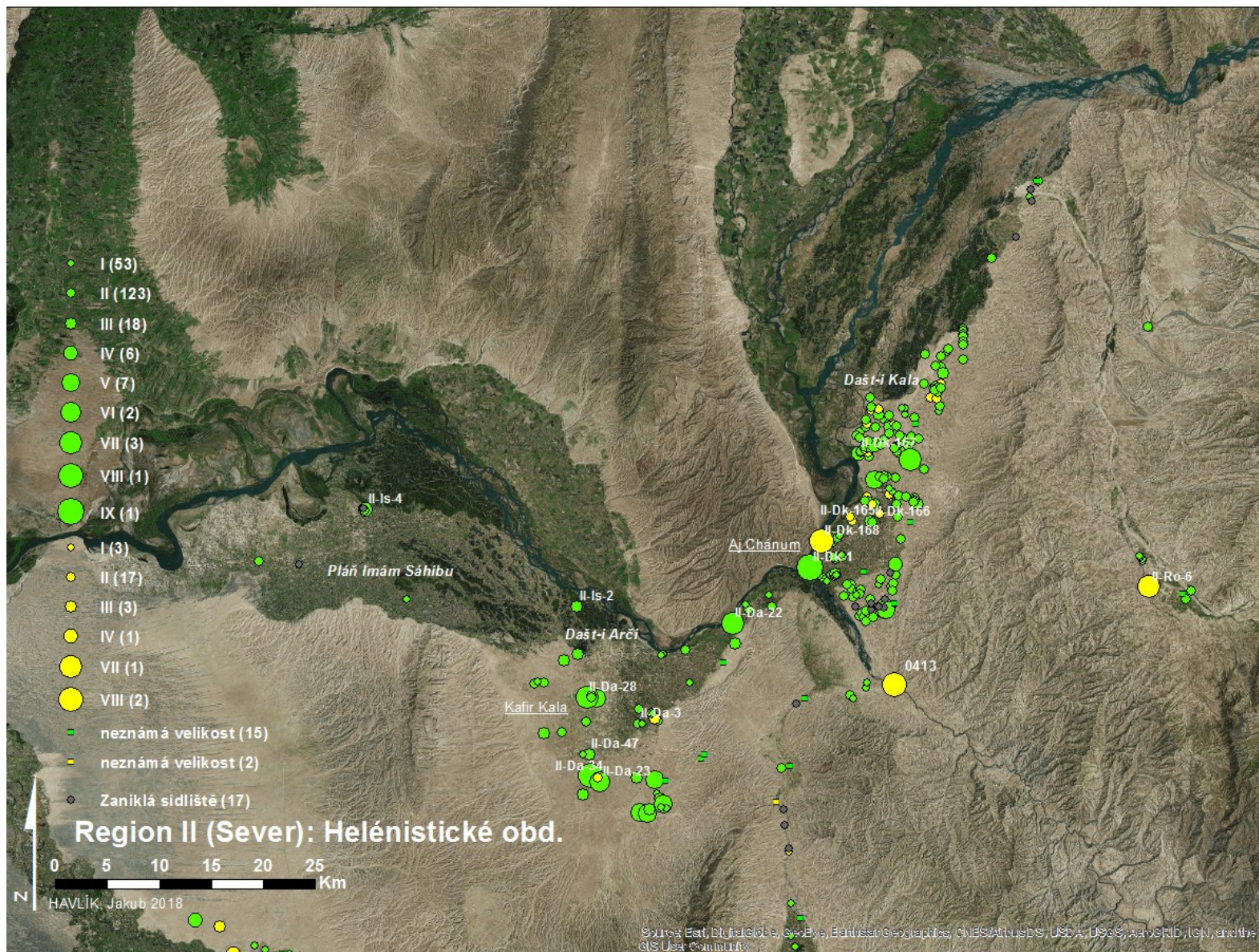
Mapa 5: Region I v helénistickém období. Žlutá barva značí kontinuitu osídlení, zelená nová sídla.

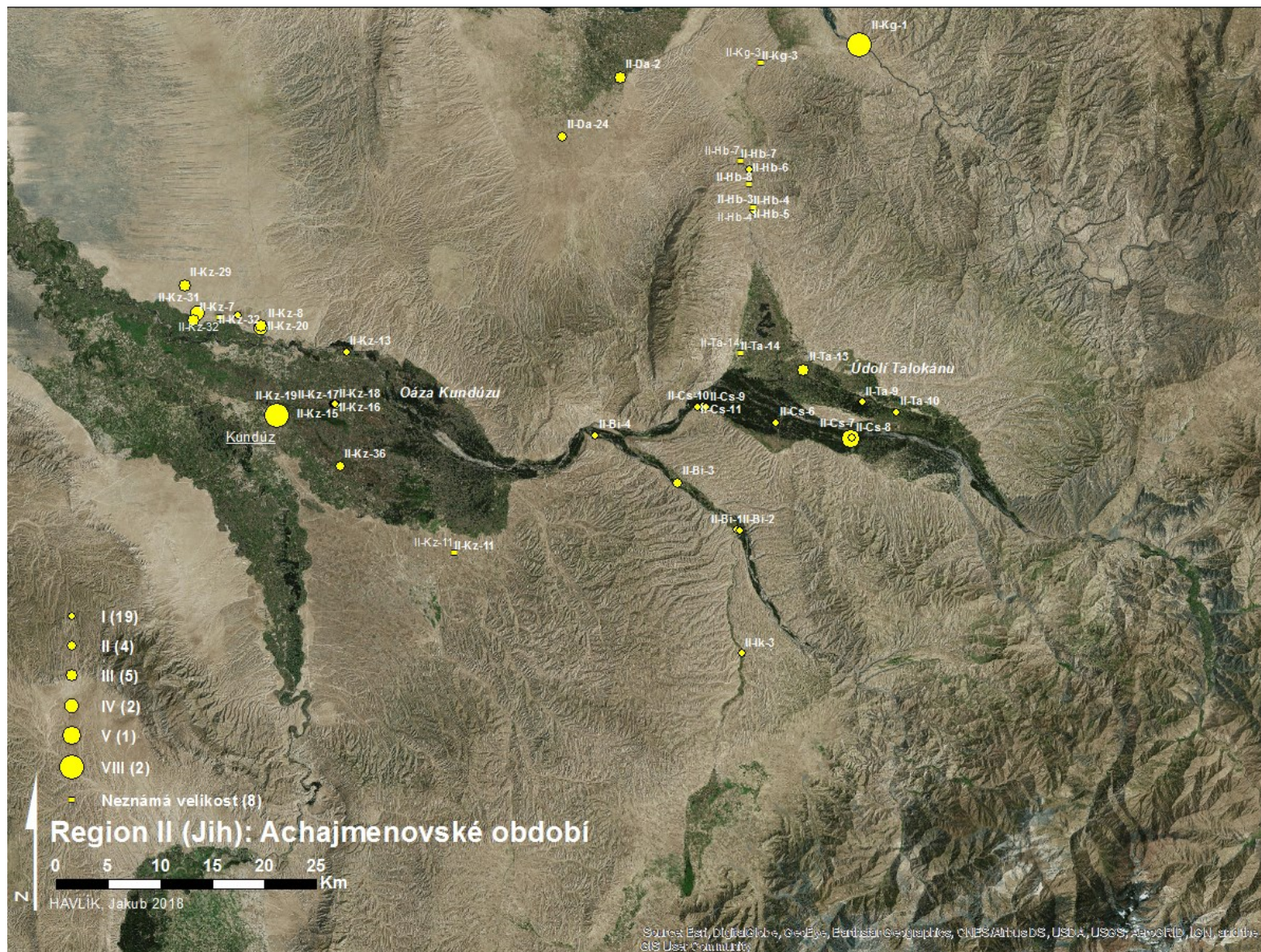
Mapa 6: Region II v achajmenovském období.

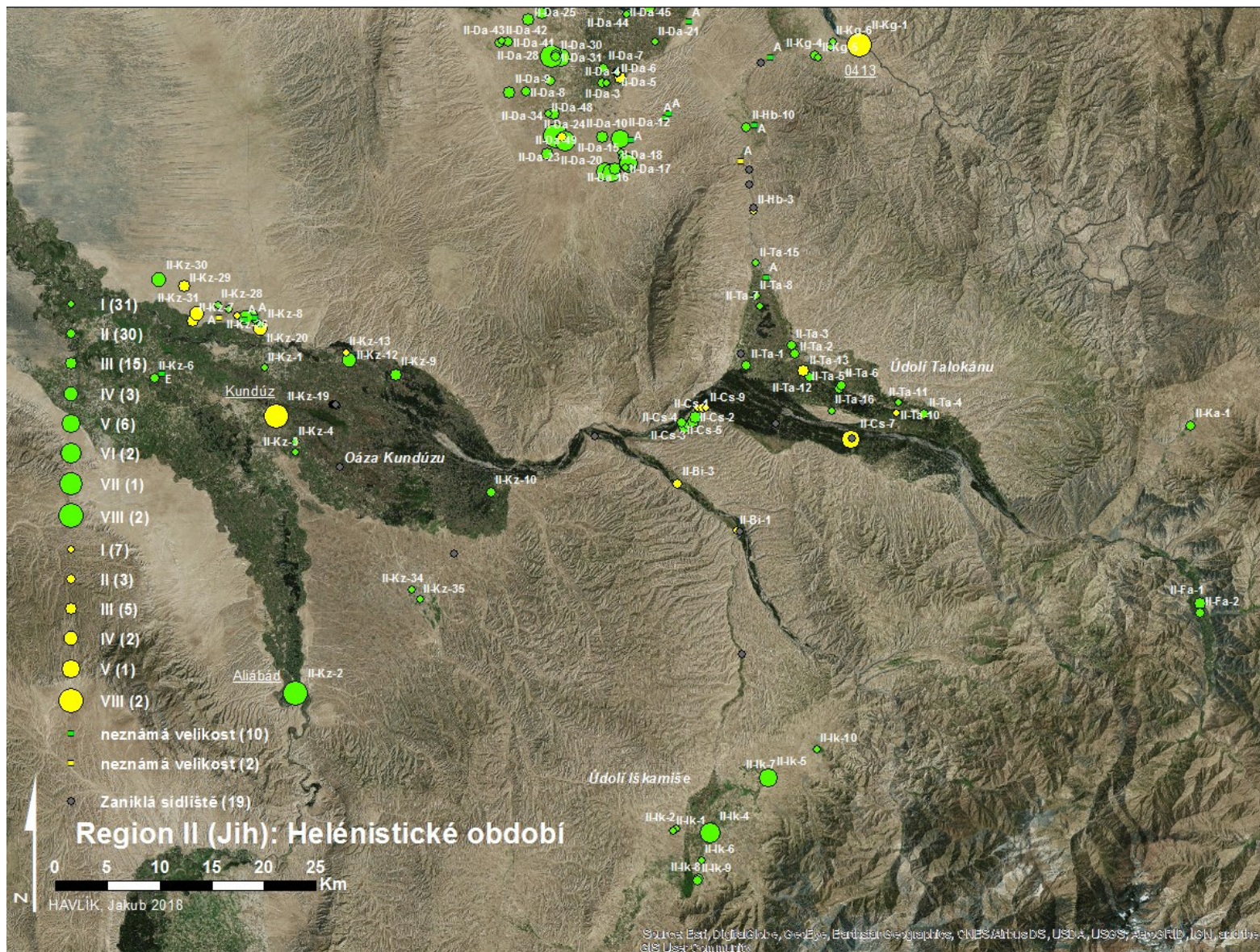
Mapa 7: Region II v helénistickém období. Žlutá barva značí kontinuitu osídlení, zelená nová sídla.

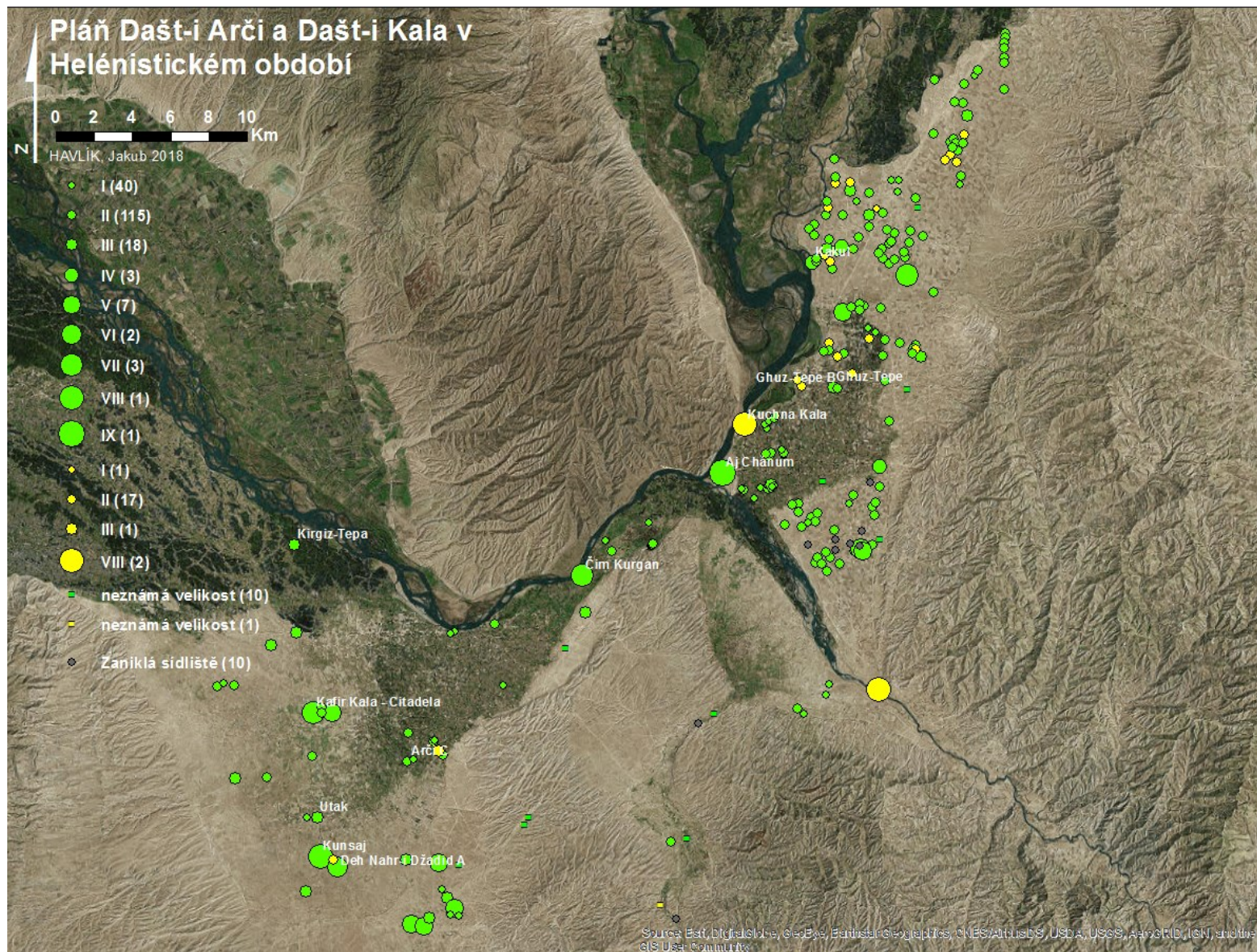
Mapa 9: Sever regionu II v helénistickém období. Žlutá barva značí kontinuitu osídlení, zelená nová sídla.

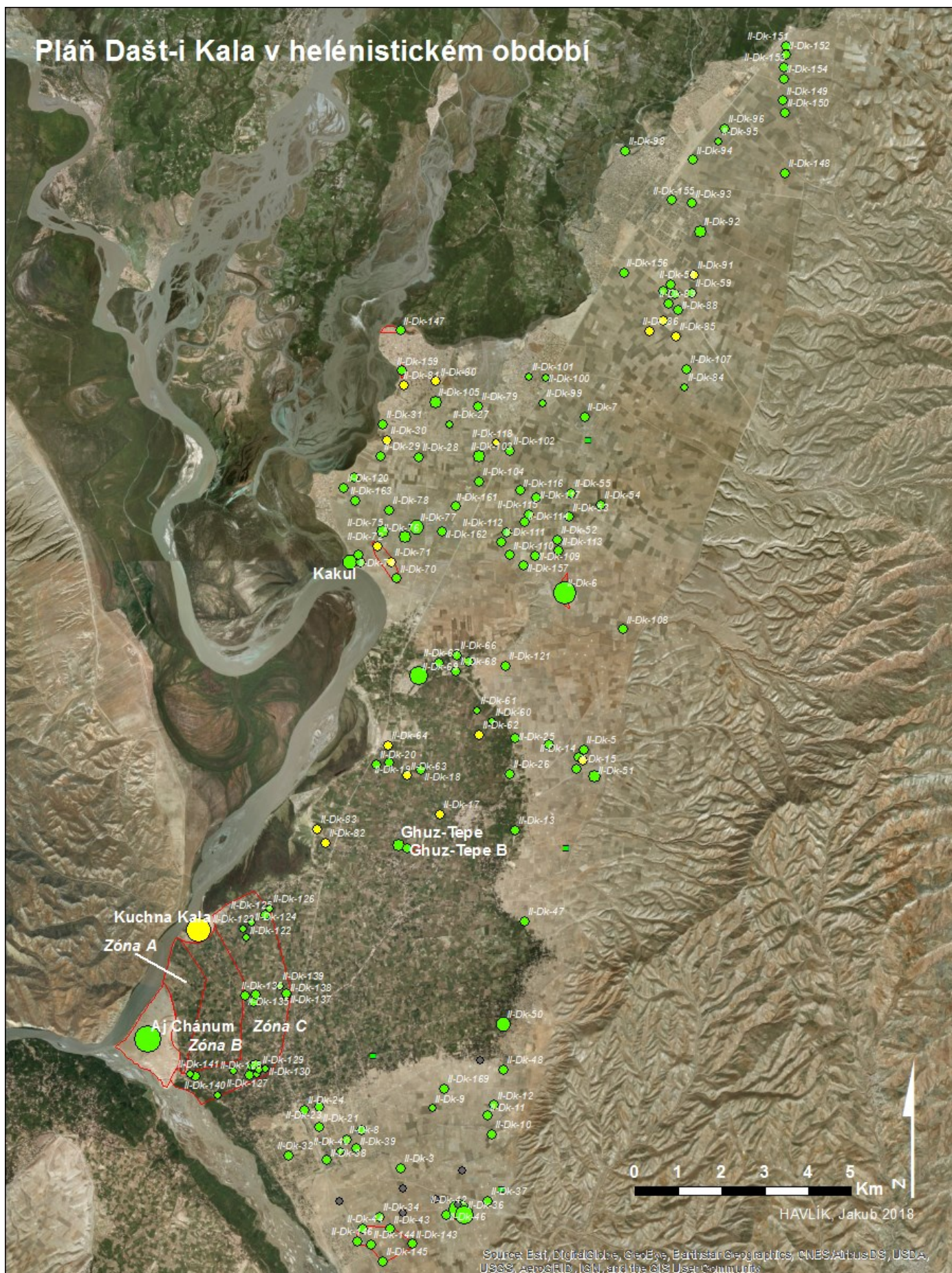
Mapa 10: Jih regionu II v achajmenovském období.

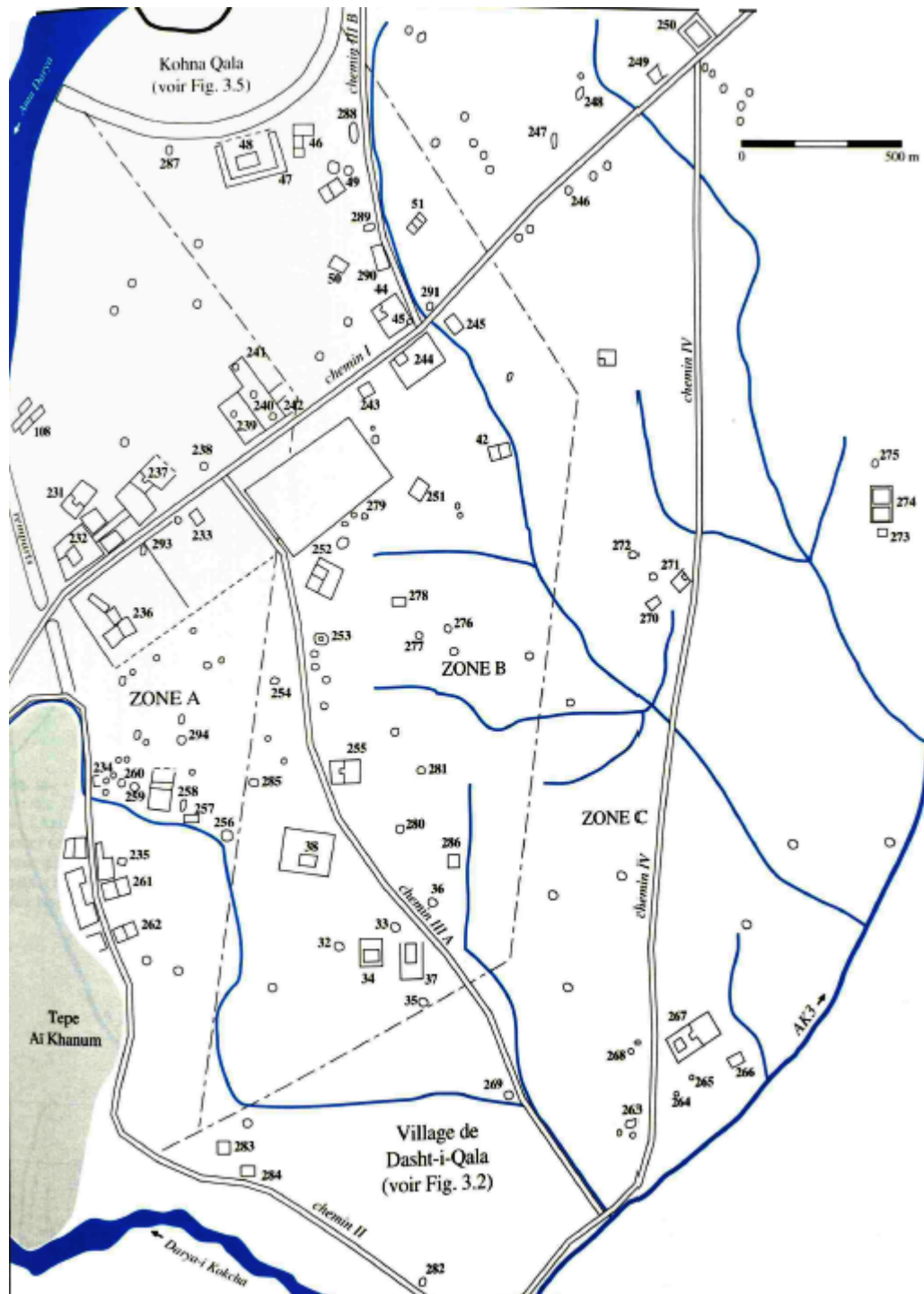
Mapa 11: Jih regionu II v helénistickém období. Žlutá barva značí kontinuitu osídlení, zelená nová sídla.

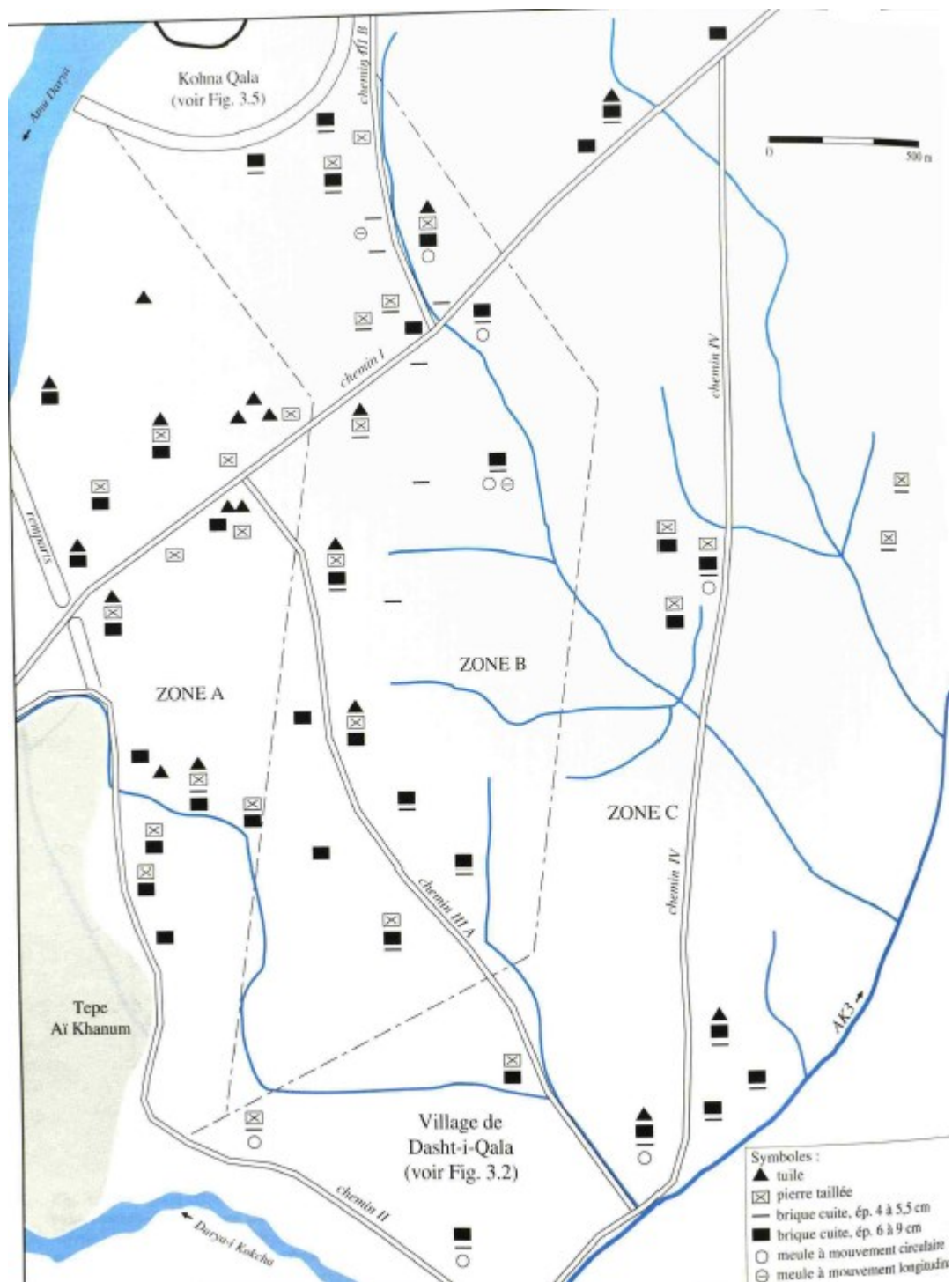
Mapa 12: Pláně Dašt-i Kala a Dašt-i Arči v helénistickém období. Žlutá barva značí kontinuitu osídlení, zelená nová sídla.

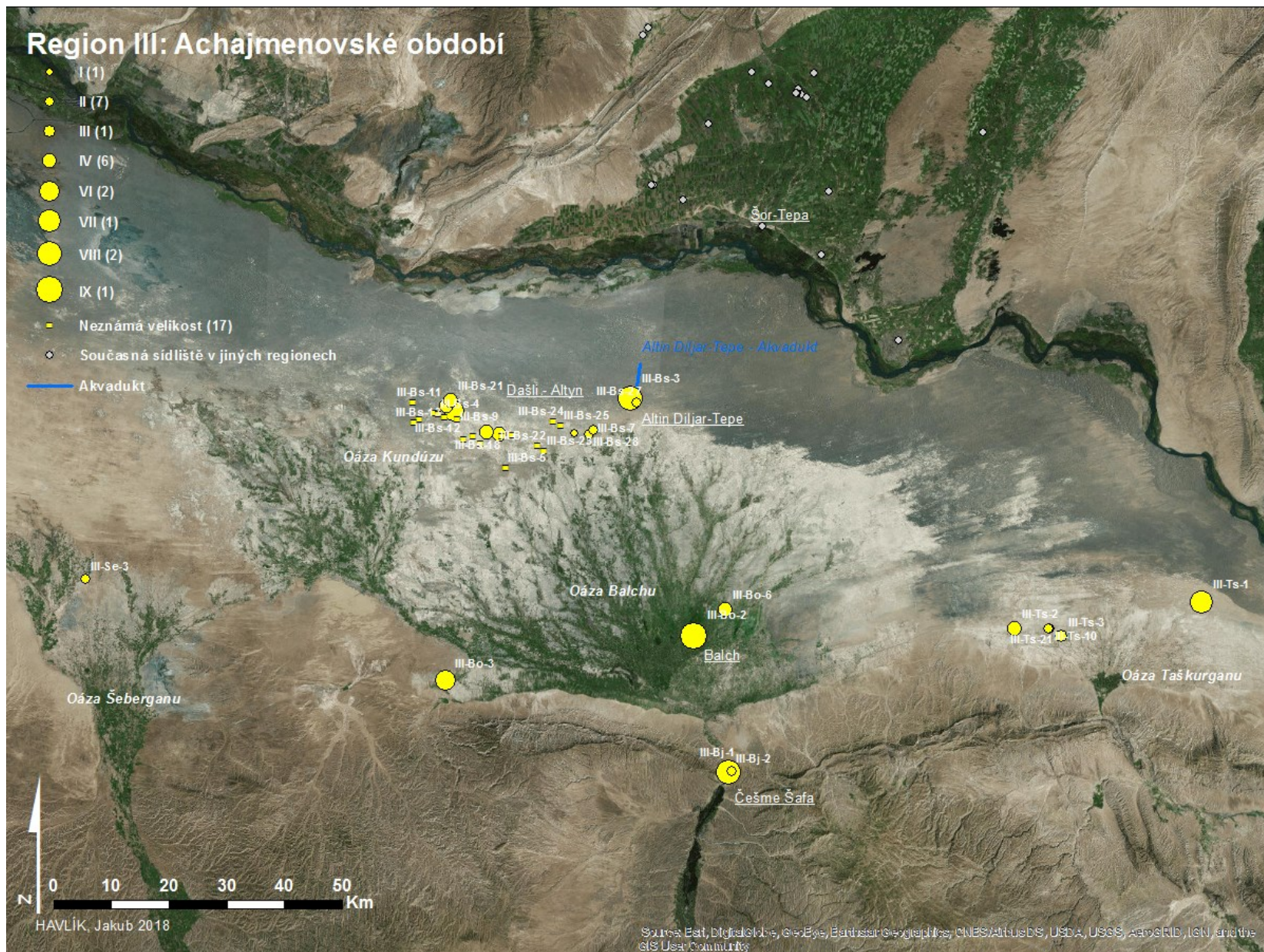
Mapa 13: Dašt-i Kala v helénistickém období. Žlutá barva značí kontinuitu osídlení, zelená nová sídla.

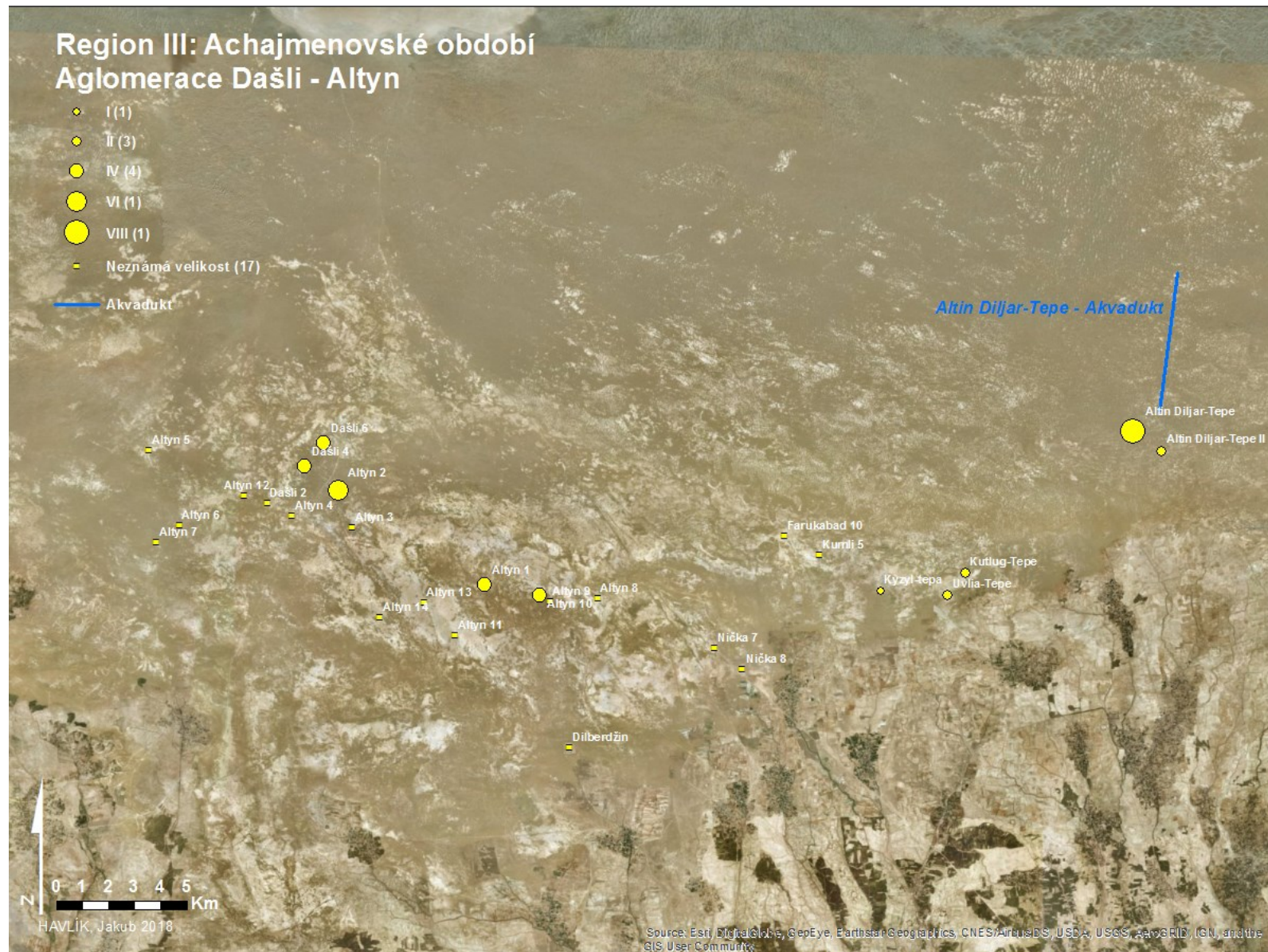
Mapa 15: Struktury v extramurálních zónách města Aj Chánum (podle GARDIN 1999, Fig. 3.4A).

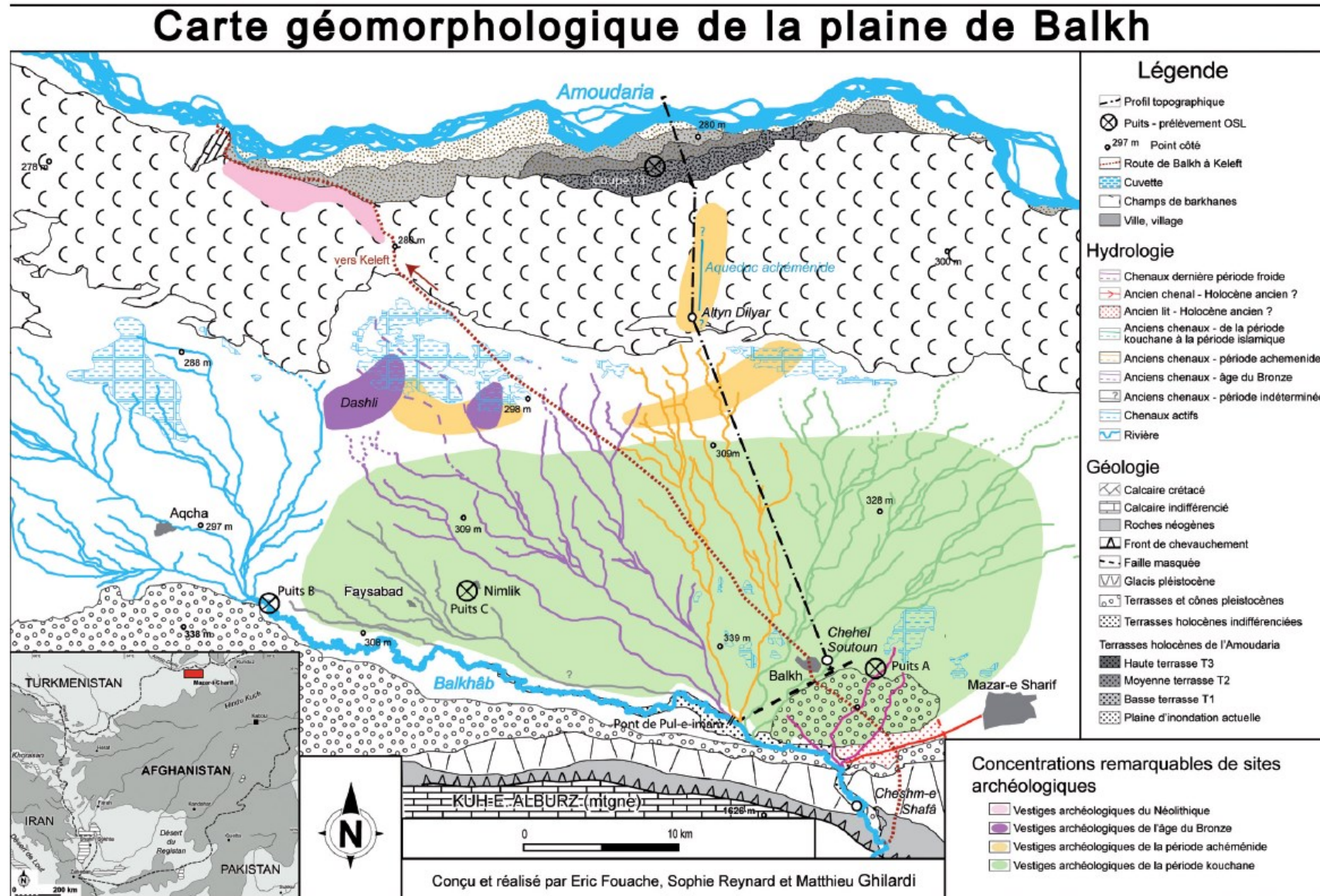
Mapa 16: Distribuce architektonických prvků, zrnůtek a rotačních mlýnků v extramurálních zónách města Aj Chánum (podle GARDIN 1999, Fig. 3.4B).

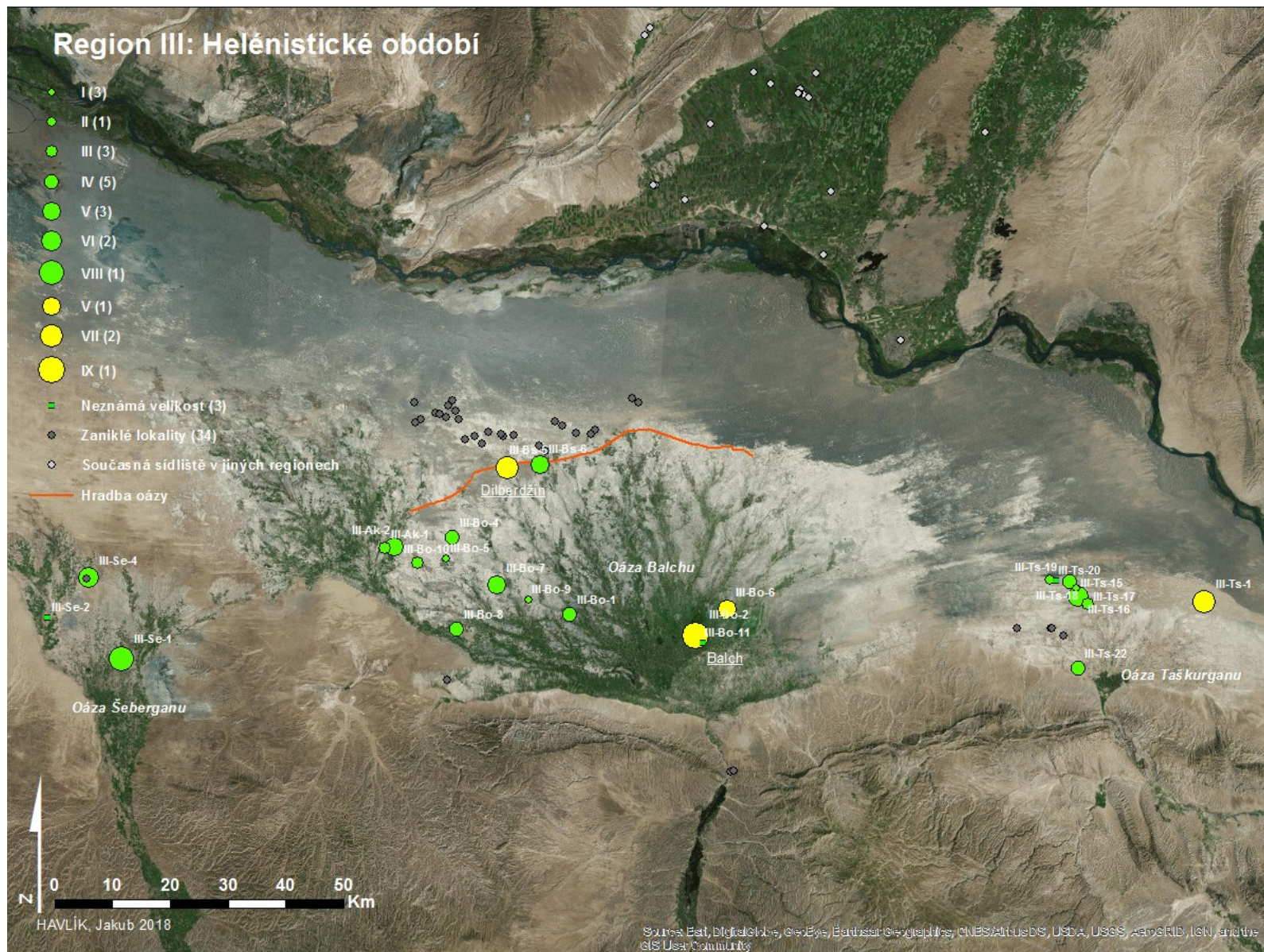
Mapa 17: Region III v achajmenovském období.

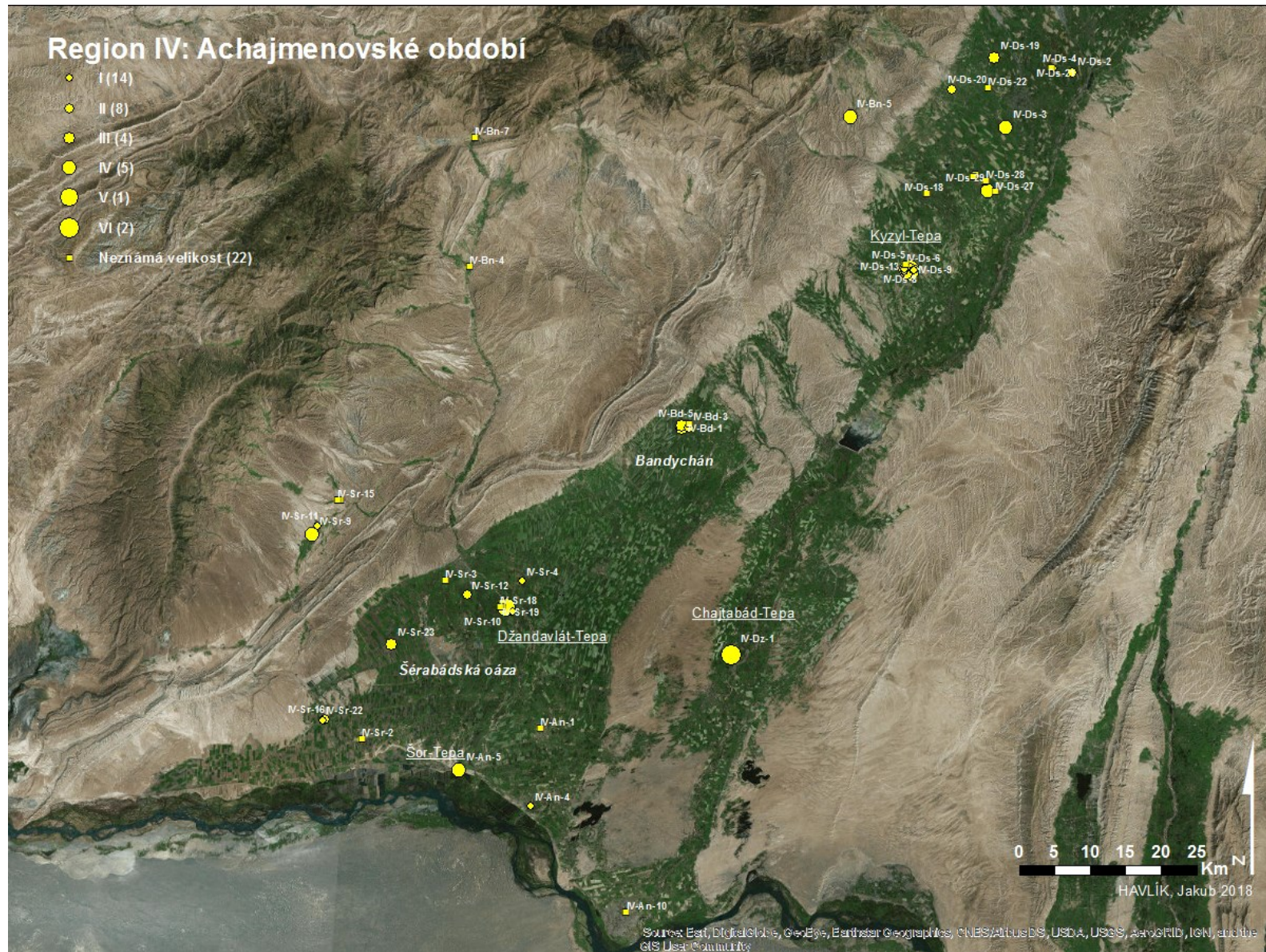
Mapa 18: Sídlní aglomerace Dašli – Altyn, severozápadní oáza Balchu.

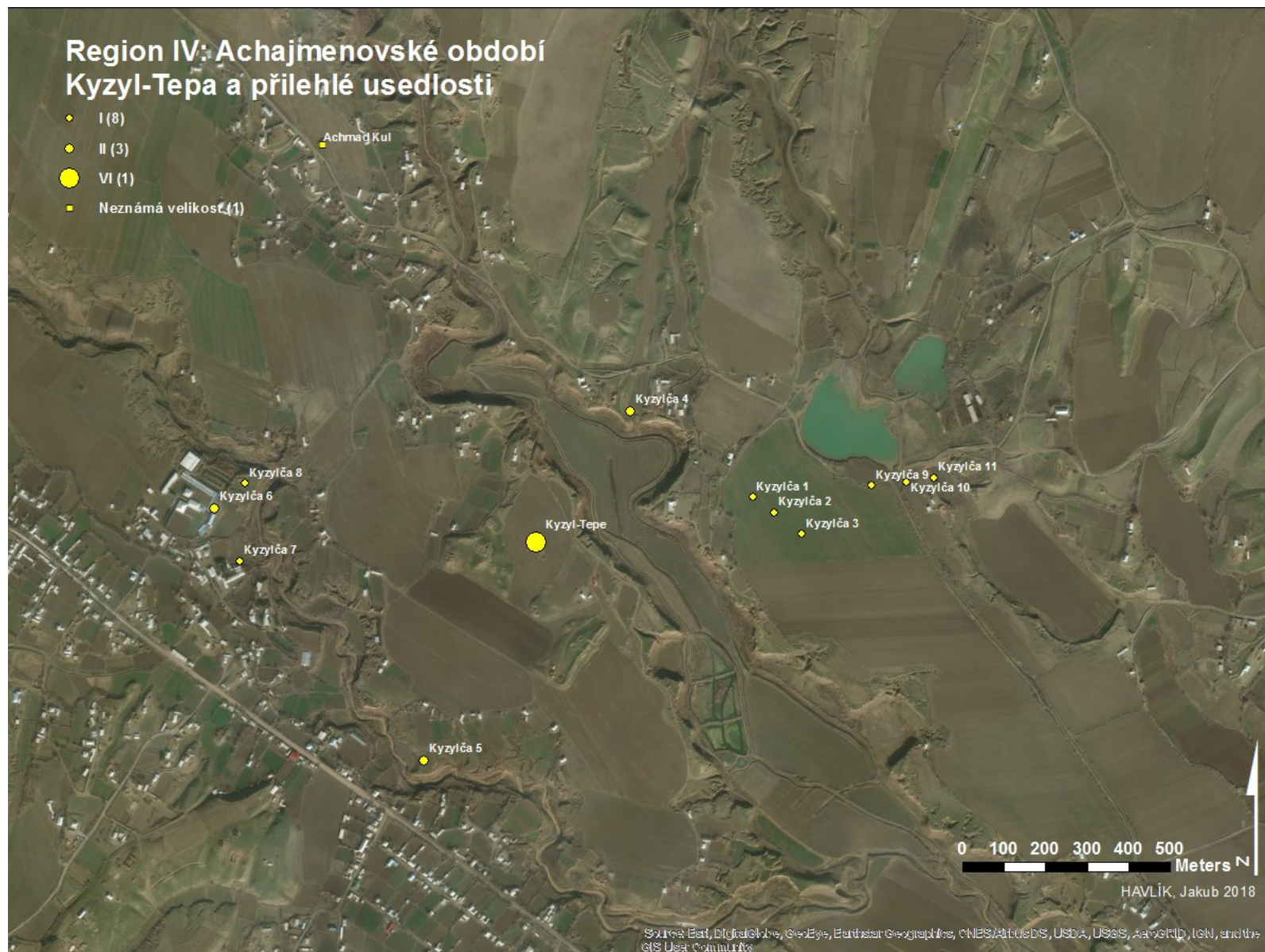
Mapa 19: Geomorfologická mapa oázy Balchu (podle BESEVAL – MARQUIS 2009, Fig. 10).

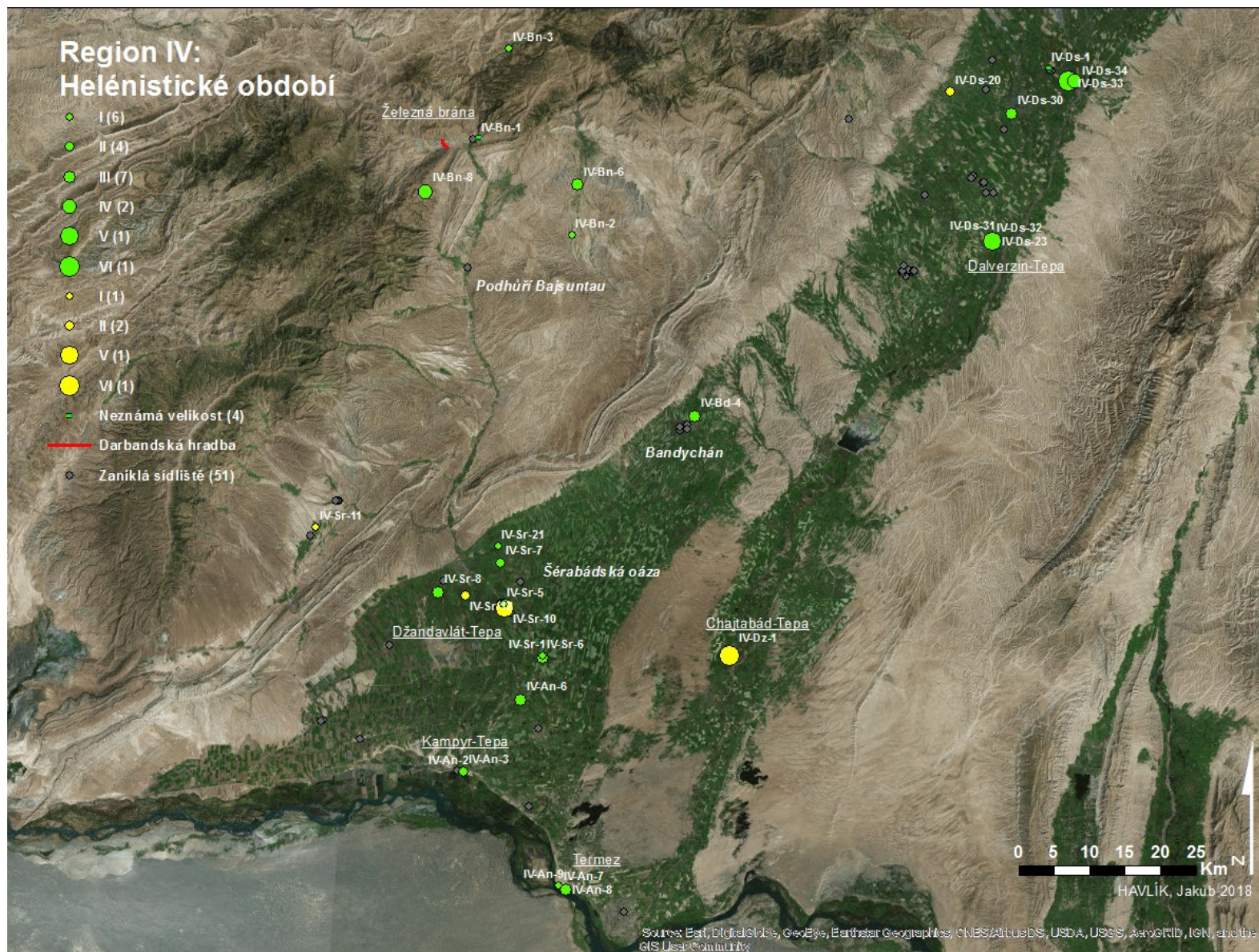
Mapa 20: Region III v helénistickém období. Žlutá barva značí kontinuitu osídlení, zelená nová sídla. Hradba oázy vznikla se vši pravděpodobností až v kušánském období.

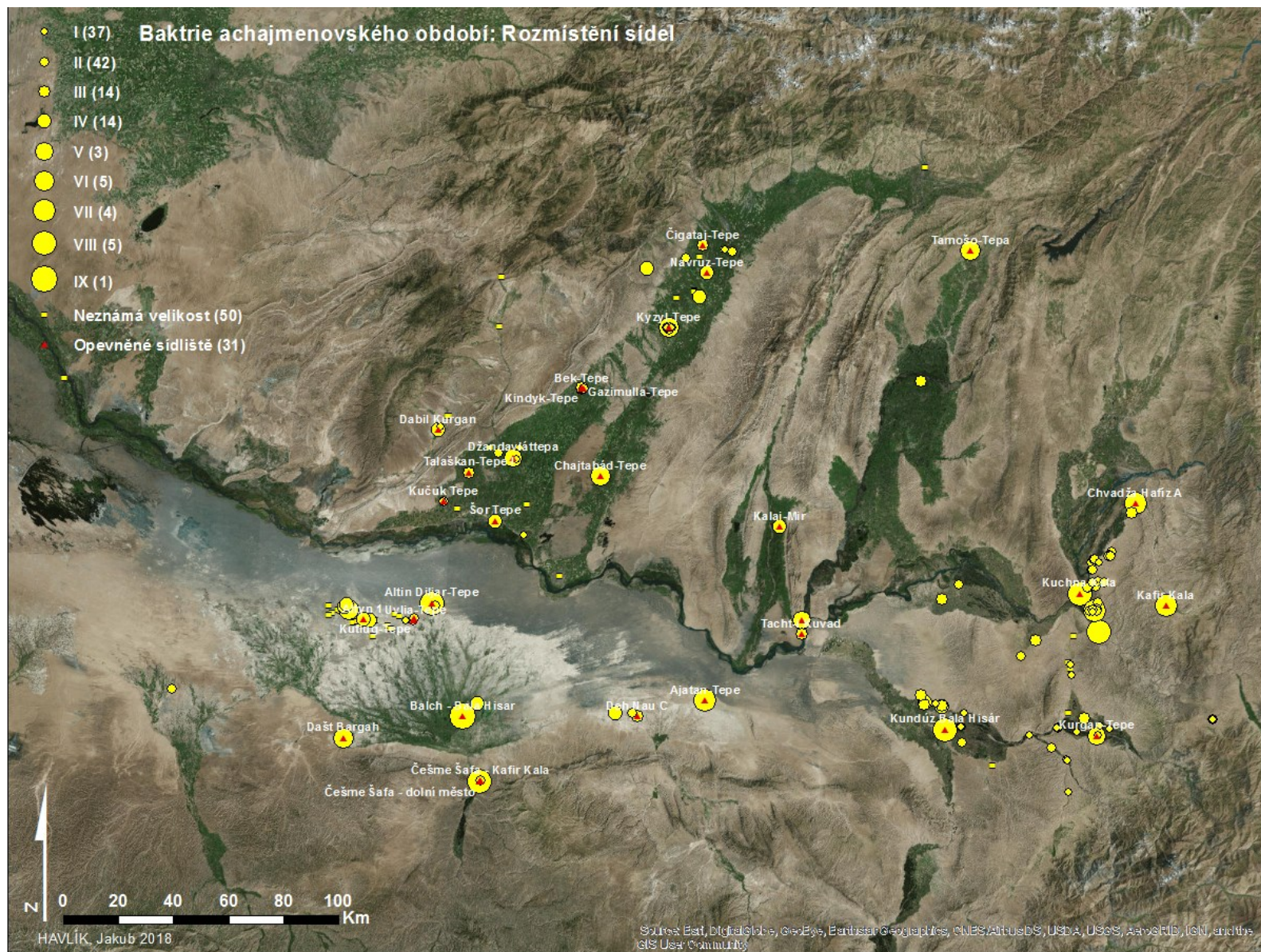
Mapa 21: Region IV v achajmenovském období.

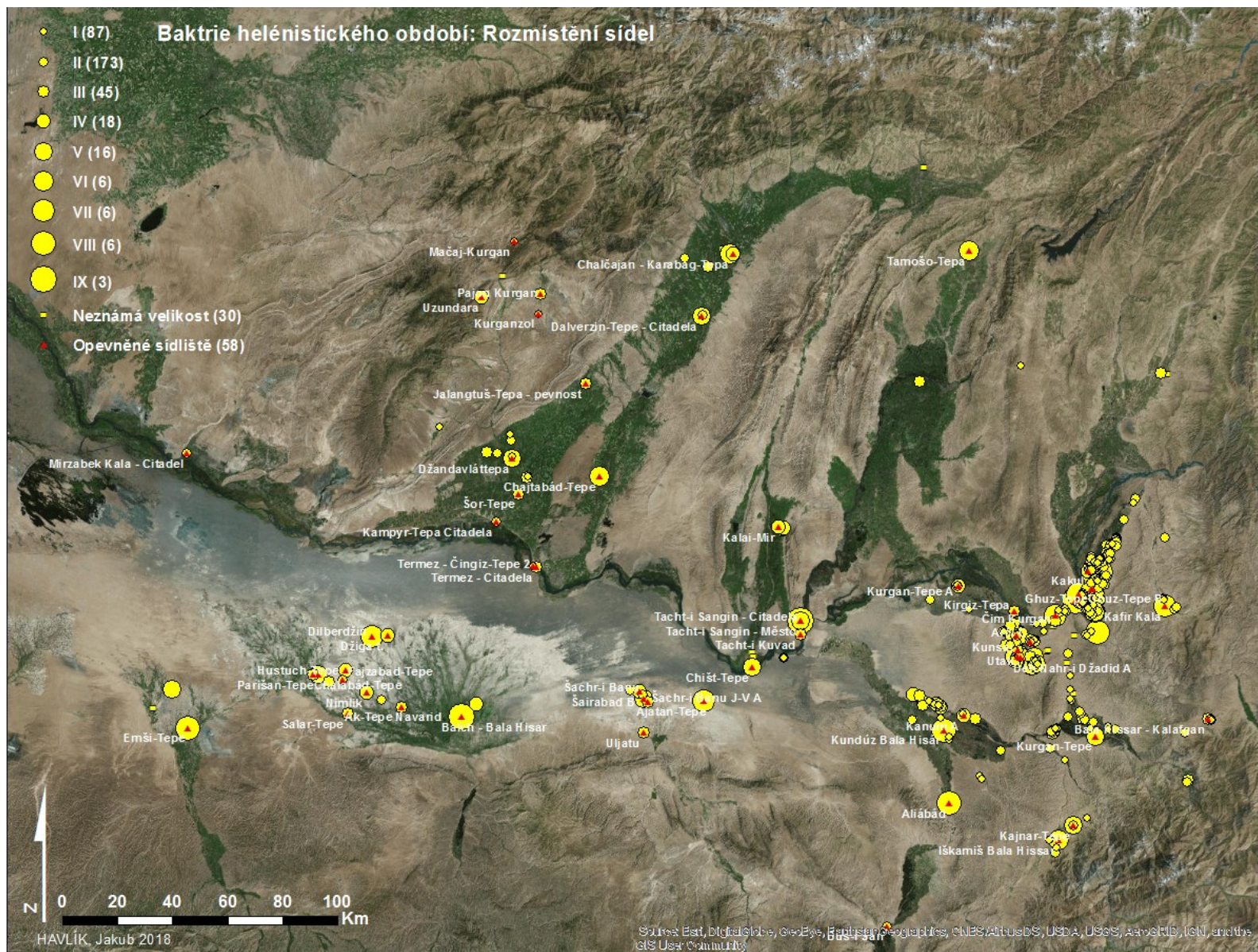
Mapa 22: Sídlní aglomerace achajmenovského období okolo sídliště Kyzyl-Tepe.

Mapa 23: Region IV v helénistickém období. Žlutá barva značí kontinuitu osídlení, zelená nová sídla.

Mapa 24: Baktrie v achajmenovském období.

Mapa 25: Baktrie v helénistickém období.

Katalog sídlišť

Výrazy a zkratky použité v katalogu:

Kód – Trojmístný kód lokality ve formátu *region (I–IV)* – *oblast v rámci regionu* (viz oddíl 4.4) – *pořadové číslo v rámci oblasti* (dle abecedy)

Opev. – doložená přítomnost opevnění

Ctd. – doložená přítomnost citadely

Orient. – orientace lokality

Ach. 4. stol. – potvrzené osídlení ve 4. století př. n. l. před rozpadem Perské říše (osídlení achajmenovského období)

Hel. 4. stol. – potvrzené osídlení na konci 4. století př. n. l. (přechodové období, raná fáze helénistického období)

Hel. 3. stol. – potvrzené osídlení 3. století př. n. l. (helénistické období)

Hel. 2. stol. – potvrzené osídlení v první polovině 2. století př. n. l. před rozpadem Řecko-baktrijského království (helénistické období)

Pre 2.–1. stol. – potvrzené osídlení ve druhé polovině 2. století př. n. l. a v 1. stol. př. n. l. po rozpadu Řecko-baktrijského království a před vznikem říše Kušánů (přechodné období, období vpádu nomádských kmenů)

Přev. – stratigrafické převrstvení lokality v období pozdějším než helénistické

Přes. Pos. – přesnost posice

A – ano

N – ne

P – přibližně

Č – částečně

× - osídleno v příslušném období

? – neznámo